

KUR'AN'DA TEMEL SİYASÎ KAVRAMLAR

Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman ALTUNTAŞ

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Bağlarbaşı Mahallesi 29100 / Gümüşhane

Telefon: 0 456 233 74 25 pbx

Faks: 0 456 233 74 27

Yayın Numarası: 21

ISBN: 978-605-48380-0-4

Yayıncı Sertifika No: 26421

Yazar: Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman ALTUNTAŞ

Kitabın Adı: Kur'an'da Temel Siyasî Kavramlar

Yayın Türü: Kitap

Birinci Baskı

İstanbul, 2013

Baskı:

Ege Reklam Basım Sanatları San. Tic. Ltd. Şti.

Esatpaşa Mah. Ziyapaşa Cad. No:4

34704 - Ataşehir / İSTANBUL

Tel: 0216 470 44 70

Faks: 0216 472 84 05

www.egebasim.com.tr

Matbaa Sertifika No:

12468

Eserin hukuki ve etik sorumluluğu yazara aittir.

Tüm hakları saklıdır.

Bu kitabın yayın hakları Gümüşhane Üniversitesi'ne aittir.

İzinsiz kopyalanamaz, aktarılamaz, çoğaltılamaz.

ÖZGEÇMİŞ

1975’de Bayburt’ta doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Bayburt/Aydıntepe ilçesinde tamamladı. 2000 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu.

2004 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Tefsir) “Celaleyn Tefsiri ve Metodu” adlı teziyle yüksek lisansını tamamladı. Aynı enstitüde başladığı doktora çalışmasını 2009’da “Kur’an’da Temel Siyasi Kavramlar” teziyle tamamladı.

2003 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı Ankara Bala ilçesi Evciler köyünde İmam Hatip olarak göreve başladı. 2009 yılının başında Almanya’ya gönderilecek din görevlileri için açılan Almanca kursuna katıldı. 400 saat Almanca eğitimi aldı. Bu kurs sonunda Almanca A1 ve A2 sertifikalarını aldı. 2010-2011 yılları arasında Almanya-Hannover Wunstorf Aksa Camiinde görev yaptı.

02.02.2011 tarihi itibarıyla Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat fakültesinde Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalında Yrd. Doç. Dr. olarak göreve başladı. Halen aynı fakültede bu görevine devam etmektedir.

Evli ve 3 çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	7
ÖNSÖZ	8

GİRİŞ	11
I. Araştırmanın Konusu ve Önemi	11
II. Araştırmanın Metodu	15

BİRİNCİ BÖLÜM

YÖNETİM İLKELERİYLE İLGİLİ KAVRAMLAR

A. ŞURÂ	22
1. Şurâ Kelimesinin Lügat ve Terim Anlamı	22
2. Şurâ İle İlişkilendirilen Kavramlar	24
a) Ulu'l-Emr	24
b) Ehlü'l-Hal ve'l-Akd	27
c) Halife	30
3. Şurâ'nın Önemi, Amacı ve Niteliği	35
4. Kur'an'da Şurâ	40
5. Hz. Peygamber Döneminde Şurâ ve İstişare Örnekleri	52
6. Râşid Halifeler Devrinde Şurâ	60
7. Şurâ'nın Alanı	67
8. Şurâ Heyetinin (üyelerinin) Tespit Edilmesi	70
9. Şurâ Üyelerinin Nitelikleri	73
a) Ehliyet	73
b) Bilgi	74
c) Temsil	75
10. Şurâ'nın Faydaları	76
11. Şurâ'nın İcra Şekilleri	77
12. Şurâ İlkesinin Sonuçları	85

B. EMR-İ Bİ'L-MA'RUF VE NEHY-İ ANİ'L-MÜNKER	88
1. Ma'ruf ve Münker Kavramları	88
2. Emr-i bi'l-Mâ'ruf ve Nehy-i ani'l-Münker Kavramları	108
3. İyiliği Emretme, Kötülüğü Engelleme Görevi	109

4. Sünnet'te Emr-i bi'l-Mâ'ruf ve Nehy-i ani'l-Münker	118
5. Emr-i bi'l-Mâ'ruf ve Nehy-i ani'l-Münker'in Önemi	123
6. İyiliği Emretme, Kötülüğü Engelleme Görevi Yapanların Ödülü, İhmal Edenlerin Sonu	126
7. Emr-i bi'l-Ma'ruf'un ve Nehy-i ani'l-Münker'in Alanı, Günümüzde Uygulama Araçları	131
8. Emr-i bi'l-Ma'ruf'un ve Nehy-i ani'l-Münker'in Yerine Getirilmesi	133

C. ADALET 135

1. Adl/Adalet	135
a) Benzerlik/Denklik	136
b) Fidyе	138
c) Karakter Bütünlüğü	139
d) Adalet/Kıst	141
2. Adalet Emri	143
3. Hz. Peygamber'in Uygulamalarında Adalet	147
4. Adaleti Yayma ve Engelleme	149
5. Adaletin Tezahürleri	151
a) Sözde/Konuşmada Adalet	151
b) Hükümde/Yargılamada Adalet (Mahkeme Adaleti)	152
i. Doğru Karar (Adaletli Hüküm)	152
ii. Doğru Tanıklık	154
c) Aile İçinde Adalet	156
d) Ticari İşlerde Adalet	158
i. Borç İşlemleri	158
ii. Ölçü ve Tartı	159
6. Adaletin Önündeki Engeller	162
a) Yakınları Kayırma	162
b) Hevese Uyma	163
c) Kin ve Öfke Duyma	163
d) Din ve İnanç Farkı	164
7. Sosyal Adalet	165
8. İslam'da Adaletin Felsefesi	167
9. Ahiret Adaleti (İlâhî Adalet)	169

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASİ VE SOSYAL DAVRANIŞ BİÇİMLERİ

A. BİAT	173
1. Biat'ın Tarifi	173
2. Biat'ın Tarihsel Gelişimi	174
a) Hz. Peygamber Zamanında Biat	174
b) Dört Halife Devrinde Biat	179
c) Dört Halife Sonrası Biat	184
3. Biat'ın Kapsamı	184
4. Biat'ın Usûlü	186
5. Biat İçin Gerekli Şartlar	188
6. Biat'ın Bağlayıcılığı	191
7. Biat'ın Karşılığı	192
8. Biat'ın Süresi ve Sona Ermesi	194
9. Biat'ın Sonuçları	196
B. İTAAT	198
1. İtaat Kavramı	198
2. İtaat ve Önemi	200
3. İtaat Edilecekler	201
a) Allah	201
b) Allah ve Peygamberleri	202
c) Peygamberler	207
d) Allah, Peygamber ve Ulu'l-Emr	211
4. Yöneticiye İtaat Etmenin Şartları	213
5. İtaat Edilmeyecekler	216
a) Zanna Uyan İnsanların Çoğunluğu	216
b) Şeytanın Dostları	217
c) Allah Yolundan Uzaklaştıranlar ve Saptıranlar	218
d) Ehli Kitap	219
e) Kâfirler ve Münafıklar	220
f) Yalanlayanlar ve Kötü Ahlaklılar	221
g) Kalbi Gafiller ve Günahkârlar	222
h) Şirke Zorlayan Anne Baba	223

i) Aşırırlar	225
6. İtaatin Karşılığı	225
a) Ecir	225
b) Rahmet	226
c) Kurtuluş (fevz, felâh, necat)	228
d) Cennet	229
e) Allah'ın Kendilerini Sevmesi ve Bağışlaması	230
7. İtaatsizliğin Sonu	231
a) Amelin İptali	231
b) Sorumluluk	231
c) Cehennem	232
8. Hz. Peygamber'in Sünnetinde İtaat	233
9. İtaatin Sonucu	235
 C. GELECEK TASAVVURU	236
1. Evrensel Barış	236
2. Dünya Tasavvuru	238
3. Ortak Gaye	243
SONUÇ	245
BİBLİYOGRAFYA	250

KISALTMALAR

a.g.mk/tbğ	: Adı Geçen Makale/Tebliğ
a.g.m.	: Adı Geçen Madde
a.g.e	: Adı Geçen Eser
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: İbn, bin.
bkz.	: Bakınız
(c.)	: Celle Celâluh
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyânet İşleri Başkanlığı
Edt.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
ö.	: Ölümü
(r.)	: Radiyallâhu anh / radiyallâhu anhâ.
(s.)	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	: Sayfa
Sad:	: Sadeleştiren
thk.	: Tahkik
ŞİA	: Şâmil İslâm Ansiklopedisi
tsz.	: Tarihsiz
terc.	: Tercüme
vb.	: ve benzeri.
vd.	: ve diğerleri
vs.	: vesâire.
Yay.	: Yayınları
y.y.	: yayım yeri yok.

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihi ile var olan din, özünde bir değişiklik arz etmeden şeriat boyutunda bazı değişikliklere uğrayarak peygamberler vasıtasıyla günümüze kadar gelmiştir. Bu halkanın en başında Hz. Adem en sonunda da Hz. Muhammed (s.) vardır. Vahiy geleneği Hz. Peygamber'le son bulurken din insana, vahyin ışığında, belirlenen hedefe gitmesinde yol gösterici olmaya devam edecektir.

Kur'an-ı Kerim'in daha iyi anlaşılmasına yönelik pek çok yönden incelemeler ve araştırmalar yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bu tür çalışmalar, belli bir alan ve kavram çerçevesindeki anlamları ele alarak, bu doğrultudaki gelişmeleri konu edinir. Bu aynı zamanda kavramcı tefsir adı verilebilecek yeni bir türün doğmasına da zemin hazırlamış olmaktadır.

Kavramcı yaklaşımla gerçekleştirilmiş çalışmalar, çok kavramlı veya tek kavramlı olarak tasnif edilebilir. Her iki tür, ayrıca kendi içerisinde, doğrudan veya tek-kavram eksenli olarak gerçekleşebilir.

Çalışmamız bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde ele alacağımız kavramların genel çerçevesi çizilmiş; çalışmamızın konusu ve öneminin yanında konunun metodu izah edilmeye çalışılmıştır.

Ardından birinci bölümde yönetimin temel ilkeleriyle ilgili olan kavramlar ele alınmıştır. Burada incelenen kavramlar şurâ, emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker ve adalet kavramlarıdır. Bu kavramlar ayrı ayrı değerlendirirken aralarındaki ilişki de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, birinci bölümle bağlantılı olan siyasi ve sosyal davranış biçimleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bölümde ele aldığımız kavramlar ise biat ve itaattir. Bu kavramların kendi aralarındaki ilişkinin yanında yukarıda ifade ettiğimiz diğer kavramlarla da ilişkisi vardır.

Bu bölümün diğer bir başlığı da gelecek tasavvurudur. Kur'an'ın öngördüğü, evrensel barış, dünya tasavvuru ve insanlığın ortak gayesi üzerinde izahlar yapılmaya çalışılmıştır.

Sonuç bölümünde ulaşılan yargı ve önerilere yer verilmiştir.

Kısaca değindiğim bu yönlerin araştırılmasını amaçlayan çalışmam sırasında, gösterdiği içten, verimli destek ve yardımları dolayısıyla

danışman hocam Prof. Dr. İdris Şengül Bey'e teşekkürlerimi sunmayı bir borç biliyorum. Ayrıca çalışmam süresince, yardım, hoşgörü ve katkılarını esirgemeyen hocalarım, Prof. Dr. İbrahim Sarıçam'a, Prof. Dr. Mesut Okumuş'a, Prof. Dr. Musa Yıldız'a ve konunun işlenişinde sık sık katkılarını aldığım Doç. Dr. M. Akif Koç'a, ayrıca bu çalışmamda yardımlarını esirgemeyen Dr. Ömer Acar'a, Dr. İsmail Hanoğlu'na, Erdoğan Uysal'a, Mehmet Özata'ya, Cavit Haşlak'a gerçekten çok teşekkür ediyorum. Ayrıca dolaylı olarak bu çalışmanın ortaya çıkışına katkı veren ve manevî olarak da dualarını esirgemeyen herkese şükranlarımı arz ediyorum.

Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman ALTUNTAŞ
Gümüşhane 2013

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Kur'ân-ı Kerîm; insanlığı en doğru yola götüren ve ona, en adil yolu gösteren ilahi bir kitaptır. O kitap, Allah (c.) tarafından, peygamberi Hz. Muhammed (s.) vasıtasıyla bütün insanlığa gönderilmiştir. Onun asıl hedefi insanların iki dünyada mutlu ve huzurlu bir şekilde yaşamasıdır. Bunun için Kur'ân insanlığa rehber olacak hukukî, ahlâkî, içtimaî vb. ilke ve prensipleri ortaya koymuştur.

Kur'ân insana, insan olarak amacını, var oluş sebebini, yani Allah'ı karşı kulluğunu nasıl gerçekleştirebileceğini, bunun, metodunu, yolunu, yordamını, usulünü öğreterek, onun; kendi rızasına uygun nasıl bir toplum oluşturması gerektiğinin temel ilkelerini verir.¹

Allah (c.) Kur'ân'da insanın insan olarak elde etmekte güçlük çekeceği veya gözünden kaçırabileceği her şeyi, genel prensipleriyle açıklamaktadır.² Bazı hususları ilke bazında açıklaması, insanoğlunun o alan içerisinde serbest hareket etmesini sağlamıştır. Bu da aslında Allah'ın insana bahsettiği bir rahmettir. Zaten her şeyin bütün detaylarını açıklamış olsaydı, insanın çabasına ihtiyaç kalmazdı. O zaman da insanın kabiliyetlerini, zihnî, ruhî ve bedenî kapasitesini kullanmasına gerek olmazdı.

Müslüman dünyası asırlardır düş kırıklıkları içerisinde. Son 5-6 asırdır Batının ilerlemesi ve gelişmesine karşılık İslâm dünyası aynı ilerlemeyi ve kalkınmayı gösterememiş, bilim, teknoloji, sanat vb. hususlarda geri kalmıştır. Bu soruna birçok insan çözüm üretmeye çalışmış batıdan ihraç edilen ilaçlar da Müslümanların derdine derman olamamıştır. Müslümanlar Batı'dan alınan çözüm reçetelerinin kendilerine fayda vermediğini gördükten sonra, kendi özlerine, kendi geçmişlerine dönmeyi düşünmüşlerdir. Onlar bugünkü derterine teşhis koyabilmek ve sağlıklı bir geleceğe kavuşabilmek için kendi geçmişlerinde bir yol, bir ışık aramaya koyulmuşlardı. Onlar bunu yaparken amaçları peygamber dönemindeki gerçek, sahih ve özgün İslâm'a dönebilmektir. Geriye dönük bir zihinsel kurgulama yapılırken de dikkat edilmesi gereken; acaba Hz. Peygamber (s.)

¹ Albayrak, Halis, "Hz. Muhammed'den Günümüze İslâm Dünyası" Hz. Muhammed ve Gençlik, (Kutlu Doğum Haftası: 1992), Ankara, 1995, s. 121.

² Albayrak, a.g.mk, s. 122.

günümüzde yaşasaydı olaylar, insanlar ve toplumlar hakkındaki tavrı ve tutumu nasıl olurdu? Kur'ân'ı anlarken hangi hususlara (çevre, insan, toplum, kültür, yaşam, siyaset vb.) dikkat ederek açıklamalarda bulunurdu? Geriye dönük bir kurgulama yapmak, aslında yeni bir bakış açısı ortaya koymak, çağın ve toplumun şartlarını dikkate alarak model bir yaklaşım tarzı oluşturmak anlamına gelmektedir. Burada yenilenme denilen hadise ortaya çıkıyor ki, bu yenilenmenin yeri din değil, dinin yorumunda olacaktır. Yoksa amaç reformist bir tavırla dinin kılıktan kılığa sokulması değildir.³ Bu da Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemin esaslarını, ilkesel bazda ortaya koymak, doğru anlamalar oluşturmakla gerçekleşebilir. Böyle bir yolu takip etmek, günümüz Müslüman dünyasının problemlerini ortadan kaldırmaya yardım edecektir.

İslam tarihindeki “Siyasi olaylar”, Müslüman dünyasını, dört halife döneminden bugüne kadar etkilemiş, uğruna yüz binlerce insanın kanının akıtıldığı, taht kavgalarının yaşandığı, Müslüman grupların karşı karşıya geldiği, Müslümanların zihin dünyasında birçok derin izler bırakan ve etkileri hala devam eden bir olgudur. Biz çalışmayı ele alırken bütün bunlara takılmadan siyaset alanında orijinal olana ulaşabilmenin kaygısını taşıdık. Amacımız İslâm tarihinde yaşananlardan etkilenmeden bu alanda sahîh olanı, gerçek olanı ve orijinal olanı ortaya koymaktı. Bize göre “İslâm'ın Siyasî Söylemi”ni ortaya koyabilmenin yolu, Kur'ân-ı Kerim'i iyi anlamaktan, Hz. Peygamber'in dönemini iyi kavramaktan ve iyi tahlil etmekten ve sahabenin Hz. Peygamber'i nasıl anladığının ortaya koymaktan geçmektedir. Bunun iyi analiz edilmesi Müslüman dünya açısından birçok sorunun ortadan kalkması demektir. Çünkü Müslüman dünyasının karşılaştığı birçok sorunun fikî, zihî, bilimsel temellerinin yanında yönetimsel de temellerinin olduğunu düşünüyoruz.

Kur'ân'ı Kerim'in daha iyi anlaşılması için pek çok yönden incelemeler yapılmış ve yapılmaktadır. Bizim burada yapacağımız Kur'ân'da geçen siyasî kavramların tahlil edilmesi, onu belirli bir çerçevede ele almaya ve incelemeye yöneliktir. Bu kavramları Kur'ân çerçevesinde değerlendirmenin, Kur'ân'ın bu alandaki görüşünü ortaya koymada önemli olduğunu düşünüyoruz.

³ Albayrak, a.g.mk, s. 124.

Bu kavramları Hz. Peygamber'in anladığı gibi anlamak ve orijinal anlamları meydana çıkarmak, İslam âleminin içinde bulunduğu darboğazın sebeplerini de ortaya koymak demektir. Çalışmanın sonunda Müslüman dünyası için az da olsa bir şeylerin değişebileceği ortaya koyulabilecektir.

Kur'ân'da geçen bu kavramları gerçek manasında ve kullanılış biçimlerini de göz önünde tutarak anlamının Kur'ân'ı, Hz. Peygamber'i ve İslam'ı anlama da önemli bir yer tuttuğuna inanıyoruz. Hz. Muhammed'in hayatta olduğu dönemde, Müslümanlar hem dinsel manada hem de politik manada bir toplum haline geldiler.⁴ Bu toplumun başkanı ise aynı zamanda peygamber olan Hz. Muhammed'di. Onun dînî yönünün yanında siyasî bir yönünün, bir devlet başkanı olmasının ihmal edilmemesi gerektiğini düşünüyoruz. Zaten din de insanın bu dünyası için vardır ve o, hayatın bütün yönlerini kuşatır.

Hz. Peygamber bir yeri ve bir halkı yönetmiş, adâleti sağlamış, vergi toplamış, orduya komutanlık etmiş, savaşmış ve gerektiğinde barış anlaşması imzalamıştı.⁵ Bu çeşitlilik aslında peygamberin sadece dînî bir yönünün olmayıp, onun siyasî, ekonomik, kültürel, adli, sosyal vb. yönlerinin olduğunu ortaya koymaktaydı. Hz. Peygamber bunu hem pratikte göstermiş hem de sözlü olarak da ifade etmişti.

Hz. Peygamber (s.) yönetimi ve devlet başkanını “nass ve vasiyet”le belirlememiş, onun yerine ehliyetli kişileri yönetime getirme ve bu yönetimin icraatlarını denetleme, sorgulama ve yargılama fırsatı vermiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in sisteminde her birey kendi başına bir değer ifade ediyor ve sorgulama hakkına sahip oluyordu. Hz. Ebu Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer'in (ö. 23/644) halife seçildikten sonra halka yaptıkları konuşmalarda, yönetimleri boyunca işledikleri hatalarda halkın kendilerini uymalarını istemeleri, kendilerinin de buna ihtiyaçları olduğunu söylemeleri, halkın ise bunu yapacaklarını ve gerekirse yanlış bir icraat durumunda kılıçla kendilerini düzeltereklerini ifade etmeleri, aslında her bireyin yönetimde söz sahibi olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Hz. Osman'ın (ö. 35/656) ve Hz. Ali'nin (ö. 40/661) yönetimdeki bazı uygulamaları ve icraatları bazı sahabe ve Müslümanlarca eleştirilmiş ve sorgulanmıştır. Ayrıca Raşit halifelerin tamamının seçimle işbaşına

⁴ Lewis, Bernard, *İslam'ın Krizi*, Çev: Abdullah Yılmaz, İstanbul, 2003, s. 19.

⁵ Lewis, *İslam'ın Krizi*, s. 19.

gelmeleri bu işin prensip olarak nasıl olması gerektiği noktasında bize fikir vermektedir.⁶

Nasıl ki Kur'ân'ı anlayabilmek için, ayetler arasındaki bütünlüğe⁷ dikkat ediyorsak, aynı şekilde ele aldığımız bu kavramların birbirleriyle olan ilişkisini de dikkate alarak bir yaklaşım sergilemek durumundayız. Onun için de Kur'ân'ın siyasi boyutunu değerlendirirken sağlıklı bir sonuca varmak için bu kavramları birlikte ele almak bir zorunluluk arz etmektedir. Yine doğru bir çıkarsama yapmak için de tikel bir yaklaşımdan ziyade tümel bir yaklaşımın benimsenmesi gerekir. Çünkü ele alınan konunun Kur'ân'la alakası vardır; Kur'ân'ın bu konuya bakışı, âyetlerde ifade edilen kavramların anlaşılma biçimi, Hz. Peygamber (s.)'in ve sahabenin hayatına yansımaları önem arz etmektedir. Ayrıca siyerle de alakası vardır; çünkü Hz. Peygamber (s.) dönemindeki uygulamalar bizim için konuyu anlamak ve anlamlandırmak açısından önemlidir. Sünnetle alakası vardır; Hz. Peygamber'in (s.) konu hakkındaki izahları, açıklamaları, değerlendirmeleri önemlidir. Hukukla alakası vardır; konunun bağlayıcılığı, devleti idare edenler ve edilenler açısından durumu, hükümlerin bağlayıcılığı vb. hususların izah edilmesi gereklidir. Sosyolojiyle alakası vardır; toplumun bu husustaki davranışları, tavırları ve anlama ve pratiğe aktarma biçimleri önemlidir. Psikolojiyle alakası vardır; çünkü sahabenin siyaset olayına yaklaşırken insanî duruşları, yaklaşımları, gösterdikleri refleksler dikkate alınması gereken hususlar olarak değerlendirmeyi bekleyen konulardır. O açıdan değerlendirmeler yapılırken bütün bunların birlikte değerlendirilmesinin "İslâmî Siyaset Düşüncesi"ni anlamada temel bir adım olduğunu düşünüyoruz.

Sonuçta bu çalışma "İslâmî Siyaset Düşüncesinde" son noktayı koyacak bir çalışma değil, belki bu konudaki yapılan ve yapılabilecek olan inceleme ve araştırmalara az da olsa katkı sağlayabilecek bir mahiyette olacaktır.

Başlangıçta konunun bu kadar kapsamlı olduğunu varsaymadık. Konuya biraz vakıf olduğumuzda konunun gerçekten çok şümullü ve geniş olduğunu gördük. Ayrıca bu konuda birçok çalışmanın yapıldığını ve daha yeni çalışmaların yapılmasının gerekli olduğunu da tespit ettik. Konunun

⁶ Bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz: Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara, 2006, s. 460-467.

⁷ Bu konuda bkz. Albayrak, Halis, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, İstanbul, 1992.

sünnet, siyer, İslam hukuku, sosyoloji vs. boyutuyla de değerlendirilmesinin elzem ve gerekli olduğu da izahtan varestedir.

İslâm halkın işlerinin “şurâ” esasına göre yürütülmesini öngörmektedir. Dolayısıyla siyasi hâkimiyet halk için ve halkın hür iradesine bağlı olarak halk eliyle gerçekleşmesi elzemdir. Halkın onayı da içerisinde bir seçimi barındırır. Seçimle işbaşına gelen kimselere biat edilir. Seçim de aslında onaylama anlamında bir biattır. Biatın ardından seçilen bu kimselere itaat edilmesi gereklidir. Bu konuda hem Kur’ân’da hem de Hz. Peygamber’in sünnetinde açık hükümler bulunmaktadır. Başa gelen kimselerin ve idarecilerin adâletle hükmetmeleri, zulmü yasaklamaları, emr-i bi’l-ma’ruf ve nehy-i ani’l-münker yapmaları ve halkın buna iştirak etmelerini sağlamaları, meseleleri ehline götürmeleri, emanetleri sahiplerine vermeleri, işlerini şurâ ile halletmeleri, herkesin kendi yaptığından sorumlu tutulması vb. ilkeleri yerleştirmeleri ve bu doğrultuda hareket etmeleri gereklidir.

Neticede; bu kavramların aslında birbirleriyle birçok açıdan bağlantılı olduğu görülecektir. İşlerin şurâ ile halledilmesi, iyiliğin emredilip kötülüğün yasaklanması, adâletle hükmedilmesi, bunları yerine getirenlere itaat edilmesi, gerektiğinde biat edilmesi gibi ameliyeler hep birbirleriyle bağlantılı kavramlardır. O açıdan bu kavramların birlikte ifade ettiği anlamı ortaya çıkarmak, İslâm’ın genel manada siyaset düşüncesini ortaya koymak demektir. Çünkü yönetimin temel unsurları olan şurâ, adâlet, emr-i bi’l-mâruf ve nehy-i ani’l-münker ve siyasi davranış biçimleri olan biat ve itaatle birlikte, “İslâmî Siyaset Düşüncesi”ni oluşturabilecek bir niteliktedirler.

Şunu da açıkça ifade etmek gerekir ki bir çalışmaya ne kadar emek verilirse verilsin, o çalışmanın başarı oranını düşüren birtakım unsurlar her zaman var olacaktır. Bir çalışmanın zaman, mekân ve imkânlarla mukayyet olduğunun bilinmesi elzemdir. O açıdan bizim çalışmamızın da eksik, hatalı, ihmal edilmiş yönleri mutlaka olacaktır. Bu işe gönül vermiş değerli ilim adamlarının olumlu eleştirileri bizim ufhumuzu açacaktır.

II. Araştırmanın Metodu

Çalışmamızın amacı Kur’ân’da geçen temel siyasi kavramlardan yönetimin temel unsurlarını (şurâ, adâlet, emr-i bi’l-mâruf ve nehy-i ani’l-münker) ilgilendiren ve siyasi davranış biçimlerini (biat, itaat) ifade eden

kavramları açıklamak, bu kavramların Kur'ân'daki kullanılış biçimlerini ortaya koymaktır. Yine bu kavramların Hz. Peygamber döneminde anlaşılma biçimlerini ve pratik hayatta uygulanış şekillerini meydana çıkarmaktır. Hz. Peygamber dönemi devlet ve siyaset ilişkilerinin orijinal bir şekilde ortaya konulması önem arz etmektedir. Bunlar orijinal bir şekilde ortaya konulursa, İslâm'ın siyaset alanını nasıl düzenlediği ortaya çıkacaktır. İslâm'ın bu konuya bakışı nedir? Konuyu nasıl ele almıştır? Siyasî ve idari alanda öngördüğü sistem nasıldır? Bu konuda temel kriterleri nelerdir? Bütün bu sorulara verilen cevaplar hem İslâm siyaset düşüncesini ortaya koymaya yardımcı olacak, hem de İslâm'ın bu konuda ki öngörüsünü meydana çıkaracaktır. Çünkü bütün bunlar ortaya konulduğunda günümüzde uygulanan krallık, demokrasi, cumhuriyet vb. kavramların İslâmî açıdan bakıldığında anlama ve anlamlandırma biçimlerinin değerlendirilmesi daha iyi bir şekilde yapılabilecektir. İslâmî siyasetin bu düzenleri tasvip edip etmediği, uygun görüp onayladığı ve onaylamadığı hususları, çok açık olmasa da dolaylı olarak ortaya konulacaktır.

Bu çalışmamızda, “İslâmî Siyaset Düşüncesi” hakkında genel bir değerlendirme yaparak, bizim alanımız olan Tefsir ve Kur'ân bağlamında konuyu ele alıp inceledik. Bu konuyu Kur'ân bağlamında ortaya koyarken İslâmî Siyaset düşüncesindeki sorunlara değinmemek, kısmen de olsa bir çözüm üretmemek Kur'ân, toplum, ilim dünyası adına bir haksızlık olurdu.

İslâmî siyaset alanında ki çalışmayı, yaparken acaba İslam toplumu için, insanlık için, gelecek için bir şey ortaya koyabilir miyiz, sorusunu kendimize sürekli sorduk. Ayrıca bu konuda birçok şeyin daha yapılmayı beklediğini, birçok çalışmanın lüzumunu, bu konuda samimi gayretlerin artarak devam etmesinin gerekliliğini tespit ettik.

Kur'ânî bağlamı ele alarak bu kavramlar hakkında değerlendirmeler yapmaya çalıştık. Bu kavramların, siyer, İslam Hukuku, sünnet, sosyoloji, psikoloji vb. diğer alanlarla olan bağlantılarına yer verdik. Çünkü yukarıda izah etmeye çalıştığımız gibi bu kavramların hadis, siyer, hukuk, sosyoloji vb. bilimleriyle bağlantısı vardır. Sadece bir yönü ele alıp bir değerlendirme yapmak kanaatimizce doğru bir yaklaşım olmazdı. Bu değerlendirmeleri yaparken de acaba konumuzun dışına çıkar mıyız diye bir endişeyi de her zaman taşıdık. Bunun yanında, bir Tefsir çalışması yaptığımızı her zaman hatırd tutarak daha çok tefsir bağlamında değerlendirme ve çıkarımlar yapmaya gayret ettik. Daha fazlası için

zamanımızın yeterli olmamasının yanında, konunun dışına çıkma ihtimali göz ardı edilmemiştir.

İlk başta müracaat ettiğimiz kaynak Kur'ân-ı Kerim'dir. Çalışmamızın içindeki başlıkları belirlerken genelde Kur'ân âyetlerinden hareketle bir düzenleme yaptık. Âyetleri olabildiğince tam metin olarak vermeye gayret ederek konunun bütünlüğünü ortaya koymaya çalıştık. Kur'ân meali olarak, komisyonun hazırladığı Diyanet Vakfı Meali'ni kullandık. Kur'ân âyetleri hakkında müfessirlerin görüşlerine yer verip âyetlerde kastedilen manayı ortaya çıkarmaya çalıştık. Bunun yanında âyetler hakkında değişik görüşlere de yer vermeye özen gösterdik. Çalışmamızda ele aldığımız kavramlarla ilgili olarak kavramın lügat ve sözlük manasını ortaya koymaya gayret ettik ve buna bağlı olarak ta, sözlüklere müracaat ettik. Lügavi anlamlarını ortaya koyup, genel manada kavramları tanıttıktan sonra, bizim konumuzla ilgili olan siyasî bağlam üzerinde durmaya gayret ettik. Kavramın geçtiği bütün âyetleri inceledik. O kelimenin geçtiği âyet hakkında, konuyla alakasını da dikkate alarak kısmi bir bilgi verdik. Asıl konumuz olan kavramı ifade eden kelimenin siyasî boyutunun daha önemli olduğunu ve çalışmamızın amacının bu yönde olduğunu hesaba katarak bu bağlamı ifade eden âyetler üzerinde özellikle durduk.

Müracaat ettiğimiz temel kaynaklardan bir tanesi de hadis külliyatıdır. Bu kitaplardan Hz. Peygamber'in konuyla ilgili söylediği sözleri ve kısmen de olsa uygulamalarını nakletmeye çalıştık.

Diğer bir kaynak olarak Siyer kitaplarına yer verdik. Kur'ân'ın bu alanda ne söylediğini anlamak için Hz. Peygamber'in uygulamaları ve sahabenin uygulamaları bizim için önemliydi. Hz. Peygamber'in bu alanda sahabesiyle münasebeti ve sahabenin sonraki dönemde Hz. Peygamber'den aldığı mesajı doğru anlayıp anlamadığı da önem arz etmekteydi. Çünkü Hz. Peygamber Allah tarafından seçilmiş bir peygamberdi. Bunun yanında o bir devlet başkanıydı. Ondan sonraki uygulamalar yani beşer olan ve Allah tarafından kendilerine bir görev verilmeyen sahabenin tutumu önemliydi. Sahabenin konuyu anlaması, bu konudaki davranışları, hareketleri, tavırları ve uygulamaları, bizim için, "İslâmî Siyaset Düşüncesi"ni anlamak için önemliydi. Onun için de sahabe dönemi özellikle de dört halife dönemi de kısmen incelenmiştir. Sahabeden sonraki dönem de ele alınmış ve kısa da olsa bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Bunun dışında İslam Hukuku kaynaklarına da müracaat ettik. Bu konularda hukukçuların görüşlerine de yer verdik. Bu vesileyle çalışmamın birçok yerinde atıfta bulunduğum Vecdi Akyüz'ün *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar* adlı çalışmasına da değinmemiz gerekir.

Sosyolojik olarak bu kavramlarla ilgili olan değerlendirmelere de yer vermeye gayret ettik.

Bu alanda yapılmış günümüz çalışmalarına da yer verdik. Diyanet İslam Ansiklopedisi, Muhammed Hamidullah'ın eserleri, bu konuda yazılmış makaleler, İslam ve Demokrasi Sempozyumları bu çalışmalardan sadece birkaçıdır.

Çalışmamızı hazırlarken kendi alanımızın dışına çıkmamaya gayret sarf ettik. Ama takdir edilmelidir ki bir çalışma da o çalışmanın bağlantılı olduğu çeşitli alanların bulunması kaçınılmazdır. Biz de yer yer bu alanlarda ortaya konulmuş kaynaklara müracaat etmek ihtiyacı hissettik.

Biz, çalışmamızda ele aldığımız kavramların, müstakil olarak ele alındığı birçok tezin İlahiyat fakültelerinde yapılmış olduğunu tespit ettik. Bunlar bazen tefsir tezi bazen hadis tezi bazen İslam Tarihi bazen İslâm Hukuku, bazen de Kelamda yapılmıştı. Bu çalışmalar da genel manada bizim ele aldığımız kavramların semantik açıdan incelendiğine, bazen sünnet ve hadis bağlamında incelendiğine, Kur'ân bağlamında incelendiğine, İslam Hukuku açısından incelendiğine, bazen de kelimâ açıdan incelendiğine, bu kavramların itikadı mezhepler açısından incelendiğine, bazen de tarihi olarak incelendiğine şahit olduk. Bu konularda yapılmış olan çalışmalara bizim ele aldığımız kavramlar çerçevesinde değinmek istersek, şurâ konusunda Tefsirde,⁸ Kelamda,⁹ İslâm Tarihi'nde¹⁰; emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker konusunda Hadis'te,¹¹ İslam Mezhepleri Tarihi'nde,¹² Kelam'da¹³; adâlet konusunda

⁸ Karaca, Fatih Mehmet, *Kur'ân'da Şurâ*, (Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya, 1998.

⁹ Tekin, Özcan, *Şurâ Kavramı ve Siyasi Niteliği*, (Yüksek lisans Tezi), Ankara, 2006;

¹⁰ Kurt, Eyüp, *Hiz. Peygamber Devrinde Danışma Meclisi*, (Yüksek Lisans Tezi), DEÜSBE, İzmir, 2000. Şahin, Mustafa, *Hiz. Ömer Döneminde Şurâ "Danışma Meclisi"* (Yüksek lisans tezi), UÜSBE, Bursa, 2002.

¹¹ Kulat, Mehmet Ali, *Hadis Bilimleri Açısından Emr-i bi'l-Mar'ûf ve Nehy-i Ani'l-Münker'le İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya, 1995.

¹² Akıncı, Ferman, *İlk İslâm Fırkalarından Hâricilerde İyiliği Emir ve Kötülüğten Sakındırma Prensibi (el-Emr-i bi'l Ma'ruf ve Nehy-i Ani'l-Münker)*, (Yüksek Lisans Tezi),

Tefsir’de,¹⁴ Felsefe ve Din Bilimleri’nde¹⁵; biat konusunda Hadis’te,¹⁶ İslam Hukuku’nda,¹⁷ İslam Tarihi ve Sanatları’nda;¹⁸ itaat konusunda ise Tefsir’de,¹⁹ Kelam’da,²⁰ İslam Hukuku’nda,²¹ Hadis’te²² çeşitli tezlerin yapıldığını görürüz.

Birinci bölümde ele aldığımız ilk kavram şurâ kavramıydı. Şurâ kavramını ele alırken onun lügat ve terim manasına değindik. Daha sonra

MÜSBE, İstanbul, 2004; Şanlı, Yunus, *İslam Mezheplerinin İyiliği Emretme ve Kötülüğten Sakındırma Konusuna Yaklaşımları*, (Yüksek Lisans Tezi), CÜSBE, Sivas, 2004.

¹³ İşcan, Mehmet Zeki, *Emr Bi'l-Maruf ve Nehy Ani'l-Münker*, (Yüksek Lisans Tezi) AÜSBE, Erzurum, 1991; Çıkar, Mehmet Şirin, *Mu'tezili İnanç Sisteminde "el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyu-ani'l-Münker" Prensibi*, (Yüksek Lisans Tezi), YYÜSBE, Van, 1995; Kara, Emin, *Mu'tezile Ekolüne Göre İyiliği Emretmek Kötülüğü Yasaklamak İlkesi*, (Yüksek Lisans Tezi), SDÜSBE, Isparta, 2001; Dertli, Yahya, *Kur'an-ı Kerim'in iyiliği Emretme ve Kötülüğten Sakındırma ilkesinin Mu'tezile Düşüncesindeki Kullanım Alanı*, (Yüksek Lisans Tezi) KSIÜSBE, Kahramanmaraş, 2006; Bayraktar (Barış), Ayşe, *Kelâmda Emri bi'l-Maruf ve Nehyi ani'l-Münker Meselesi*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara, 2007.

¹⁴ Dönder, Burhanetin, *Kur'an'da Adâlet*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara, 1994; Karataş, Osman, *Kur'an'ı Kerim'e Göre Adâlet Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), CÜSBE, Sivas, 1998; Balıkkaya, Şükran, *Kur'an'da Adâlet Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), UÜSBE, Bursa, 2005.

¹⁵ Çelik, Hasan, *Farabi'de Adâlet Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), SDÜSBE, Isparta, 1997.

¹⁶ Ünalın, Abdullah, *İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Meali el-Cüveyni'nin Giyasü'l-ümem fi İltiyasi'-zulem adlı eserine göre bey'at ve imamet* (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara, 1995.

¹⁷ Başoğlu, Tuncay, *İslâm Hukukunda Bey'at*, (Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, İstanbul, 1996.

¹⁸ Yıldırım, Hamdi, *Hz. Peygamber Döneminde Bey'at*, (Yüksek Lisans Tezi), UÜSBE, Bursa, 1997.

¹⁹ Bayraktar, Lütfiye Gülay, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Hz. Peygamber'e İtaat*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara, 1999; Geyikoğlu, Yasemin, *İtaat Sözcüğünün Semantik Açısından İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara, 2000; Şenat (Kazancı), Fatma Asiye, *Kur'an ve Gelenek Açısından İtaat Olgusu*, (Doktora Tezi) AÜSBE, Ankara, 2003; Turan, Sebahattin, *Kur'an'da İtaat Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), UÜSBE, Bursa, 2006; Sugü, Hasan, *Kur'an'da İtaat Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), YYÜSBE, Van, 2007; Türkoğlu, Alaattin, *Kur'an'ı Kerim'de Hz. Muhammed'e İtaat*, (Yüksek Lisans Tezi), EÜSBE, Kayseri, 2007.

²⁰ Bozkurt, Abdullah, *Kur'an'da Resule İtaat ve Hz. Muhammed, (s.a.v.)*, (Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya, 1994; Baylav, Hüseyin, *İnanç Açısından İtaat*, (Yüksek Lisans tezi), SÜSBE, Konya, 2004.

²¹ Şahin, Mustafa, *İslâm Hukukunda Zâlim ve Fâsık idarecilere İtaat düşüncesinin Dayanakları*, (Yüksek Lisans Tezi), EÜSBE, Kayseri, 2002.

²² Ağırman, Cemal, *Sünnette İtaat*, (Doktora Tezi), MÜSBE, İstanbul, 1995; Canikli, İlyas, *Hadislere Göre Yöneticilere İtaatin Sınırları*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara, 1996; Ertürk, Rasih, *Hz. Peygamber'in Sünnetinde İtaat Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), SDÜSBE, Isparta, 1997.

şurâ ile ilişkilendirilen kavramları ortaya koyduk. Ardından şurânın önemini ortaya koymaya, ümmet için taşıdığı değeri ifade etmeye çalıştık. Bu başlığın tamamında geçtiği halde özel olarak Kur’ân’da geçen âyetleri inceledik. Ardından Hz. Peygamber dönemi ve dört halife devri uygulamalarına yer verdik. Şurânın alanı, şurâ üyelerinin tespit edilmesi, şurâ üyelerinin nitelikleri, şurânın faydaları, şurânın icra şekillerine ve şurâ ilkesinin sonuçlarını diğer başlıklarımızdı.

İkinci olarak emr-i bi’l-ma’ruf ve nehiy ani’l-münker kavramını ele aldık. Ma’ruf ve münker kavramlarının lügat ve istilahî manalarına yer verdik. İyiliği emretme kötülükten nehyetme görevinin kimlere ait olduğuna, bunun önemine, bu görevin yerine getirilmesine dair olmak üzere yapanların ödülüne ve ihmal edenlerin cezasına ve Hz. Peygamber’in bu konudaki açıklamalarına yer verdik. Ardından da bu ilkenin günümüzdeki uygulama alanlarına işaret ettik.

Bu bölümde ele aldığımız son kavram ise adâletti. Başta adâletin Kur’ân’da geçen anlamlarına değindik. Daha sonra Hz. Peygamber’in bu konuyla ilgili açıklamalarına yer verdik. Adâletin görünüşleri, adâleti yayma ve engelleme, adâletin önündeki engeller, sosyal adâlet, İslâm’da adâletin felsefesi ve son olarak da ahiretteki adâlet konusunu inceledik.

İkinci bölümde ele aldığımız ilk kavram “biat” ti. Bu kavramı ele alırken ilk önce lügat ve sözlük manasını değerlendirdik. Ardından biat kavramının tarihsel gelişimini ele aldık. Biatın kapsamı, usulü ve şekli, biat için gerekli şartlar, biatin bağlayıcılığı, biatin karşılığı ve biatin süresi ve sonuçları gibi konuları inceledik.

Bu bölümde ele aldığımız son kavram “itaat” ti. Başta itaat kavramının sözlük manası ve önemi üzerinde durduk. İtaat edilecekleri maddeler halinde sıralayarak açıklamaya çalıştık. Ardından itaat edilmeyecekleri yine maddeler halinde sıralayarak açıkladık. İtaatin karşılığı, itaatsizliğin sonu, Hz. Peygamber’in sünnetinde itaat ve itaatin sonucu diğer başlıklarımızdı. Bu bölümün diğer bir başlığı ise gelecek tasavvuru idi. Müslüman’ın dolayısıyla İslâm’ın gelecek tasavvuru nedir? Ebedi barış nasıl bir telakkidir ve uygulanması mümkün müdür? Nasıl olmalıdır? Dünya hakkında öngörüsü nedir? Gayesi ve amacı nedir? Şeklindeki sorulara cevaplar bulmaya gayret ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

YÖNETİM İLKELERİYLE İLGİLİ KAVRAMLAR

A) ŞURÂ

İnsanlar birlikte yaşamak zorundadır. Birlikte yaşayan insanların problemleri ve aralarındaki anlaşmazlıklarının çözümünde kendisine başvurulabilecekleri idarecinin olması gerekliliktir.²³

Kur'ân, müminler topluluğunu teşekkül ettirip onların bir arada işbirliği içerisinde çalışmalarını istediği vakit, karar alma sürecinde kendi aralarında istişâre yapmalarını istiyordu.

Kur'ân'ın istişâre emri üzerine Hz. Peygamber bu ilkeye azami derecede önem vermiş, şurânın neticesinde ortaya çıkan kararı tatbik etmiş ve kendi sahabesine de bu yönde telkinlerde bulunmuştur. Hz. Peygamber'in rahle-i tedrisinden geçen mümtaz sahabe de, bu ilkeyi içselleştirmiş, özümsemiş, uygulamış ve bu prensibe sadık kalmaya çalışmıştır.

1. Şurâ Kelimesinin Lügat ve Terim Anlamı

Şurâ ş-v-r kökünden türemiş, birçok anlamı olan bir kelimedir. Müşavere, şivar, meşvüre, meşvere, meşure; danışıp işaret almak, yani rey almak, görüş almak manasındadır.²⁴ “Şurâ” kelimesi, Arapçada “fu’la” vezninde “Büşrâ” gibi bir mastardır.²⁵ Arapça’da “على ve الى” ile kullanılır. Arap dilinde “işaret” diye “ilâ” kullanıldığı zaman, dilimizde meşhur olduğu üzere el veya göz, kaş ile îmâ (işaret etme) manasına geldiği gibi alâ ile kullanıldığı zaman; emretmek, görüş vermek, yol göstermek” manasını ifade eder. Müşavere işte bu manada işaret almak için kullanılır.²⁶ “Şara” ise bir şeyin güzelliğini ortaya çıkarmak için teşhir etmek, satışta hayvanın kuvvetini ortaya koyulması için koşturma, balı arı kovanından çıkarmak,²⁷

²³ İbn Haldun, *Mukaddîme*, çev: Halil Kendir, Ankara, 2004. I, 404.

²⁴ Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, y.y, 1960, II, 1213.

²⁵ Aydın, Ali Arslan, “İslâm’da Şurânın Manası, Yeri ve Önemi”, *İslâmi Yönetimin Temeli: Şurâ*, İstanbul, 1992, s. 14–15.

²⁶ Yazır, II, 1213.

²⁷ İbn Manzûr, Cemalüddin Ebu'l-Fazl, *Lisanu'l-Arabi'l-Muhit*, Beyrut, 1970, 380; *Mucemu'l-Vasît*, Mustafa, İbrahim vd., İstanbul, 1992, s. 499; Isfehâni, Hüseyin b.

“müşâvereten” ve “şivâren” ise bir şeyde bir kimsenin görüşünü talep etmek,²⁸ “müşâveretü”, “meşveretü” “teşâvürü” bazısının bazısına müracaatı ile onların görüşünün ortaya konulması, birbirleriyle müşaverede bulunulması, konuşulması, danışılması²⁹ anlamlarına gelmektedir. “İstişare, müşavere, meşvere, meşûre hep bu kökten türetilen ve yaklaşık olarak “danışıp görüşmek ve işaret almak” manasına gelen mastar kelimelerdir. İnsanların güvendikleri kimselerle toplanıp fikir alışverişi yapmaları, birbirlerine danışmaları, birbirlerinin bilgi ve tecrübelerinden faydalanmaları, en doğru ve isabetli olanı bulmakta yardımlaşmalarıdır. Bu maksatla toplanıp istişare ve müşavere eden cemaate “şurâ”, istişare edenlerin her birine de “müşavir” denir. İhtisas derecelerine göre de, “şurâ meclisi”, “müşavere” veya “istişare heyeti” adları verile gelmiştir. Dilimizde kullanılan “Danışma Meclisi” hukuki bir kelime olarak aynı manaya gelmektedir.”³⁰ Şurâ, aynı zamanda bir konuyu konuşup tartışmak amacıyla yapılan toplantı, toplanma ve aynı zamanda bu toplantının yapıldığı yer, meclis manasına gelirken, din de ise Hz. Muhammed’in ölümünden sonra halife seçimi için ileri sürülen kurallardan biri ve halife olacak kimseyi seçmeğe yetkili kurul anlamında kullanılmıştır.³¹ “Siyasi literatürde ise: herhangi bir meselede muhtelif görüş ve bakış açılarının ehline sunularak, sonuçlardan en verimli ve en uygununu elde etmeye çalışma anlamına kullanılmaktadır.”³²

Bu tanımlardan yola çıkarak diyebiliriz ki; şurâ veya istişare bir iş veya bir konu hakkında kişilerin, yöneticilerin veya kişilerin aralarında görüş alışverişi yapması, kişilerin birbirlerinin tecrübelerinden istifade etmesi, birbirlerine danışması, var olan bir problemin çözüme kavuşturulmasında fikir ve düşüncelerin ortaya atılarak en isabetli ve en uygun çözümün elde edilmesine çalışılmasıdır.

Muhammed Rağıp, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*, Thk: Muhammed Seyyid Geylani, Beyrut, tsz, 270.

²⁸ *Mucemu'l-Vasît*, Mustafa, İbrahim vd., s. 499; Yazır, II, 1213.

²⁹ Isfehani, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*, 270.

³⁰ Aydın, “İslâm'da Şurânın Manası, Yeri ve Önemi”, *İslâmi Yönetimin Temeli: Şurâ*, s. 15.

³¹ *Meydan Larousse, Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, Yayımlayanlar: Safa Kılıçlıoğlu, Neziha Araz, Hakkı Devrim, y.y, 1992, c. 18, s. 552.

³² Yıldız, Nurettin, “Şurâ”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale, İstanbul, 1990, C. IV, s. 33.

2. Şurâ İle İlişkilendirilen Kavramlar

a) Ulu'l-Emr

Sözlük anlamı “yetki sahipleri”dir. İslâmi ıstılahta ise, Müslüman bir toplumu yönetme durumunda olan halife, sultan, reis ve kadı gibi kimselere verilen isimdir.³³

“Ulu'l-Emr” kavramı, Kur’ân-ı Kerim’de Nisa sûresinde iki yerde geçmektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ
فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا

*“Ey inananlar! Allah’a itaat edin, Resulü’ne ve sizden olan “ulu’l-emr”e itaat edin. Eğer herhangi bir anlaşmazlığa düşerseniz –Allah’a ve ahiret gününe (gerçekten) inanıyorsanız- onu Allah’a ve Resulü’ne götürün. Bu daha iyidir ve sonuç bakımından daha güzeldir”*³⁴

Diğer bir âyette:

وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَدَّعَوْا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى
الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ
عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا

*“Onlara güven ve korkuya dair bir haber gelse onu yayarlar. Hâlbuki onu peygambere ve aralarında “ulu’l-emr”e götürselerdi, içlerinden işin içyüzünü araştırıp çıkaranlar, onun ne olduğunu bilirlerdi”*³⁵
Bu âyette “aranızdan kendilerine otorite emanet edilmiş olanlar”ın vurgulanmasından kasıt, siyasi ve askerî istihbarat ve değerlendirme ile

³³ Yıldız, “Şurâ”, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, IV, 158.

³⁴ Nisa, 4/59.

³⁵ Nisa, 4/83.

sorumlu kılınan devletin özel organlarıdır.³⁶ Ayrıca buradaki ulu'l-emr, basiret sahibi olan sahabe'nin ileri gelenleridir.³⁷

Bir görüşe göre bu âyetlerde ifade edilen Ulu'l-Emr'in Allah Resulünün (s.) zamanındaki âlimler olduğu, diğer bir görüşe göre genel manada âlimler olduğu, başka bir görüşe göre de iyiliği emreden insanlar olduğu³⁸ ifade edilmiştir. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ise "Ulu'l-Emr"ın emirler (ümera) ve âlimler (ulema) olarak iki sınıfa ayrıldığını söyler.³⁹ İbn Abbas (r.) (ö. 67/687), bunların "fıkıh bilginleri ve Allah'a itaatle meşgul olan dindarlar"⁴⁰ olduğunu söyler. Reşid Rıza ise şöyle bir tarif yapar: "Ulu-l emr, Müslümanlardan kurulu bir Ehl-i hâl ve'l-akd topluluğudur ki bunlar valiler, idareciler, âlimler, ordu komutanları ve halkın, umumi menfaat ve ihtiyaçlar konusunda kendilerine başvurduğu seçkin kişilerden ibarettir."⁴¹ Reşid Rıza burada akd ve hall topluluğunu da ulu'l-emr kavramının içine dâhil eder. Dolayısıyla ona göre Ulu'l-emr'in kapsamı çok daha geniştir.

Genel manada ele alırsak "Ulu'l-Emr" kavramının aslında yukarıda ifade edilenlerin hepsini kapsadığını söyleyebiliriz. Çünkü bu insanlar diğer insanların kendilerinden sakınmasına vesile olan kişilerdir. Bu yüzden bunları "Ulu'l-Emr" kavramı içerisine dâhil edebiliriz.⁴²

Kur'an'da "Ulu'l-Emr" kavramının geçtiği âyetlere bakarsak bu kısmı teşkil eden kişilerin toplumun önde gelen insanlarından meydana geldiğini, itaat edilmesi gereken kişiler ve anlaşmazlık halinde kendilerine başvuru kimselerden müteşekkil olduğunu anlıyoruz. Bunlar da kendi alanlarında donanımlı, bilgili, olgun, işin ehli ve akîl kimselerdir.

İbn Teymiyye (ö. 728/1328) "Ulu'l-Emr" kapsamına giren âlim ve emirlerin iyi olması durumunda insanların da iyi olacağını ifade eder.⁴³

Emir ve âlimlere itaatın kapsamı, onların Allah ve Peygamber'ine itaatiyle ilişkilidir. "Ulu'l-Emr" dediğimiz bu kişiler dini hükümlere göre

³⁶ Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, Çev: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret yay., İstanbul, 1999, I, 157.

³⁷ Kasımî, Muhammed Cemalüddin, *Tefsîrû Kasımî-Mehâsinü't-Te'vil*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, y.y, 1957/1960, V, 1411.

³⁸ Isfehâni, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, 25.

³⁹ İbn Teymiyye, *Siyaset*, Çev: Vecdi Akyüz, Dergah yay., İstanbul, 1985, s. 192.

⁴⁰ Isfehâni, a.g.e, 25.

⁴¹ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Hakim (Tefsir-ül Menar)*, Mısır, 1353/1366, V, 181

⁴² Isfehâni, a.g.e, 25.

⁴³ İbn Teymiyye, *Siyaset*, s. 192.

hareket etmek zorundadır.⁴⁴ “Ulu’l-Emr” denilen yüksek otorite, bunlar en genel anlamıyla âlimler ve emirler, meseleleri müteala etmek üzere ehl-i hall ve’l akd denilen uzman şahıslardan kurulu şurâ meclisine götürürler.⁴⁵ Yani onlar, bir bakıma şurâ üyelerine danışmak zorundadır.⁴⁶ “Ulu’l-Emr” yönetim işini yaparken az önce ifade ettiğimiz gibi müşâvere usûlünü benimseyecek, tebaalarını dikta ile yönetmeyecektir.⁴⁷ Yani yönetim dikta olmayacak, halkın onay verdiği bir usûl ile insanlar yönetilecektir. Bu usûlün en güzel ifadesi de yönetimin şurâ esasına göre olmasıdır. İşte bu sebepten de ulu’l-emr’in etrafında kendisine fikir verecek, doğru yolu gösterecek ve hatta gerektiğinde doğru tarafı kabul ettirecek kimselerin bulunması kaçınılmazdır.⁴⁸ Bu da neticede şurâ meclisinin oluşturulmasını zorunlu hale getirmektedir. “Ulu’l-Emr” dediğimiz kimseler kendi başlarına hareket eden bireyler değil, şurâ prensibine bağlı kalarak istişâre eden ve bu şekilde devlet ve idari işlerini düzene koyan kimselerdir.

Ulu’l-Emr denilen idareciler görevli bulundukları vazifelerini yerine getirmedikleri zaman Allah’ın cezasına müstahak olur.⁴⁹ Bir hadiste de “Bir emir, Müslümanların işlerini üstlenir de onlar için gayret göstermez ve samimi olmazsa onlarla birlikte cennete giremez”⁵⁰ sözüyle Hz. Peygamber Müslümanların idaresini üstlenen kimsenin samimi ve gayretli olması gerektiğine işaret ederken, aksi durumda cezaya müstahak olunacağını belirtir.

Diğer bir hadiste de Hz. Peygamber (s.): “*Hepiniz çobansınız; hepiniz güttüğünüzden sorumlusunuz. İdareci, insanların çobanıdır ve halkından sorumludur. Kadın, kocasının ve çocuklarının evinin çobanıdır; bu itibarla o da sorumludur. Unutmayın ki her biriniz çobansınız ve eliniz altındakilerden sorumlusunuz*”⁵¹ sözüyle ister evde, ister devlet

⁴⁴ Ebû Zehra, Muhammed A., *İslâm’da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, Çev: Ethem Ruhi Fırlı, Osman Eskicioğlu, İstanbul, 1970, s. 38-39.

⁴⁵ Akgündüz, Ahmet, *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslâm Anayasası*, İstanbul, 1989, 22.

⁴⁶ Ebû Zehra, a.g.e, s. 38-39; İbn Teymiye, *Siyaset*, s. 191.

⁴⁷ Aydın, “*İslâm’da Şurânın Manası, Yeri ve Önemi*”, İslâmî Yönetimin Temeli: Şurâ, s. 17.

⁴⁸ Ebû Zehra, a.g.e, 38-39.

⁴⁹ “Allah, bir kula bir halkın başına geçmeyi nasib eder de, öldüğünde sorumluluğundaki bu halkı aldatmış olarak ölürse, ona cenneti haram kılar.” Buhârî, Ahkâm, 8; Müslim, İman, 227, İmâre, 21.

⁵⁰ Müslim, İmân, 229.

⁵¹ Buhârî, Ahkâm, 1; Müslim, İmâre, 20.

idareciliğinde herkesin bir sorumluluğu olduğunu hatırlatmaktadır. Ayrıca devlet işlerini yürüten ve ulu'l-emr diyebileceğimiz idarecilerin bu sorumlulukta payları daha büyüktür.

Çok büyük sorumluluk taşıyan “Ulu'l-emr” yönetime; ilim, ihtisas ve tecrübe sahibi, yetenekli şurâ ehlinin katılmasıyla idari sorumluluğu onlarla paylaşarak hataya düşmekten kendini korumuş olur.⁵² Aynı zamanda “şurâ meclisi”⁵³ ile millet idareye ve alınan kararlara fiilen iştirak etmiş olur.⁵⁴ Burada da “Ulu'l-emr” in hata etmemesinin veya hatayı en asgari düzeye indirmesinin yolu şurâ ilkesini tatbik etmesine bağlıdır.

b) Ehlü'l-Hal ve'l-Akd

“Arapça’da hall “düğümü çözmek”, akd “bağlamak, düğümlmek” anlamlarına gelen kelimelerden oluşan ehlü'l-hal ve'l-akd teriminin ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir.”⁵⁵ Hulefâ-i Râşidin döneminden itibaren “ehlü's-şurâ, ulu'l-emr, ehlü'l-ilm”, daha sonraki devirlerde de “ehlü'l-ictihâd” gibi birbirine yakın anlamlar taşıyan tabirlerin devlet yönetimiyle ilgili birer kavram olarak kullanılmaya başlandığı, ehlü'l-ictihâd ve ehlü'l-hal ve'l-akd terkiplerinin ise Şîa ile Ehl-i sünnet arasındaki imamet, halifenin iş başına getiriliş usulü ve meşruiyeti konularının tartışılmaya başlanmasıyla birlikte literatüre girdiği söylenebilir. İsnâaşeriyye Şîa’sı nassa dayalı bir imamet görüşü ileri sürerek, Hz. Peygamber’in kendisinden sonra devlet başkanı olarak Hz. Ali’yi (ö. 40/661) açıkça belirlemiş olduğunu, ondan sonraki dönemlerde de her devlet başkanının bir önceki tarafından tayin edildiği görüşünü ortaya koyarken; Ehl-i sünnet halifenin ümmetin hâkimiyetini temsil ettiğini ve ümmetin seçimiyle iş başına gelmesi gerektiğini kabul etmiş, bu arada ilk dört halifenin meşruiyetini de koruyan bir esneklikle devlet başkanını ehlü'l-hal ve'l-akd denilen grubun belirlemesi gerektiğini ağırlıklı olarak işlemeye başlamıştır.⁵⁶ Aslında olayın tabiatına bakıldığında Hz. Peygamber’den (s.) sonra sahabe ve tâbiin arasındaki anlaşmazlıklar, zannî olan, yani kesin bir delile dayanmayan, dinî meselelerdeki içtihat

⁵² Aydın, “İslâm’da Şurânın Manası, Yeri ve Önemi”, İslâmî Yönetimin Temeli: Şurâ, s. 17.

⁵³ Bunu seçimle oluşturacak olan milletin kendisidir.

⁵⁴ Aydın, a.g.e, 17.

⁵⁵ Abdulhamîd İsmâil el-Ensârî, “Ehlü'l-Hal ve'l-Akd” DİA, İstanbul, 1994, X, 539.

⁵⁶ El-Ensârî, a.g.m, DİA, X, 539.

farklılıklarından kaynaklanan anlaşmazlıklar niteliğinde idi.⁵⁷ Yoksa bu kesin nass ile belirlenmiş bir şey değildi. Zaten bu konuda kesin bir nass olsaydı sahabe arasında böyle bir tartışma vuku bulmazdı. Kanaatimizce şia ve ehl-i sünnet arasındaki görüş ayrılığı bu içtihad farklılığının bir sonucudur.

Terimi oluşturan, “akd” ve “hall” kelimeleri bu kurulun aslında, halifeyi tayin etmenin yanında azl’e yani görevden almaya da yetkili olduğunu göstermektedir.⁵⁸ Fakat genel itibariyle bakıldığında İslâmî devletler tarihinde bu kurul kısmen pratikte akd görevini yerine getirirken “hall” görevi ise sadece teoride kalmış, uygulanamamış, pratiğe yansımamıştır. Bunun sıkıntısı her daim hissedilmiş, azl edilmesi gereken hükümdar hal ve akd ehli tarafından görevden alınamamıştır. Sonuçta ise, halk, tasvip etmediği baskıcı ve diktatör yönetimlere katlanmak zorunda kalmıştır. Dün olduğu gibi bugün de “İslâmî siyaset” te aynı sıkıntı devam etmektedir.

Peki, “Ehlü’l-Hall ve’l-Akd” kimlerden oluşacaktır? Bu kimseler halkın içindeki grupları ve çeşitli kabileleri temsil eden devletin ileri gelenleri,⁵⁹ ümmet adına vekâleten imamı seçen uzman âlimler (yani müçtehidler), başkanlar ve toplumun ileri gelenleridir.⁶⁰ “Hal ve akd ehli” sadece şer’i hükümleri kaynaklarından çıkartmayı üstlenmiş olan müçtehitlerden ibaret olmayıp toplumda belirli özellikleri bulunan başka kesimleri de içine alır.⁶¹ Bunlar aynı zamanda halifeyi (İmam-ı) seçtikten sonra, halifenin görev süresi içerisinde halifenin yaptığı işlerin şeraite uygunluğunu kontrol eden gruptur.⁶² Bazen öyle bir durum olabilir ki Hristiyan, Yahudi inancına sahip veya hiçbir dine inanmayan kimseler bazı hususlarda Müslümanların yanında yer alarak onlara yardım edebilir, danışmanlık yapabilir. Uzmanlık gerektiren bazı hususlarda İslâm’ın ve Müslümanların menfaatini ve ihtiyaçlarını da gözeterek, fayda umulan bir durumda, işin ehli olan gayrimüslimlerden de istifade edilmesinde bir

⁵⁷ İbn Haldun, *Mukaddîme*, I, 299.

⁵⁸ Yıldız, “*Ehl-i Hall ve’l-Akd*”, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, I, 425.

⁵⁹ Nebhan, Muhammed Faruk, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, Ter: Servet Armağan, İstanbul, 1980, s. 127.

⁶⁰ Zuhayli, Vehbe, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, terc: Ahmet Efe ve diğerleri, İstanbul, 1991, VIII, s. 413.

⁶¹ Zuhaylî, VIII, s. 413.

⁶² Yıldız, a.g.m, I, 425.

mahzur yoktur. Çünkü hikmet mü'minin yitik malıdır, onu nerde bulursa alması⁶³ gerekir.

“Hal ve akd” ehlinin kaç kişiden oluştuğu konusunda belli bir sayı vermenin tarihi olarak pek mümkün olmadığı görülmektedir. Aslına bakılırsa ehlü'l-hal ve'l-akdin sayısı ile ilgili açık bir nass yahut icma yoktur. Mesele sadece içtihadattan ibarettir. Nitekim Ehl-i Sünnet'in görüşü bu minvaldedir. Bu konuda sayı ifade etmek oldukça zorlama bir yorumdur.⁶⁴ Seçilmiş ve yetkili kılınmış hal ve akd ehlinin devlet adına ve devlet işleri için alınacak kararlarda şurâ prensibine bağlı kalarak hareket etmesi gerekir.⁶⁵ Halkın temsilcilerinden oluşan şurâ meclisinin diğer bir adıyla ehl-i hal ve'l-akd'in farklı görüşler ileri sürmesi ve bir müzakere ortamının oluşması şurâ'ya dinamizm kazandırır.⁶⁶ Aslında sahabe ve tabiin zamanında böyle bir meclis kurumsal olarak teşekkül etmemiş olabilir. Ama tarihi bir gerçek var ki dört halife devrinde önde gelen sahabenin görüşlerine başvuruluyor olması teoride değilse de pratikte böyle bir kurumun varlığını ispatlamaktadır.

Günümüzde ehl-i hal ve'l-akd'in karşılığı millet meclisleri olabilir mi? Bu tartışılabilir bir husustur. Tarihten günümüze bu kurullara seçilen kimselerin her zaman ehil kimseler olmadığını görüyoruz. Bu da doğal bir sonuçtur. Nitekim insanlık tarihinde işler her zaman ehline tevdi edilmemiştir.

Bütün bunlar göz önüne alındığında ehlü'l-hal ve'l-akd'in sayısından ziyade, ümmetin bu kimselere duyduğu güven ve onların ümmetin arzu ve amaçlarını temsil edebilmeleri, bunun yanında da bir takım şartları taşımaları⁶⁷ elzemdir. Bunun için sayıları ve sıfatları değişse bile, önemli olan ehlü'l-hal ve'l-akd'in âlim, güvenilir, dindar ve akıllı,⁶⁸ aynı zamanda İslam'ın ruh ve mantığını kavramış, yeniliğe ve gelişmeye açık, dar kalıplar içerisinde kalmayıp geniş düşünebilen, akl-ı selim ile hareket eden insanlardan müteşekkil olmasıdır.

⁶³ Tirmizî, İlim, 19; İbn Mace, Zühd, 15.

⁶⁴ Zuhaylî, VIII, 414-415.

⁶⁵ Akgündüz, *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslâm Anayasası*, s. 9; Zuhaylî, VIII, 415.

⁶⁶ Azimli, Mehmet, *Halîfelik Tarihine Giriş*, Konya, 2005, s. 57.

⁶⁷ Zuhaylî, VIII, 414.

⁶⁸ Şahinoğlu, Nazif, “Şurâ'ya Bir Bakış”, *İslâmi Yönetimin Temeli: Şurâ*, İstanbul, 1992, s. 98.

c) Halife

İnsan, toplumsal bir varlık olması hasebiyle bir arada yaşamak zorundadır. Bu yaşamın gereği olarak bir düzen ihdas etmesi gereklidir. Ayrıca bir kısım insanların idare eder konumda, bir kısım insanların da idare edilir bir durumda olması inkâr edilemez tarihi bir vakıadır. Yönetim sistemleri çağlar boyunca teori ve pratik açısından farklı yapılara sahip olmuşlardır. İslâm dünyası için de bir yönetim şekli olarak ele alınabilecek en önemli tarihi kavramlardan biri de hilafettir.

Sözlük manası olarak "birinin yerine geçmek bir kimseden sonra gelip onun yerini almak birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek" gibi anlamlara gelen hilâfet kelimesi, terim olarak İslâm devletlerinde Hz. Peygamber'den sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade eder.⁶⁹ Halife de (çoğulu hulefâ, halâif) vekil, naib, halef gibi kelimelerle de ifade edilen "bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse" demektir ve devlet başkanı siyasi anlamıyla Hz. Muhammed'den sonra din ve dünya işlerini, ona halef olarak yürütmek için konmuş bir kurum olup bu kurumun başında bulunan kişiye "halife" denir.⁷⁰ Halife, Hz. Peygamberin halefi ve kendisinden sonra yerine kaim olmak üzere İslâm toplumunun en yüksek reisinin, yani imamının unvanıdır.⁷¹

Hilafetin İslâm'da biri umumî, diğeri hususî olmak üzere iki manası ve şekli vardır.⁷² Bütün insanların yeryüzünde Allah'ın izni ile tasarruf etme ve O'nun hükümlerini yaşayıp yaşatma salahiyeti ve yükümlülüğü⁷³ umumî hilafet olarak adlandırılır.⁷⁴ Müslüman toplumlarda devlet başkanına halife ve devlet başkanlığına hilafet denmesi, insanın dünya işlerini düzene sokmak ve adâleti gerçekleştirmek üzere Allah'ın halifesi olması ve O'nun yeryüzündeki hâkimiyetini temsil etmesi gibi sebeplerle açıklansa da, hususî hilafet de diyebileceğimiz bu isimlendirme esas itibarıyla halifenin, risâlet görevi hariç Hz. Peygamber'in yerine

⁶⁹ Avcı, Casim, "Hilâfet", DİA, İstanbul, 1998, XVII, 539.

⁷⁰ Avcı, a.g.m, DİA, XVII, 539.

⁷¹ Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, Kayıhan, s. 27.

⁷² Karaman, Hayreddin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, İstanbul, 1987, I, 191.

⁷³ "Hatırla ki Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Bizler hamdinle seni tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde feshat çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun? dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi." Bakara, 2/30.

⁷⁴ Karaman, a.g.e, I, 191.

geçerek onun dünyevî-siyasal otoritesini temsil etmesi anlamında kullanılmış ve sistemleştirilmiştir.⁷⁵ Buna göre hususî hilafet, umumî hilafetin amme idaresi ve devletle ilgili sahasında ümmeti temsil eden şahsın kendisinde varlığını göstermektedir. Bu da halifedir ki ümmet onu – bir cemaat olarak- kendilerinden istediklerini temsilen ifa ve icra etmesi için seçmektedir.⁷⁶ Zaten, İslâm devlet başkanına “imam, emîru’l-mü’minîn” gibi tabirler yanında bilhassa hâlîfe denmesi hem ilk halifenin Rasûlullah’ın peşinden gelip, peygamberlik dışındaki görevlerinde onun yerini almış olması, hem de umumî olarak halifelerin, yeryüzünde ve kendi ülkelerinde – bütün ümmet adına ve onların rızasına (biat) dayanarak –ilâhî hükümlerini temsil etmesi göz önüne alınmıştır.⁷⁷ Mesela bir âyette, Hz. Musa ve kardeşi Harun’dan bahsedilirken, Hz. Musa’nın, kardeşi Harun’un kendi yerine kavminin başına geçmesini isterken kullanılan ifade bu manadadır.⁷⁸

Aslında halifeliliğin özü, Hz. Peygamber’e vekâleten dini korumak ve dünyevi siyaseti yürütmektir.⁷⁹ Hz. Peygamber birincil görevi olarak din konusunda, yani insanlara tebliğ etmekle emrolunduğu şer’i sorumluluklarının gereğine göre hareket ediyor ve insanları buna yönlendiriyor; ikincisi dünyevî siyasetin yürütülmesi ve bunun bir gereği olan toplumun çıkarlarının gözetilip korunması⁸⁰ hususunda gayret gösteriyordu.

Rasûlullah hayattayken hem peygamber olarak Allah’tan aldığı vahyi insanlara tebliğ etmiş ve bunları açıklamış, hem de Müslümanların dünyevî işlerini düzene koymuş, hukukî ihtilâflarını çözümlemiş, ahlâken onları eğitmiş siyasî birliğin tamamlanmasını müteakip de devlet başkanlığı, ordu kumandanlığı, kadılık görevlerini üstlenmiştir.⁸¹ İslâm âlimleri, Hz. Peygamber’in vefatıyla peygamberlik görevinin sona erdiği, buna karşılık diğer görevlerini bir kişinin üstlenip bunları tek başına veya bazı görevleri ikinci derecede yetkili şahıs ve mercilere devrederek yürütmesi ve böylece Müslümanların dirlik ve düzen içerisinde yaşamasını temin etmesi gerektiği üzerinde görüş birliği içindedirler. Ancak İslâm âlimlerinin çoğunluğu,

⁷⁵ *İlmihal*, II, 297.

⁷⁶ Karaman, I, 191-192.

⁷⁷ Karaman, I, 192.

⁷⁸ A’râf, 7/142.

⁷⁹ İbn Haldun, *Mukaddîme*, I, 306.

⁸⁰ İbn Haldun, a.g.e, I, 306.

⁸¹ *İlmihal*, II, 297-298.

devlet başkanının İslâm'ın dünyevî ve toplumsal ilke ve hükümlerini uygulama görevini göz önünde bulundurarak bu işe dini bir karakter atfederken; bir kısmı da, insanların siyasi birlik ve düzen içinde yaşamasını ve bu amaçla devlet kurmasını aklî ve tabii bir gereksinim olarak görmekle yetinir, bu gerekliliğe dinî bir nitelik atfetmezler. Yalnızca İslâmî öğretilerde din, akıl ve tabiat arasında bir zıtlığın bulunmadığı düşünülürse görüş ayrılığının lâfzî olduğu söylenebilir.⁸² Ayrıca Allah'a, Rasulullah'a ve ulu'l-emre itaati gerekli kılan ayetler ile devlet başkanına itaat etmeyi isteyen birçok hadis, bunun yanında dinî ve içtimaî zaruret hilafet müessesesinin dini olduğunu, Müslümanların bu müesseseyi kurup yaşatmakla görevli ve mükellef olduklarını göstermektedir. Mesela dinin Müslümanlardan istediği "cihad, adâletin tevzii, suçluları cezalandırmak, amme hizmetlerinin ifası..." gibi hususlar ancak bir devlet düzeni içinde gerçekleşeceğine, bu düzenin de başkansız olmayacağına göre hilâfet, nasslar yanında aklen ve içtimaî olarak zorunlu, dinî zaruret yönünden de gerekli bir müessese olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸³

Bütün bunlardan anlaşılan odur ki halifenin otoriter yetkisi hem dinî hem dünyevî işleri İslâm'ın şer'î hüküm ve kaidelerine göre yürütmesini kapsamaktadır.⁸⁴ O açıdan imametın özü, ümmetin din ve dünya maslahatlarını (çıkarlarını) koruyup gözetmeyi gerektirmektedir.⁸⁵ Hilafet bulunduğu konum ve durum itibariyle, bir idarî müessese olarak, gereği gibi kullanıldığında memleketin siyasî hayatını tanzim edecek, muhtelif kuvvetler arasındaki ahenk ve anlaşmayı koruyacak ve çıkabilecek ihtilafları çözecek bir konumdur.⁸⁶ Sünnî teorisyenler imam-halifenin yerine getirmesi gereken fonksiyonları tek tek sıralamıştır. Bütün Sünnî hukukçular halifenin en önemli görevinin şeriatın korunması noktasında ittifak etmiştir.⁸⁷ Bu da aslında beşer tarafından konulan ve sadece toplumsal ilişkileri düzenleyen, dine ve fazilete ters düşebilen çağdaş, rejim ve yönetimlerden farklılık arz etmektedir.⁸⁸

⁸² *İlmihal*, II, 298.

⁸³ Karaman, I, 193.

⁸⁴ Zuhaylî, VIII, 394; Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, s. 60.

⁸⁵ İbn Haldun, *Mukaddîme*, I, 295.

⁸⁶ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, haz: M. Ertuğrul Düzdağ, İz, İstanbul, 2003, s. 256.

⁸⁷ Farsakh, "Sünnî Halîfelikle Şîî imamlığın Mukayesesi" *İslâm'da Siyaset Düşüncesi*, s. 125.

⁸⁸ Zuhaylî, age., VIII, 394

Kur'ân'da ve hadislerde devlet başkanlığı, devlet başkanında bulunması gereken şartlar ve bu kişinin görev ve sorumlulukları vb. konular yer almaz. Sadece hak ve adâlete bağlı olma,⁸⁹ şurâ ve meşveretle iş görme⁹⁰, zulmü önleme, emanetlerin ehline verilmesi⁹¹ gibi genel ilkelerden söz edilebilir. Bu görevleri yerine getirecek devlet başkanının da bazı özellikler aranır ki bunlar; her yönüyle adil olması, hükümlerinde ve kararlarında ictihadda bulunabilecek ilim sahibi olması, idrak kabiliyeti için göz, kulak, dil gibi organlarının sağlam olması, hareket kabiliyetine engel olacak bir uzuv noksanlığının olmaması, devlet işlerini yürütebilecek basiret ve görüşe sahip olması, halkı sevk ve idare edecek fikir ve bilgiye sahip olması; İslam beldesini koruyabilecek, düşmanla savaşılabilecek güç, kuvvet ve cesarete sahip olması gibi şartların bulunmasının da gerekli olduğu söylenmiştir.⁹² Aynı zamanda güzel ahlâk sahibi, yumuşak huylu (halîm), ileri görüşlü (hakîm), kendisinde ve atalarında güzel hasletler bulunan, heybetli, samimi ve halkına karşı sevgisini belirten, feraset sahibi, halk tarafından iyi bilinen ve şehir halkının yararına çalışmaktan geri durmayacağı, bu konuda bir kusur göstermeyeceğine inanılan bir kimse olması⁹³ üzerinde durulmuştur. Maverdî halifede bulunması gereken şartların sonuncusu olarak, âlimler arasında çok tartışılan soy bakımından Kureyş'e mensup olma⁹⁴ şartını da zikretmiştir. Aslında Kureyş kabilesinin o zamanki durumunu dikkate alarak bir değerlendirme yapmak daha uygun olacaktır. Kureyş kabilesi Araplar arasında önde gelen ve cahiliye döneminde sözü Arap kabileleri arasında dinlenen bir konumda idi. Bu yüzden de kamu işlerinin ve siyasetin onlara ait olarak kabul edilmesi o günün şartlarında bir maslahata binaendi. O maslahatta bir değişiklik baş gösterir seçim veya başka bir usulle insanların çoğunun kabul edebileceği bir husus olursa bu durumda imamete getirilen kimsenin halife veya devlet başkanı olmasına bir engel yoktur.⁹⁵ O açıdan konuyu değerlendirirken

⁸⁹ Nahl, 16/90; Nisa, 4/58; A'raf, 7/29; Hadîd, 57/25.

⁹⁰ Âl-i İmran, 3/159; Şurâ, 42/38.

⁹¹ Nisa, 4/58.

⁹² Maverdî, Ebu'l-Hasen, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, terc. Ali Şafak, İstanbul, 1976, s. 6; Belîk, İzzeddin, *İslâmî Hayat*, Çev: İbrahim Cücük vd. y.y, tsz, II, s. 464.

⁹³ Bkz. Dihlevî, Şâh Velîyullah, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, Türkçesi: Mehmet Erdoğan, İstanbul, 1994. C. I, s. 157-159.

⁹⁴ Bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz. Hatipoğlu, Mehmed Said, *Hilâfetin Kureyşliliği*, AÜİFD, Ankara, XXIII.

⁹⁵ Zuhaylî, VIII, 411.

aslında İslâm'ın ehliyet, ilme, temsile değer vermiş olduğunu, insanların soyuyla, sopuyla bir üstünlük elde edilemeyeceğini unutmamamız gerekir. Bu nedenle konuyu değerlendirirken o günkü şartları dikkate alarak bir değerlendirme yapmak daha yerinde bir yaklaşım tarzı olacaktır.

Yine halife de bulunması gereken şartlar sayılırken onun serbest ve tam otoriteye sahip olma şartı ifade edilir ki bununla kastedilen de hür, akıllı, erkek ve yetişkin bir Müslüman'ın halife veya devlet başkanı olacağıdır. O açıdan bir kâfirin mü'minler üzerinde otoriteye sahip olması düşünülemeyeceği gibi, bir köle ve çocuğun da bu görevi üstlenemeyeceği⁹⁶ üzerinde durulmuştur.

Bu noktada son olarak şu ifade edilebilir veya edilmelidir ki İslâmî yönetim veya halifelikte asla özel bir mülkiyet söz konusu değildir; fakat aslolan bir kralın veya idarecinin seçilmesinde ve tercih edilmesinde adayın istidat ve mahareti, bilhassa hakkı ve adâleti gözetme gibi melekelerin⁹⁷ dikkate alınmasıdır.

Devlet başkanının görevi, en sade vatandaş gibi kendisinin de hukuka bağlı kalması, ülkesinde bu hukukun varlığını sürdürmesini ve uygulamasına ön ayak olması ve imkân bulduğu nispetle de, adil bir hukukun hüküm sürdüğü coğrafyayı genişletme çabası içerisinde olmasıdır.⁹⁸ Eğer o bunları yapmaz, bunun ötesinde bu hukuku ihlal ederse görevini aşmış, Müslüman toplumla yapmış olduğu ve meşruluğunu sağlayan sözleşmeyi çiğnemiş demektir ki bunun yol açacağı sonuçları da bilmesi gerekir.⁹⁹ Kendisine itaat edilebilmesi için devlet başkanlığı yapan kişinin meşruiyet sınırları içinde ve adilane hükümdarlık etmesi, aksi takdirde kendisine itaat edilmesini talep etme hak ve salahiyetine sahip olmayacağını bilmesi gerekir.¹⁰⁰

Tarihi olarak da Hz. Peygamber'den sonra devletin başına kimin geçeceği meselesine Kur'ân-ı Kerîm hiç temas etmediği gibi, Peygamberin de bu konuda şahsen herhangi bir görüş beyanında bulunmadığı bilinmektedir.¹⁰¹ Bu konudaki değerlendirmelerimizi ileride ifade

⁹⁶ Farsakh, Andrea M., “Sünnî Halifelikle Şîî İmamlığın Mukayesesi” *İslâm'da Siyaset Düşüncesi*, Türkçesi: Kazım Güleçyüz, İnsan yay., İstanbul 1995, s. 124.

⁹⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 878.

⁹⁸ Lewis, Bernard, *İslâm'ın Siyasal Söylemi*, Türkçesi: Ünsal Oskay, İstanbul, 1997, s. 109.

⁹⁹ Lewis, a.g.e, s. 109.

¹⁰⁰ Lewîs, a.g.e, s. 109-110.

¹⁰¹ Hatipoğlu, *Hilâfetin Kureyşliliği*, AÜİFD, XXIII, s. 141.

edeceğimizden şu noktayı vurgulayarak bu konuyu sonlandırmak istiyoruz. Devlet başkanı Raşit halifeler döneminde olduğu gibi milletin oylarıyla seçilmesi gereklidir. Çünkü başkanlık makamına layık olanı getirmek, halk için bir görev¹⁰² ve sorumluluktur. Bu modern manada bir seçim olmasa da, o günün şartlarında örnek gösterilebilecek bir yöntemdi. Çünkü halkın iradesine dayanıyordu.

Devlet başkanı milli iradenin onayıyla o makamda bulunduğundan, hem kendisi hem de tayin ettiği memurları, hem şeriatın hem de milletin temsilcilerine karşı sorumludur.¹⁰³ Bu sorumluluğun yanında da nimet-külfet dengesine göre hâkimiyetini tesirli şekilde yürütebilmek için hak ve imtiyazlara sahip olması icap etmektedir.¹⁰⁴ Ama bu hak ve imtiyazlar sınırsız değil bilakis halkın ve yetkili kurumların denetiminde olmalıdır. Çünkü Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer (ö. 23/644) gibi sahabe kendilerinin herhangi bir yanlış eyleminde halk tarafından düzeltilmelerini istemişlerdir.

İmam veya halifenin azli meselesine gelince; gerçek olan şudur ki, hemen hemen bütün iktidar değişimleri ve aziller zor kullanılarak gerçekleştirilmiş ve daha sonra ulemâdan alınan bir fetva ile bu meşrulaştırılmıştır. Bir halifenin azledilmesi mümkündür. Ancak Mâverdî bu yolların bulunduğunu iddia etmekten de kaçınmıştır.¹⁰⁵ Bugün hâlâ birçok İslâm ülkesinde veliahtlık ve krallık hüküm sürmektedir. Bu ülkelerdeki idareciler, bulundukları o makamı baskı ve zor kullanarak ellerinde tutmaktadırlar. Maalesef İslâm ülkeleri ideal manada çağdaş bir sisteme geçememişlerdir. Temel hükümlerden ve prensiplerden hareketle çağın şartlarını da dikkate alarak halifelik veya devlet başkanlığı konusunda bir sistemin Müslüman âlimler ve entelektüeller tarafından oluşturulması İslâm dünyası ve insanlık için çok elzemdir. Böyle bir çaba, asırlardır ciddi yönetsel sorun yaşayan İslâm dünyası için bir ümit ışığı olacaktır.

3. Şurâ'nın Önemi, Amacı ve Niteliği

Şurâ, Kur'ân'ı siyasi alanla irtibatlandıran kavramlardan en önemlisidir. Kur'ân da bu konuyla ilgili geçen ayetler ve Hz. Peygamber'in uygulamaları şurânın önemini ortaya koyması açısından önem arz

¹⁰² Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 255.

¹⁰³ Said Halim Paşa, a.g.e, s. 256.

¹⁰⁴ Said Halim Paşa, a.g.e, s. 255.

¹⁰⁵ Farsakh, a.g.mk, s.122.

etmektedir. Kur'ân'da geçen "...Onların işleri, aralarında danışma iledir..."¹⁰⁶ âyeti hayatın bütün aşamalarında şurânın var olduğunu göstermektedir. Şurâ, esasen farklı görüşlere dayanır. İstişare eden kişi veya kişiler bu farklı görüşler üzerinde düşünüp ve kendisi için mümkün olursa bunların kitap ve sünnete daha yakın olanını tesbite çalışarak bir karara varmaya çalışır.¹⁰⁷ Şurânın tarihine bakıldığında Kur'ân'ın bunu yoktan var etmediğini, Arap geleneğinde veya Hz. Peygamber dönemi öncesinde Arap kabileleri arasında var olan bir uygulama olduğunu görürüz.¹⁰⁸ Savaş, barış, hicret gibi bir kabileyi ilgilendiren büyük ve küçük meseleler hakkında karar alınırken kabile reisi kendi başına hareket etmeyip ele alınan konu üzerinde şurâ meclisi denilebilecek küçük çapta da olsa nihai yetkiye sahip olan bir yaşlılar meclisine danışıyordu.¹⁰⁹ Daha sonra Hz. Peygamber'in risaleti neticesinde Kur'ân şurâyı bir kabile kurumundan bir toplum kurumuna dönüştürmüştür.¹¹⁰

İslâm şurâ prensibini bir temel olarak kabul etmiştir. Ancak nasslar, Şurâ'nın gerçekleştirme yolunu göstermemiş, bu prensipten beklenen hedefi gerçekleştirecek şekilde bu prensibin gerçekleşmesi için münasip yolun tespit edilmesini sosyal gelişmelere bırakmıştır. Sosyal gelişmelere, şartların ve zamanın değişimine göre bu prensip düzenlenerek toplumun hizmetine sunulacaktır.

Rasulullah (a.s.) vahye mazhar olmasına rağmen, hem gönülleri hoş tutmak hem de kendisinden sonra gelenlere öğretmek maksadıyla ashabıyla istişare ederdi.¹¹¹ Buna istinaden Rasulullah ashabıyla ve kendisine tabi kabilelerin temsilcileriyle istişare etmeden evvel hiçbir şeye karar vermezdi.¹¹² Yine Hz. Peygamber'in uygulamalarını dikkate alan ilk halifeler de Hz. Peygamber'in metodunu izlemiş istişare prensibini uygulamalarında sık sık kullanmışlardır.¹¹³ Aslında şurâ, insanlığın ilk baştan beri ortaya çıkardığı fikirlere, mükemmellik kazandıran bir

¹⁰⁶ Şurâ, 42/38.

¹⁰⁷ Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebibekr, *El-Câmi 'li Ahkâmi 'l-Kur'ân*, thk: Muhammed İbrahim el-Hafnavi, Daru'l-Hadis, Kahire, 2002/200, VIII, 356.

¹⁰⁸ İnan, Ahmet, *Çağdaş Egemenlik Teorisi ile Kur'ân'ın Hakimiyet Kavramının Karşılaştırılması*, Ankara, 1999, s. 35.

¹⁰⁹ İnan, a.g.e, s. 35.

¹¹⁰ Rahman Fazlur, *Allah'ı Elçisi ve Mesajı*, Ankara, 1997, s. 64.

¹¹¹ Zuhaylî, VIII, 440.

¹¹² Hamidullah, Muhammed, *İslam'a Giriş*, Çev: Cemal Aydın, Ankara, 1996, s. 148.

¹¹³ Hamidullah, a.g.e, s. 148.

tecrübedir.¹¹⁴ Müşavere yapılmadan içtimai işleri yürütmeye çalışmak, sadece cahiliye usulü ile iş görmek değil, aynı zamanda Hak Teala'nın emretmiş olduğu usule de ters davranmak demektir.¹¹⁵ O yüzden de İslam âlimlerinin, hukukçu ve fakihlerin çoğunluğuna göre, Hz. Peygamber ve dört halifenin uygulamalarına da bakarak şurâ kararlarının devlet adamları ve idarecilerce uygulanmasının vacip olduğunu, şurâ kararını uygulamayıp bunu terk edenlerin Allah indinde günahkâr, insanlar nazarında ise mesul olacaklarını¹¹⁶ kabul etmişlerdir.

Şurâ prensibi, sadece bireysel anlamda düşünülebilecek bir faaliyet olmadığı gibi, hem bireysel anlamda hem de toplumsal anlamda işlerin şurâ prensibine göre yürümesi esastır.¹¹⁷ Kur'an'da geçen "istişâre" veya "şurâ" emri, toplumsal anlamda hem siyasi iktidarı elinde tutanların dikta ve istibdada sapmalarını önleyici, hem de mü'minlerin doğru bildiklerini söylemelerini özendirici bir nitelik arz eder.¹¹⁸ Aynı zamanda şurâ ilkesinin uygulanması, sistemin işleyişinde muhalefet diye adlandırabileceğimiz farklı görüş sahiplerinin söz hakkının var olduğunu, görüşlerini açıklamakta hiçbir engellemeyle karşılaşamayacaklarını ortaya koyar. Tarihi uygulamalara baktığımızda, çoğunluğun görüşlerinin daha çok dikkate alındığı görülmektedir.¹¹⁹ Azınlığın görüşünün benimsenmesi çok nadir olaylarda görülmüştür. Kanaatimizce bu yol açılırsa o zaman daha küçük azınlıklar büyük kitlelere bu kisve altında hükümrانlık yapabilecek ve genel uygulama olan çoğunluğun görüşünün tercih edilmesi bir kenara bırakılacaktır. Bu da istibdada, zorbalığa, diktatörlüğe, neden olacaktır. Bunun sonucu da toplumsal felaketlerdir. Nitekim tarih bunun örnekleriyle doludur. O halde İslâm siyaset ve idaresinde diktatörlük ve ferdi hükümrانlık kesinlikle yasaktır. İşlerin yürütülmesinde başkalarının görüşlerine başvurmak, alacağı tedbirlerde ehil olanlarla istişarede

¹¹⁴ Hanefî, Hasan, *Buhusun fi'l-Ulum*, Mısır, 1986, 20.

¹¹⁵ Mevdûdî, Ebu'l-A'la, *Hilâfet ve Saltanat*, trc: Ali Genceli, İstanbul, 1972, s. 806.

¹¹⁶ Aydın, a.g.mk, s. 15-16.

¹¹⁷ Mevdûdî, a.g.e, s. 74; Armağan, Servet, *İslâm hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, DİB. yay., Ankara, 1992, s.126.

¹¹⁸ Akyüz, Vecdi, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 96.

¹¹⁹ Akyüz, a.g.e, s. 96.

bulunmak ve ortak görüşlerle karar vermek İslâm'ın tasvip ettiği ve meşru gördüğü bir husustur.¹²⁰

Yönetici konumunda olan kimseler, Kur'ân'ı Kerim'in emirleri ile amel etmek üzere kendilerine danıştığı, hal ve akd ehlinin çoğunluğunun işaret ettiği görüşü kabul etmek zorundadır.¹²¹ İslam'da, bütün hâkimiyeti elinde bulundurmak, başkanlığı bir imtiyaz aracı olarak görmek, bütün ümmetin elindeki bu hakkı, ümmetin elinden alma ve kullanma salahiyetine hiç kimse ve hiçbir organ sahip değildir.¹²² Zaten eğer yönetici, istişârenin sonucunu kabul etmeyecek bir durumda ise, önceden böyle bir art niyeti varsa bu durumda istişâre etmenin bir mantığı da yoktur. Çünkü istişâre neticesinde alınan karar uygulamaya konulmayacaktır. Ayrıca devlet kanalı ile sosyal dengeyi sağlamanın en güzel yolu İslam'da yönetim sisteminin sadece rıza, serbest irade ve Şurâ üzerine kurulmuş olmasıdır.¹²³

Udeh, Şurâ prensibin ortaya konulmasının amacını şu cümlelerle açıklar: "Toplumun düzeyini yükseltmek, toplumun genel sorunları hakkında düşünüp onlara çözüm yolları üretmek, ümmetin geleceğini ciddi bir şekilde göz önünde bulundurmak, dolaylı bir yolla yönetime katılmak, kişileri, yöneticileri gözetmeye, onlarla hesaplaşmaya ve yönetim otoritelerinin sınırlarını gözetmeye itmek sonucunu doğurur. Buna göre şurâ nazariyesi, İslam şeriatı'nın bütünlüğünü korumak, toplumu yönlendirmek ve düzeyini yükseltmek için öngörülmüştür."¹²⁴

Müslümanların bütün işleri aralarında danışma ile yürüyecek, sorumluluk taşıyan yöneticiler toplumda saygın yeri olan, güvenilir ve âlim kişilerle istişâre edecek, yakın çevrelerinde bunların bulunmasına özen göstereceklerdir.¹²⁵ İstişâre yapılırken Allah ve Resûlü'nün hükümlerini, maksatlarını ortaya koymak, hakkında özel talimat (âyet, hadis) bulunmayan konularda Müslümanlar için en uygun, en faydalı düzenleme ve uygulamayı bulmak gibi bir amaç hedeflenecektir.¹²⁶ İstişâre neticesinde çıkan karar

¹²⁰ Cemaleddin, Seyyid Abdullah, *İslâmda İdarî Siyaset*, thk. A. Kadir Kabakçı, terc: Erol Bayraktar, İstanbul, tsz., s. 133.

¹²¹ Zuhaylî, VIII, 439.

¹²² Ebu Zehra, Muhammed, *Kur'ân Nizamı*, y.y, tsz., s. 124.

¹²³ Suphi es-Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, Çev: İbrahim Sarıms, İstanbul, 1983, s. 356.

¹²⁴ Udeh, Abdulkadir, *İslâm ve Siyasi Durumumuz*, İstanbul, 1995, s.193.

¹²⁵ Karaman, Hayreddin, "*Şurâ'nın Önemi ve İşlerliği*, İslâmi Yönetimin Temeli: Şurâ, İstanbul, 1992, s. 29.

¹²⁶ Karaman, a.g.mk, s. 29.

sonrası uygulamaya geçilecek, artık muhalefete kulak asılmayacaktır. Karara katılmayan ve muhalif durumda kalan şurâ üyeleri veya istişâre yapılan kimseler kendi görüşleri kabul edilmedi diye toplumdan ayrılmayacak şurâ üyelerinin çoğunluğunun kararına uyacaklardır. Bu daha sonraki meselelerde tersi de olabilir. Daha önce farklı görüşte olanlar bir başka meselede aynı görüşü birlikte paylaşabilir ve onların bu görüşü mecliste kabul edilebilir. Önemli olan şurâ prensibinin oturması ve bunun bir sistem haline getirilip toplumda yerleştirilmesidir.

İstişâre yapılırken konunun uzmanlarıyla bir araya gelinecek, mesela ziraatla ilgili meselelerde o konunun uzmanlarına, malî ve ticarî meselelerde iktisatçılara, diğer meselelerde ise yine o alanın uzmanlarına başvurulacaktır.¹²⁷ İnsanlar yaşadıkları toplumda diğer insanlarla ilişki içerisinde olmak zorundadır. Herkesin, aklı, bilgi seviyesi, anlayış ve kabiliyeti farklıdır. Bu da aralarında bilgi paylaşımını gerekli kılmaktadır. Bu açıdan şurâ aslında, bir “bilgi paylaşımı”dır. Modern manadaki “bilgi paylaşımı” aslında şurâdan başka bir şey değildir. Devlet görevlisinin kendi alanında, özel görevlinin kendi alanında farklı bir bilgisi vardır. Bir insanın bütün alanlarda bilgi sahibi olması gibi bir şeyi düşünemeyiz. Doktorun avukata ihtiyacı olduğu gibi avukatın doktora, öğretmenin mühendise mühendisin öğretmene ihtiyacı vardır. Bu da gösteriyor ki hayatın her alanında insanlar birbirine muhtaçtır. Bunun için de “bilgi paylaşımı” yani şurâ gerekli ve zorunludur.

İstişâre sadece devlet işlerinde değil aynı zamanda kişinin bir göreve tayin ve seçiminde de geçerlidir. Devlet başkanı ve yönetici konumunda olan kişiler kendi alanlarıyla ilgili görevlileri tayin ve tespit ederken ehliyetli ve liyakatli olanın göreve gelmesi için de aralarında istişâre etmek zorundadırlar.¹²⁸ Yani yönetici hem yönetime getirilirken hem de yönetime getirildikten sonra işlerini istişâre ile yürütmek durumundadır. Birincisinde yönetime getiren kurul ikincisinde yönetimin kendi üzerine tevdi edildiği yönetici istişâre etmek durumundadır.

Adâletin tesisinde de şurâ prensibi çok büyük bir yer teşkil eder. Çünkü istişâreye ihtiyaç duyan yöneticiler devletin bekasının adâletle mümkün olacağını bunun da istişâre neticesinde meydana çıkacağını, neticede en doğru yolun bu şekilde sağlanacağını bilinci içerisindeyler.

¹²⁷ Bedevî, İsmail, *Meâlimü's-Şurâ fi'l-İslâmî*, Kahire, 1994, s. 32.

¹²⁸ Cemaleddin, *İslâm'da İdarî Siyaset*, s. 60.

Yanlışlıklar, hatalar, suiistimaller istişare neticesinde ortadan kaldırılarak adâlet prensibi uygulanmaya çalışılmış olur. İstişare yanlış amaçlar için kullanılırsa o zaman bunun zararı büyük olacaktır. Bunun için İslâm âlimleri istişâreye katılacak kişilerin şartlarını özellikle belirtirler. Çünkü istişâre heyetinde veya meclisinde bulunacak şahıslar işin ehli olmaz ise o zaman istişare yapılsa ve çoğunluğun kararına uyulsa bile ehliyetsiz kimselerin elinde verilen kararlar hatalı sonuçlara neden olacaktır.

İslâmî devlet ve ümmet modelinde şurânın ve istişârenin vazgeçilmezliği, Kur'ân, Sünnet ve İcma ile ortaya konulduğu halde, bu Müslümanlar tarafından gerçek manasıyla ne günümüze taşınmış ne de uygulanmıştır. Bu prensip gerçek manasıyla ele alınıp pratiğe geçirildiğinde, İslâm dünyası için gelecek daha farklı olacaktır.

4. Kur'ân'da Şurâ

Kur'ân-ı Kerim'de ş-v-r kökü üç yerde kullanılmıştır. İlk olarak Âl-i İmran 159. ayeti ele alalım:

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

*"O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın! Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua et; iş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever."*¹²⁹

"İş hususunda onlarla müşavere et" emri, vahyin gelme imkânı ile birlikte işler hakkında sahabeyle içtihad etmenin ve zannı galibe göre hareket etmenin caiz oluşuna delâlet etmektedir. Aslında Yüce Allah bu şekilde buyurmakla Rasûlüne izin vermiş oluyordu.¹³⁰ Bu ayetle ilgili olarak Yazır (ö.1942), tefsirinde Hz. Peygamber'e emredilen afv ve istiğfar sonra "iş hakkında onlarla istişâre et" buyrulmasında bir takım nükteler ve

¹²⁹ Âli İmran, 3/159.

¹³⁰ Kurtubî, II, 598.

hikmetler olduğunu¹³¹ ifade eder. Hz. Peygamber'in onlarla yani ashabıyla müşaveresi, onların şanlarını yükseltip gayelerini artıracak ve bu şekilde sevgilerini celbedecek ayrıca Hz. Peygamber'in kendi ashabına siyasi terbiye kazandıracaktı.¹³² Uhud savaşından sonra inen bu ayet Uhud savaşındaki durumu da açıklığa kavuşturmakta idi. Şöyle ki Hz. Peygamber Uhud savaşında ashabıyla istişâre etmiş, kendisi Medine'den çıkılmaması tarafında olduğu halde, sahabenin isteği üzerine şehir dışına çıkılmıştı. Neticede Müslüman ordusu mağlup oldu ve yetmiş şehit verildi. Bu istişâre neticesinde Hz. Peygamber istişâreyi terk etseydi o zaman müşavereden dolayı bir pişmanlık olduğu anlamı çıkacaktı. Bunun için bu olaydan sonra böyle bir durum olmadığı, iyi niyetle vaki olan icthadi reyden dolayı, sonunda hata ortaya çıksa bile başında bir mesuliyetin olmayacağı aşikârdı.¹³³ Yine âyetle bu şekilde buyrulması Hz. Peygamber'in başına gelebilecek bir sıkıntıda onu dinlemeleri ve onların kalblerini ısındırmak ve gönüllerini almak için, ortaya çıkan ciddi işlerde onlarla istişâre etmesi istenmiştir.¹³⁴

Hz. Peygamber'e yönelik "veşâvirhum" (onlarla istişâre et) emri birçok faydanın yanında, ümmetin öğretim ve terbiyesi için vahyedilmişti. Müşavere ümmetin öğretimini ve terbiyesini hedef aldığından vacip¹³⁵ olarak kabul edilmiştir.

Ayrıca ayetteki "iş hakkında onlarla istişâre et" emri, onların reyinden ve ilminden istifade etmek için değil, fakat akıllarını, anlayışlarını, Hz. Peygamber'e (s.) olan sevgilerinin derecesini ve ona itaatteki ihlâslarını anlamaları ve böylece daha faziletli olanla az faziletli olanın onun yanında ayırt edilmesi ve onlara makamlarının kadr-ü kıymetinin açıkça görünmesi için istişâre etmesi emredilmiştir şeklinde yorumlanmıştır. Hz. Peygamber'in (s.) sahabesiyle müşaveresi, onlara değer verme ve derecelerini yükseltme manasındadır. Bu neticede, Müslümanların Hz. Peygamber'i çok sevmelerini ve ona ihlâsla itaat etmeleri sonucunu

¹³¹ Yazır, II, 1213.

¹³² Yazır, II, 1213-1214.

¹³³ Yazır, II, 1214; Razi, Fahreddin, *Mefatihü'l-Gayb*, Ankara, 1988/1989, VII, 161.

¹³⁴ Taberî, Ebu Câfer Muhammed b. Cerîr, *Tesfiru't-Taberî; Camiu'l-Beyan fî Te'vîl-Âyi'l-Kur'ân*, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Tür, Merkezu'l-Buhus ve'd-diraseti'l-Arabiyyeti ve'l-İslamiyye, Kahire, 2001. VI, 189.

¹³⁵ Yazır, II, 1217.

doğurur. Eğer o, bu müşavereyi terk etseydi, onları küçümsediği anlamına gelirdi. Yapılan davranış kötü ahlâk ve kabalık etme manasına gelirdi.¹³⁶

Yine bu ayetle Hz. Peygamber'den, beşerin en yüksek tabakasında ve âlemlere rahmet olarak gönderilen bir kimse olmasına rağmen, dünya işlerinde ashabına danışması istenmiştir. Çünkü onun hatırına gelmeyen bir şeyin ümmetin hatırına gelmesi ihtimaline binaen Allah istişâreyi peygamberine emretmiştir.¹³⁷ Ayrıca Hz. Peygamber (s.) insanların en mükemmeli ise de insanların bilgileri ve akılları yani her insanın ayrı bir değer ifade etmesi, farklı farklı bilgi sahibi olmaları hasebiyle ilimleri sonsuzdur. Bunun için dünyevî meselelerde maslahat yönünden Hz. Peygamber'in (s.) aklına gelmeyen başka bir insanın aklına gelebilir.¹³⁸ İşte bundan dolayı Allah peygamberine istişâre etmesini emretmiştir. Yine bu ayet, Hz. Peygamber ashabının gönlünü hoş tutmak ve kendini onlara ısındırmak, kendinden sonra ona uymak ve harp gibi vahiy inmeyen konularda onlardan görüş almak, musibetler anında ona uymalarını sağlamak, zor bir durumla karşılaştığında onlara danışmak üzere¹³⁹ indirilmiştir. Ayette ifade edilen “onlar” zamiri, mü'minlere, yani bütün topluma işaret eder. Bu bağlamda kullanılan “emr” deyiimi ise devlet idaresi de dâhil olmak üzere toplumsal hayat ile ilgili bütün işleri ifade eder.¹⁴⁰ Buna göre Müslümanların en önemli vasıflarından birisi de aralarındaki işleri şurâ ile halletmeleridir.¹⁴¹ “Bütün otoriteler, yukarıdaki buyruğun, ilk bakışta Hz. Peygamber'e hitap ediyor görünmesine rağmen aslında bütün Müslümanlara yönelik ve her dönem için bağlayıcı olduğunda hem fıkirdirler.”¹⁴² Yani bütün işlerinde onlarla istişâre et ki, bu hususta insanlar sana uysun¹⁴³ ve senin takip ettiğin yolu senden sonra sürdürsün.

Bu âyette Yüce Allah, Hz. Peygamber'in idari ve diğer işlerde ashabına danışmasını emretmiştir.¹⁴⁴ Bu âyette, şurâ ile ilgili dört unsurun

¹³⁶ Razi, VII, 161.

¹³⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsat'ül Beyân fî Tefsîr'il Kur'ân*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1967, II, 766.

¹³⁸ Razi, VII, 161.

¹³⁹ Taberî, Tefsir, VI, 190; İbn Teymiye, *Siyaset*, s. 191.

¹⁴⁰ Esed, I, 122.

¹⁴¹ Bedevî, *Meâlimü's-Şurâ fi'l-İslâmî*, 6.

¹⁴² Esed, I, 122.

¹⁴³ Sabunî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, Hoca Ahmet Yesevi yay., Beyrut, 1986, I, 240.

¹⁴⁴ Akyüz, *Kur'ân'da Siyasî Kavramlar*, s. 95

bulunduğunu görüyoruz ki bunlar: İş, “onlar” (hum zamiri), “Danış” kelimesi ve karar sonrası. Ayette geçen “iş” kelimesi, her türlü işi içerirse de, öncelikle “kamu-devlet işi” olduğu yorumu daha kuvvetlidir. “Onlar” kelimesi, yönetilenler anlamını içerdiği kadar, danışma görevi yapan kişiler veya örgüt anlamını da içerir. “Danış” kelimesinin muhatabı, öncelikle Hz. Peygamber’dir. Bu emir, Hz. Peygamber’in, ümmetini buna alıştırmaya hikmetine de bağlanmıştır. Nitekim Hz. Peygamber bu emir gereğince, Bedir savaşına çıkarken ve bu savaşın konaklama yerini seçerken ashabının görüşlerini almıştır. Yine birçok olayda Rasûlullah’ın ashabına danıştığını biliyoruz. Karar sonrasında ise, şurâ gereğince varılan sonucun uygulanmasının tatbik edilmesinin gerektiği ortaya çıkıyor.¹⁴⁵ Ayet Peygamberimize şurâ’ya göre hareket etmesini emrediyorsa onun dışındaki kimselerin, müşavereye ondan daha çok ihtiyaç duyacağı kesindir.¹⁴⁶

Şurânın şekli ve tahakkuk yolları ise, milletlerin ihtiyacı ve hayat şartlarına göre değişecektir.¹⁴⁷ “Onlarla istişâre et” emri zahirî itibariyle acı tecrübelerden sonra gelen bir âyettir. Uhud Savaşı öncesi yapılan şurâ sonucunda Müslüman saflarındaki bölünmeye ve savaşın neticesinde mağlup olunmasına rağmen, indirilen ayetle şurâya devam edilmesi isteniyor. Seyyid Kutub şurâ prensibinin İslâm toplumunda yerleşmesi için ne gibi fedakârlıklara katlanıldığını şu sözleriyle izah eder: “Rasulullah (s.a.), Medine dışında savaşmanın, Müslüman saflarında meydana getireceği tehlikeli neticeleri bilmiyor değildi. Daha önce gördüğü ve sadık olduğuna kanaat getirdiği rüyasına binaen Medine’de kalma fikrinin taraftarı idi. Gördüğü rüyayı ailesinden bir kişinin öldürülüp, bir miktar sahabenin şehit edileceğine, Medine’yi ise kuvvetli zırha te’vil etmişti. İstişâre neticesi verilen kararı değiştirmek hakkına sahipti. Fakat değiştirmede ve neticede karşılaşacak eziyetleri, hüsrانları, verilecek kurbanları bilerek onu tatbik etti. Çünkü bu prensibi yerleştirmek, bir cemaate talim ettirmek, bir milleti terbiye etmek, bir an için gelen muvakkat kayıplardan daha mühim ve daha büyüktür.”¹⁴⁸ Dolayısıyla Hz. Peygamber (s.) bu prensibin İslâm toplumu içerisinde oturmasının çok önemli olduğunu düşünüyordu. Verilen kayıplar

¹⁴⁵ Akyüz, a.g.e., s. 95.

¹⁴⁶ İbn Teymiye, *Siyaset*, s. 191.

¹⁴⁷ Seyyid Kutub, *Fizilâl-il Kur’ân*, ter: M. Emin Saraç vd., Hikmet yay., İstanbul, 1971, kaçıncı cilt olduğuna bakılacak s. 502.

¹⁴⁸ Seyyid Kutub, a.g.e., s. 502.

ve karşılaşılan onca zorluklara rağmen yine de istişareyi terk etmemesi İslâm toplumunun geleceği için bu prensibin öneminden kaynaklanıyordu.

Hız. Peygamber'in ashabıyla istişare etmesi istenirken bir başkasının istişareye ihtiyacı elbette Hız. Peygamber (s.) den daha fazla olacaktır. Peygamber istişareye ihtiyaç duyuyorsa diğer insanlar da elbette ki istişareye ihtiyaç duyacaktır. Şurâda, bir mesele hakkında çeşitli görüşler farklı yönleriyle müzakere edilecek bu görüşlerden biri kabul görecektir. Bu noktadan sonra şurânın vazifesi bitmiş alınan kararın uygulanması aşamasına gelinmiştir. Bu kararlar neticesinde ayette ifade edilen her şeyin Allah'ın takdirine bırakılıp tevekkül edilmesi en doğru iştir. Bu tevekkül de hem bireysel hem de toplumsal olarak yapılacaktır. Ortada istişare neticesinde bir karar var ise, sonucun ne olacağı hesap edilmeden bu karar uygulanarak Allah'a tevekkül edilir.

İkinci âyet ise:

وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ

*“Onlar, büyük günahlardan ve hayâsızlıktan kaçınırlar; kızdıkları zaman da kusurları bağışlarlar. Yine onlar, Rablerinin davetine icabet ederler ve namazı kılarlar. Onların işleri, aralarında danışma ile dir. Kendilerine verdiğimiz rızktan da harcarlar. Bir haksızlığa uğradıkları zaman, yardımlaşırlar.”*¹⁴⁹ Müminler o kimselerdir ki kendi aralarında birbirleriyle istişare ederler, birbirlerine danışırır.¹⁵⁰ Onların işleri aralarında zorbalıkla değil, danışma ve birbirlerinin görüşüne başvurma¹⁵¹ ile olduğı ortaya çıkıyor. Onlar kendi işlerine kendileri sahip çıkar, başkalarının eline vermez, aralarındaki ilişki darmadağınık, dayanışmasız, toplumsuz değil bilakis sözü bir etmesini bilirler.¹⁵² Onlar bütün dünya ve ahiret işlerini kendi reyleriyle değil ortak akılla halletme yoluna giderler.

Bu ayette ifade edilen “mü'minlerin işleri” ve “danışma ile yürür” ifadeleri anahtar niteliğinde olup, “iş” ten anlaşılması gereken de “kamu-

¹⁴⁹ Şurâ, 42/37-39.

¹⁵⁰ Kurtubî, VIII, 356.

¹⁵¹ Yazır, VI, 4248.

¹⁵² Yazır, VI, 4248.

devlet işi” dir¹⁵³ diye ifade edilse de, burada aslolan bir tahsis yapmadan bireysel ve toplumsal bütün işlerde ve ilişkilerde ve bunun yanında devlet idaresini de ihmal etmemek şartıyla bütün meselelerin şurâ yoluyla halledilmesi ve durumun Müslüman toplumunun önemli bir ilkesi olarak kabul edilmesi ve uygulanmasıdır.

Bunun yanında âyette geçen “aralarında” kelimesi ile genel olarak topluma işaret edilmiş, şurânın kendi aralarında olması sadece kişilerin birbiriyle olan ilişkilerine özgü olmayıp, siyasi hayatın bütün yönlerine ve devletteki bütün işlere uzandığı belirtilmiştir.¹⁵⁴ Yine şurâ, insanlığı idare etmek için seçilmiş olan topluluğun ana alametidir. Bu aynı zamanda yönetimin en temel unsurlarından birisidir.¹⁵⁵ Bu bakımdan âyet, toplumu ilgilendiren bütün işlerin, insanlar arasında danışma ile yürümesi gerektiğini ortaya koyuyor.¹⁵⁶ Bu açıdan yukarıda da ifade ettiğimiz gibi istişâre prensibi Müslümanların hayatında devlet yönetimindeki istişâreden daha geniştir.¹⁵⁷ Yani istişâre o kadar şumullüdür ki bir tahsis yapmadan bireysel ve toplumsal bütün işlerde ve ilişkilerde ve bunun yanında devlet idaresini de ihmal etmemek şartıyla bütün meselelerde ihtiyaç duyulan bir prensiptir. Müslüman toplum işlerini şurâ yoluyla halletmelidir. Bu prensip vazgeçilmez bir unsur olarak kabul edilip, teori ve pratik olarak hayata yansıtılır.

Allah (c.) “iş hakkında onlara danış” ayetiyle Peygamber’in bu hükme tabi olmasını, kendisinden sonra gelecek idarecilerin de aynı yolu takip etmeleri istemektedir. Netice olarak söyleyebiliriz ki Hz. Peygamberden sonra Müslümanların işlerinin idaresi bu prensibe bağlı kalmak şartıyla İslâm toplumunun kendi yetkileri içindedir.¹⁵⁸ Yani prensip asıl olarak kabul edilecek fakat uygulama biçimi ise bu ilkeye sadık kalmak şartıyla kendi ihtiyarlarına bırakılacaktır.

¹⁵³ Akyüz, *Kur’ân’da Siyasî Kavramlar*, s. 96.

¹⁵⁴ Mucahid, Huriye Tefik, *Fârâbî’den Abduh’a Siyasî Düşünce*, Çev: Vecdi Akyüz, İstanbul, 1995, s. 56-57.

¹⁵⁵ İbn Kesir, İmamüddin Ebu’l-Fida İsmail b. Ömer, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, Daru’l-Ma’refah, Beyrut, 1987, IV, 127.

¹⁵⁶ Esed, III, 992.

¹⁵⁷ İbn Kesir, Tefsir, IV, 172.

¹⁵⁸ Devâlibî, a.g.e, s. 37-38.

Muhammed Ebu Zehra (ö.1974) “Onların işi aralarında müşavere iledir”¹⁵⁹ âyetinden hareketle, ümmetin kendi idarecisini seçmek veyahut düşürmek yetkisine kayıtsız şartsız sahip olduğunu söyler.¹⁶⁰ Bunu yapacak kimselerin ümmetin kendisinin belirlediği hal ve akd ehli¹⁶¹ olduğunu ifade eder. Bu o zaman hal ve akd ehlidir daha sonra bu başka bir yapılanma olabilir. Neticede bu alan da bir serbest alan mevcuttur diyebiliriz.

Ayrıca bu ayette Yüce Allah mü'minleri övmektedir.¹⁶² Bu ayet-i kerimelerden anlıyoruz ki şurâ Müslümanların temel vasıflarından birisidir. Çünkü Kur'ân Müslümanların bir özelliği olarak aralarındaki işleri şurâ ile hallettiklerini belirtir. Bu sebepten de sağlıklı bir şurâ uygulamasından mahrum İslâmî toplumlar yeterli ve olgun sayılmazlar.

Şurâ prensibinin uygulanış şekli tamamen zamanın ve şartların ihtiyacına bırakılmıştır.¹⁶³ Danışma konusu ayetle belirlenmemiş yalnız alanı, yöntemi, bağlayıcılığı ve örgütlenme gibi konular ise mü'minlerin kendi aralarındaki değerlendirmelere bırakılmıştır.¹⁶⁴ Bu gibi konular ümmetin bilgin ve âlimlerinin bir araya gelmesiyle çözüme kavuşturulacaktır.¹⁶⁵ İslâmî bir sistemin ortaya çıkması, gerçek manada Müslümanların olmasına ve kalplerinde imanın yerleşmesine bağlıdır.¹⁶⁶

Ayetlerde konunun sadece ilke düzeyinde ve genel çerçevesi çizilerek düzenlenmesi, çok çeşitli görüşlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış; oldukça dar ve amacını zorlayan yorumların yanında konuya geniş çerçevede bakanlar da olmuştur. Hatta bazıları şurânın demokrasinin ta kendisi olduğunu iddia ederken, bazıları da demokrasinin yetersizliğini, şurânın yetkinliğini dile getirmiştir.¹⁶⁷ Bu sebeple de şurâ kavramından esinlenilerek seçim, referandum, siyasî parti, muhalefet, demokrasi, cumhuriyet gibi konular sık sık gündeme getirilip tartışılmıştır.¹⁶⁸

Mesela Muhammed Esed (ö.1992); Kur'ân-ı Kerim'in bu hükmünün, devlet idaresi ile ilgili İslâm düşüncesinin etkin ve temel

¹⁵⁹ Şurâ, 42/38.

¹⁶⁰ Ebu Zehra, *Kur'ân Nizamı*, s. 124.

¹⁶¹ Ebu Zehra, a.g.e, s. 124.

¹⁶² İbn Teymiye, *Siyaset*, s. 191.

¹⁶³ Bkz. İbn Kesir, *Tefsir*, IV, 178.

¹⁶⁴ Akyüz, *Kur'ân'da Siyasî Kavramlar*, s. 96.

¹⁶⁵ Akyüz, a.g.e, s. 96.

¹⁶⁶ İbn Kesir, *Tefsir*, IV, 178.

¹⁶⁷ Akyüz, Vecdi, *Hayatın İçinden Fıkıh*, İstanbul, 1999, s. 39.

¹⁶⁸ Akyüz, a.g.e, s. 39.

maddesi olarak görülmesi gerektiğini belirtir. Bu hükmün etkilerinin uzanarak siyasî hayatımızın bütün unsurlarını, küçük büyük her şeyi kuşattığını, bu nassın anlamındaki açıklık ve lafzındaki mutlaklık (kayıt ve şartın söz konusu edilmemesi) nedeni ile bunu teville gayesinden saptırmaya çalışmanın ve kendisinden kast edilmeyen anlamları yüklemenin de sakıncalı olduğunu belirtir.¹⁶⁹ Ona göre nassta geçen “emr=iş, durum, hal” kelimesi, genel bir özellik taşıyan her duruma işaret etmektedir. İslâmî Hükümetin teşkili de haliyle nassta söz konusu edilen durumlardan biridir. Yani nass, hükümet otoritesinin üzerinde yükseleceği halkın onayı (seçim) esasına işaret etmektedir. “Onlar, kendi aralarında işlerini danışarak yürütürler” âyeti, şurâ kaidesini, siyasî hayatın her görüntüsü için bir temel gibi yerleştirerek, yönetim biçiminin ayrılmaz bir parçası haline getirir. İslâm Devletinde kanun yapma görevi halkın seçeceği Danışma (Şurâ) Meclisidir.¹⁷⁰ Buna dayanak olarak geçen âyetteki “Beynehum=aralarında” lafzının, toplumun tümüne işaret ettiğini, buna göre şurâ Meclisinin, erkek-kadın demeden toplumun tümünü temsil ettiğini belirtir. Böyle bir temsilin ise, hür ve genel bir seçim yolundan başka bir yolla mümkün olmadığını, yani erkek ve kadın herkesin oylarını mümkün olan en geniş şekliyle açıklayabilmeleri için, Şurâ meclisi üyelerinin seçim yoluyla iş başına gelmeleri gerektiğini belirtir. Seçme hakları, seçmen ve adaylarda bulunması gerekli şartların, Kur’ân’ın ve sünnetin nasslarıyla açıklanmayan ve şekilde kalan incelikler olduğunu, bu nedenle de bu tür durumların, toplumun takdirine bırakıldığını söyler. Toplumun ise bunları, çağının şartlarına ve gereklerine göre ele alıp inceleme hakkı olduğunu ve kararını ona göre verme salahiyetinin bulunduğunu ifade eder.¹⁷¹ Neticede “onların işleri aralarında istişare ile” ayetinden hareketle diyebiliriz ki Müslümanların aralarındaki bütün işleri -ki bu kamu işi veya bireysel bir iş de olabilir- kadın ve erkek ayırımına gitmeden bir müşavereyi öngörür. Bu çağdaş anlamıyla herkesin kendi görüşünü ifade edebileceği bir seçim de olabilir. Bu şekilde herkes istişarede olduğu gibi bir bakıma oy hakkını kullanarak evet veya hayır şeklinde görüşünü ifade edebilecektir.

¹⁶⁹ Esed, Muhammed, *İslam'da Yönetim Biçimi*, terc: M. Beşir Eryarsoy, Yöneliş yay., İstanbul 1995, s. 104.

¹⁷⁰ Esed, a.g.e, s. 104-105.

¹⁷¹ Esed, a.g.e, s. 105.

Bütün bu yorumların yapılmasına zemin hazırlayan etken, şurâ prensibinin ilke olarak belirlenmesi, herhangi bir tahsis yapılmamasıdır. Bu yüzden farklı değerlendirmeler ortaya çıkmıştır.

Üçüncü bir ayet ise:

... فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِّنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا ...

...Eğer ana baba birbiriyle görüşerek ve karşılıklı anlaşarak çocuğu memeden kesmek isterlerse, kendilerine günah yoktur...¹⁷² âyetinde geçen “ana babanın birbirleriyle görüşerek ve karşılıklı anlaşarak çocuğu memeden kesmelerinden” kasıt ikisinin bir düşünüp, görüş alışverişinde bulunmaları ve birbirlerinden hoşnut olmaları şartıyla böyle bir şeye karar vermelerinde günah yoktur¹⁷³ manasındadır. Bu âyette “isterlerse”deki zamir anne-babaya aittir.¹⁷⁴ Emzirme müddeti konusunda belirleyici bir nass yoktur, bu âyetten anlaşılan anne-baba isterlerse ve aralarında anlaşarak çocuğu iki yıl emzirebilecekleri gibi –bu da tam bir emzirme müddeti sayılır- istemezlerse, daha önce süttten kesme konusunda anlaşılırsa iki yıl tamam olmadan da bunu yapabilecekleridir.¹⁷⁵ O halde anne ile baba çocuğa zarar vermeksizin bu sayıdan daha kısa bir süre üzerinde ittifak ederlerse, bu beyana göre bu da caizdir.¹⁷⁶ Ana baba birbirleriyle görüş alışverişinde bulunurlarken çocuklarının yararını düşünürler. Böylece ikisinin görüş ve düşünceleri birleşip de böyle bir karardan hoşnut oldular mı, artık hata ihtimali pek az olur. Hata olsa bile, iyi niyetle, işin ehli tarafından yapılan ve yerinde meydana gelen içtihatteki hata bağışlanmıştır. Fakat taraflar birbirleriyle görüş alışverişinde bulunmazlar veya birinin rızası olmadan yapılmış olursa, o zaman günah olur.¹⁷⁷

Kelime olarak (ş-v-r) kökünden gelmese de şurâ konusunu ele alan başka âyetler de vardır. Mesela eşlerin güzelce danışarak anlaşmaya varmasını ifade eden ayet:

¹⁷² Bakara, 2/233.

¹⁷³ Yazır, II, 798.

¹⁷⁴ Kurtubî, II, 147.

¹⁷⁵ Kur’ân Yolu, I, 371.

¹⁷⁶ Kurtubî, II, 147.

¹⁷⁷ Yazır, II, 798.

أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ وَلَا تُضَارُّوهُنَّ
لِتَضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّ وَإِنْ كُنَّ أُولَاتٍ حَمْلٍ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّى يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ فَإِنْ
أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ وَأُتِمُّوا بِبَيْنِكُمْ بِمَعْرِوْفٍ وَإِنْ تَعَاسَرْتُمْ فَسْتَزْعُ
لَهُ أُخْرَى

"Onları gücünüz ölçüsünde oturduğunuz yerin bir bölümünde oturtun, onları sıkıştırıp (gitmelerini sağlamak için) kendilerine zarar vermeye kalkışmayın. Eğer hâmile iseler doğum yapıncaya kadar nafakalarını verin. Sizin için çocuğu emzirirlerse onlara ücretlerini verin, aranızda uygun bir şekilde anlaşın. Eğer anlaşamazsanız çocuğu, başka bir kadın emzirecektir"¹⁷⁸ âyetiyle çocuğun emzirilmesinde, ana-babanın iyilikle, yani iki tarafın durumunu ve çocuğun menfaatini gözeterek güzel bir şekilde, ne baba tarafından cimrilik, ne ana tarafında zorluk gösterilmeksizin aralarında müşavere ederek anlaşmalarını öngörür. Ayrıca gereken ücret ve çocuğun nafakası birlikte kararlaştırılır, boşanıp ayrıldık diye de eşler birbirine zorluk çıkarmaz.¹⁷⁹ Âyette ifade edildiği şekliyle çocuğun ve ailenin menfaati de düşünülerek beşerî ilişkilerinin gayet medenî ve insanî olması öngörülmüştür. Âyette geçen "Sizin için emzirirlerse" den kasıt boşanmış olan kadınlar çocuklarını doğurdukları takdirde, iddetlerinin bitimiyle birlikte artık ayrılmış olurlar. Ancak bu sürede kadın isterse çocuğu emzirir, isterse emzirmekten imtina edebilir. Ancak, genellikle çocukların sütün dışında başka şeyleri yiyerek beslenmeye başlamalarından sonra kadın çocuğu emzirmeye devam ederse; benzer kadınlara verilen ücreti hak eder ve gerek çocuğun babası, gerekse velîsi ile bir ücret üzerinde ittifak sağlayıp ahid yapabilir. İşte bu sebepten dolayı Allah Teâlâ «Sizin için emzirirlerse, onlara ücretlerini verin.» buyuruyor. "Aranızda uygun bir şekilde anlaşın" dan maksat ise aranızda işleriniz ma'rûf üzere olsun. Ne biriniz diğeri, ne de diğeri öbürüne zarar versin.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Talâk, 65/6.

¹⁷⁹ Yazır, VII, 5072-5073.

¹⁸⁰ İbn Kesir, Tefsir, IV, 409.

Kur'ân-ı Kerim'e baktığımızda istişarenin yalnız bu ümmet için değil; geçmiş ümmetler için de geçerli bir uygulama olarak var olduğunu görürüz. Mesela: Hz. Süleyman'ın Belkıs'ın tahtının getirilmesi konusunda yanındakilerine danışmasını ifade eden: *"(Sonra Süleyman müşavirlerine) dedi ki: Ey ulular! Onlar teslimiyet gösterip bana gelmeden önce, hanginiz o melikenin tahtını bana getirebilir?"*¹⁸¹ âyetinden, Hz. Süleyman'ın kendileriyle meşverette bulunduğu bir şurâ meclisi olduğunu öğreniyoruz. Yine Sebe Melikesi Belkıs'ın Süleyman (a.s.)'dan gelen mektup üzerine kavminin ileri gelenleriyle yaptığı istişareyi anlatan: *"(Sonra Melike) dedi ki: Beyler, ulular! Bu işimde bana bir fikir verin. (bilirsiniz) siz yanımda olmadan (size danışmadan) hiçbir işi kestirip atmam"*¹⁸² âyeti ve Firavun'un da Hz. Musa'ya (a.s.) karşı gerekli tedbirleri alırken çevresindekilerle yaptığı istişareye ifade eden: *"Firavun, çevresindeki ileri gelenlere: bu, dedi, doğrusu çok bilgili bir sihirbaz! Sizi sihiriyle yurdunuzdan çıkarmak istiyor. Şimdi ne buyurursunuz? Dediler ki: Onu ve kardeşini egle ve şehirlere toplayıcı görevliler gönder; ne kadar bilgisi derin sihirbaz varsa sana getirsinler"*¹⁸³ âyeti Müslüman olmayan hükümdarların kavimlerinin ileri gelenleri ile yaptığı istişareler şurânın İslam toplumuna has bir özellik olmadığını ortaya koymasından açısından önemlidir. Neticede bu prensip, insanlık tarihi kadar eskidir.

Ayrıca Hz. İbrahim (a.s.)'ın oğlu Hz. İsmail (a.s.) ile ilgili olarak gördüğü rüya üzerine çocuk İsmail ile yaptığı istişareyi anlatan: *"Babasıyla beraber yürüyüp gizecek çağa erişince: Yavrucuğum! Rüyada seni boğazladığımı görüyorum; bir düşün, ne dersin? dedi. O da cevaben: Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulursun, dedi"* âyeti, şurânın her insan ve toplumun başvurduğu bir prensip olduğunu ortaya koymaktadır. Yine Yusuf (a.s.) kardeşlerinin, babaları Yakup peygamberin kendilerini az sevdiğine hükmetmeleri sonucu, Yakup (a.s.)'nın sevgisini kendi üzerlerine çekmek hususunda aralarında görüş alışverişlerinde bulundukları, Yusuf'u öldürmek ya da uzak bir yere atmak görüşüne karşılık, onu öldürmemek ve fakat kuyunun dibine bırakmak fikrini benimsedikleri,¹⁸⁴ yine aynı sûrede Yusuf'un idaresinde görev aldığı

¹⁸¹ Neml, 27/38.

¹⁸² Neml, 27/32.

¹⁸³ Şuarâ, 26/34-37. diğer ayetler için bkz. Araf, 7/109, 127; Şuarâ, 26/41-42; Kasas, 28/38.

¹⁸⁴ Yusuf, 12/8-10.

Mısır hükümdarının rüyası için etrafındakilerle yaptığı istişâre,¹⁸⁵ peygamberlerin hayatlarında da şurânın önemli bir yer tuttuğunu ve tarihi bir vakıa olduğunu izah etmesi açıısından önemlidir.

Yine Sâd sûresinin 6. âyetiyle¹⁸⁶ de Câhiliye dönemindeki Mekke müşriklerinin ve daha pek çok kavmin, görüş ve fikirlerine başvurdukları, özel bir istişâre heyeti olduğunu biliyoruz. Buna bir bakıma danışma meclisi diyebiliriz.¹⁸⁷ Bu danışma meclisinde etkili kararlar oybirliği ile alınır, çoğunlukla da uzun inceleme, düşünme ve görüşmeler sonucu karar verilir. Bu meclis, yeniliği kabul etmeyen tutucu insanlardan oluşmasının yanı sıra, bazen etkili bir başkan kabul edilen bir görüşe karşı çıkabilirdi. Dârünnedve bu meclisin toplantı yeri idi.¹⁸⁸ Mekke müşriklerinin hemen bütün müşküllerini Dâru'n-Nedve'de istişâre ile çözümlediklerini, hicret gecesi Peygamber Efendimizi öldürmeye, nasıl ve kimler tarafından öldürülmesine de bu binada ve bu yolla karar verdiklerini biliyoruz.¹⁸⁹ Dârünnedve'nin yanında, Kureyş'in "nâdî" denilen yerlerinin varlığından söz edilir. Boy içindeki ihtilafların çözülmesinde etkili olmalarının yanında boya ait kervanların uğurlanması da yine bunların "nâdî" denilen yerlerin önünden yapıldı.¹⁹⁰

Medine'de Evs ve Hazreç arasındaki kuvvetli rekabetten olacak, Dârünnedve gibi böyle bir meclisin oluşmadığına şahit olunurken, Taif'te ise böyle bir meclisin varlığından söz edilir.¹⁹¹ Ayrıca peygamberimiz Hz. Muhammed (s.)'in civardaki hükümdarlara göndermiş olduğu İslâm'a davet mektuplarının ve diğer konulardaki yazıların içeriğinin ileri gelenler huzurunda tartışılmış olmalarından da,¹⁹² Habeş hükümdarı Necâşî, İran Kısrası, Bizans Kayser'i v.s.'nin de en azından birer danışma meclisleri bulunduğunu anlamaktayız.¹⁹³ Netice olarak diyebiliriz ki şurâ, tarihî olarak sosyal ve siyasi hayat başta olmak üzere, hayatın bütün alanlarında insanlığın ta başlangıcından beri müracaat edilen bir müessesedir. Kur'ân'ın

¹⁸⁵ Yusuf, 12/43.

¹⁸⁶ "Onların ileri gelenleri de kalkıp giderken demişlerdi ki: "Yürüyün; ilâhlarınıza da bağlılıkta da direnin, işte bu, asıl istenen şeydir." Sâd, 38/6.

¹⁸⁷ Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara, 2004, s. 37.

¹⁸⁸ Sarıçam, a.g.e, s. 37.

¹⁸⁹ Şahinoğlu, "Şurâ'ya Bir Bakış", *İslâmi Yönetimin Temeli: Şurâ*, s. 79.

¹⁹⁰ Sarıçam, a.g.e, s. 37.

¹⁹¹ Sarıçam, a.g.e, s. 38.

¹⁹² Şahinoğlu, a.g.mk, s. 79.

¹⁹³ Şahinoğlu, a.g.mk, s. 80.

bu ifadeleri, bize istişârenin tarihini anlatması açısından fikir vermektedir. İstişare aslında insanlığın ortak değeri, ortak paylaşımı ve ortak paydasıdır. Bunu bir millete, bir dine, bir gruba indirgemek; hem bu insanlara, hem toplumlara, hem de ortak tarihe haksızlık etmek demektir.

5. Hz. Peygamber Döneminde Şurâ ve İstişare Örnekleri

Peygamber (s.)'in uygulamalarında şurâ ve istişare önemli bir yer tutar. Hz. Peygamber hem uygulama olarak bunun birçok örneğini vermiş hem de ilke bazında bunun yerleşmesi için ashabına sık sık tavsiyelerde ve öğütlerde bulunmuştur. Hz. Peygamber'in istişareleri kimi zaman cemaatle ilgili konularda olurken, kendi özel meseleleri etrafında da istişare ettiği oluyordu. Ashabı Hz. Peygamber'i insanların en çok istişare edeni olarak tanıtır.

Hz. Peygamber (s.) birçok meselede ashabı ile istişare eder ve onların görüşlerini alırdı. Çünkü Ona Rabbi, ashabı ile istişareyi emretmişti.¹⁹⁴ Her şeyde en güzeli ve en doğruyu ortaya koymada ve örnek almada görevli bulunan Peygamberimiz (s.) her zaman ashabı ile istişare etmiştir.¹⁹⁵ Hiçbir zaman istişareyi ihmal ettiği görülmemiştir. Aynı şekilde vahyin dışında; Peygamberimiz (s.)'in bazı söz ve hareketlerine karşı ashab'ta görüş bildirmeyi ihmal etmemiştir. Çünkü onun insanlığa tebliğ etmiş olduğu din, yalnız şeklî bazı ibadetlerle sınırlı değildi. Hayatın her alanını kapsayan bir sistem idi. Hayat devam ettikçe ortaya çıkacak yeni sorunları çözecek ve alternatifler üretecek kurallar getirmesi gerekirdi. Bu bir zaruret ve zorunluluktan idi. Peygamberimiz (s.)'in ashabı ile istişaresi, bir ihtiyaçtan çok, dünya durdukça bu noktada Müslümanlara örnek olmak ve onlara bunu öğretmekti.¹⁹⁶ Hz. Peygamber (s.) ashabıyla çokça istişare ederdi.¹⁹⁷ Hatta o şurâ esnasında ileri sürülen görüşlerden birini uygulamaya koyması yüzünden zaman zaman ilâhî itaba maruz kalmasına rağmen bu prensibe bağlı kalması ve usûlü ısrarla sürdürmesi, aynı zamanda onun bununla memur olduğunun da bir delilidir.¹⁹⁸ Ayrıca harp ve diğer işler için ashabıyla istişare etmesi onların kalplerini yumuşatacak, onları

¹⁹⁴ Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, s. 127.

¹⁹⁵ Mahâllî, Celadüddin, Suyutî, Celadüddin, *Tefsîrü'l-Celaleyn*, İstanbul, tsz. s. 64.

¹⁹⁶ Genç, H. Mustafa, *İslâm'da Devlet ve Politika*, İstanbul, 1995, s. 142.

¹⁹⁷ Mahâllî, Suyutî, *Tefsîrü'l-Celaleyn*, s. 64.

¹⁹⁸ Erdoğan Mehmet, *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet*, İstanbul, 1996, s. 151.

onurlandıracak ve gönüllerini alacak ve kendisinin bir sünneti olarak kalacaktır.¹⁹⁹

Yukarıdaki bölümde ifade ettiğimiz gibi Kur’ân’ı Kerim’de yönetimle doğrudan ilgili iki ayet bu prensibi düzenlemektedir: “*onlara devlet yönetiminde danış*” ve “*onların yönetim şekli şurâ ile dir.*” Bu prensibin Hz. Peygamber dönemindeki uygulamalarla titizlikle hayata geçirildiği görülmektedir. Hz. Peygamber gerek askeri, gerek idari ve gerekse vahyin söz konusu olmadığı durumlarda bazen ashabına danışır, onların fikrini dikkate alırdı ve bu istişareler neticesinde hareket ederdi. Onların ekseriyet teşkil ettiği durumlarda kararlarını bağlayıcı kabul ettiğinin örnekleri de vardır.²⁰⁰

Resul-i Ekrem harp ve benzeri konularda ashâbı ile istişâre ederdi. Yalnız istişârenin Rasûlullah için (s.) farz mı, yoksa ashâbının kalbini hoş tutmak üzere mendûb mu olduğu konusunda İslâm âlimleri ihtilâf ederek iki görüş ileri sürmüşlerdir.²⁰¹

Hz. Peygamber’in birtakım seçkin ve değişmez danışmanları vardı. Hz. Muhammed (s.) onlara devlet işleri konusunda danışırdı. Nitekim İbn Abbas (r.) (ö. 67/687) daha sonraları şöyle demekte tereddüt etmemiştir: “Ebu Bekir (ö. 13/634) ve Ömer (ö. 23/644) Hz. Peygamber (s.)’in iki ‘bakan’ıydı. Yine bunun yanında bazen sahabenin tamamıyla veya bir kısmıyla ortak istişâreler yaptığı da vakidir. Hz. Muhammed (s.) bütün idarî kararlar için bütün bu kabilelerin kabile reislerini istişâre için çağırırdı. Hatta bir defasında bir kamuoyu araştırması (referandum) yapıldı. Hz. Muhammed (s.), bir mesele hakkında söz konusu reislerden, emirleri altındaki kişilere danışmalarını ve kendi halklarının görüşlerini ona iletmelerini istedi.”²⁰²

Peygamberimiz (s.), prensip olarak yeni zuhur eden bir olay karşısında vahiy beklerdi. Vahiy gelmediği zamanlar, ya kendi rey ve içtihadı ile hüküm verirdi ya da gerekli kimselerle istişâre eder ve sonunda bir karara varırdı. Onun bu tür içtihad ve kararlarında hata etmesi mümkündü. Ancak hata vuku bulursa, vahiy ile derhal düzeltilir ve hata

¹⁹⁹ Aynı yer. S.64.

²⁰⁰ Aydın, Mehmet Akif, “Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi İslâm Devlet Yönetimi”, *İslam ve Demokrasi*, Ankara 1999, s. 25.

²⁰¹ İbn Kesir, Tefsir, I, 429.

²⁰² Hamidullah, Muhammed, *İslâm Anayasa Hukuku*, Edt: Vecdi Akyüz, Çev: Abdulaziz Hatip, İstanbul, 1995, s. 164–165.

devam etmezdi. Rasûlullah'ın içtihadı ile, ashabı ve ümmetinden ehil olanların ictihadları arasındaki fark da bu idi. Bu nedenledir ki Rasûlullah, vahiy nazil olmadığı zaman bir an önce karara bağlanması gerekli konularda ictihadla emr olunmuştu. İctihad ise, meseleyi enine boyuna incelemek, tartışmak ve fikir alışverişinde bulunmakla kuvvet bulacağı ve güç kazanacağı için, müşâvere ile de emrolunmuştu²⁰³ ki buradaki istişâre yapılan içtihadı kuvvetlendiren bir konumda idi.

Kur'ân'da hükmü ortaya konulan meseleler danışma alanına dahil değildir.²⁰⁴ Peygamber herhangi bir mevzuda Kur'ân-ı Kerîm'de sarahat (açıklık) varsa, o zaman hiç kimseyle istişâre etmezdi. Fakat sarahat yoksa o zaman da Hz. Peygamber (s.), maddi meselelerde ashabı ile istişâre eder, o meselelere istişâre neticesinde hal çaresi arardı. Hatta denilebilir ki Hz. Peygamber (s.) ashabı ile hem dini ve hem de siyasi meselelerde istişâre ediyordu.²⁰⁵

Hz. Peygamber kendisine vahiy gelmemiş konularda Müslümanlara danışıyordu. Bu da, İbn Teymiyye (ö.728/1328) ve başkalarının belirttiği gibi, kendisinden sonra gelecek yöneticilere Müslümanların işlerinin ancak şurâ ile düzgün olabileceğini ve her insanın kendi görüşü ile yetindiği takdirde yanılabilceğini öğretmek ve örnek olmak içindir. Kendi görüşü ile yetinen kişi isabet ederek iyi yapmış olsa bile, yine de doğru davranmamış olur. Çünkü kendi görüşü ile yetinip başkalarına danışmadığı ölçüde yanılma oranı artmış ve neticede meydana gelecek kötü sonuçlara zemin hazırlamış ve İslâm'ın bir ilkesini terk etmiş sayılır.²⁰⁶

Şimdi Hz. Peygamber'in hayatındaki istişâre örneklerine bakalım:

Hz. Peygamber Bedir savaşı öncesi Kureyş kervanının üzerine gidip gitmeme konusunda ashâbı ile müşâvere etmiş ve onlar da; “ey Allah'ın Rasûlü, sen bizden denizi geçmemizi istesen muhakkak ki, seninle birlikte denizi geçeriz. Dünyanın öbür ucuna bizi yürütsen seninle birlikte yürürüz. Biz, Musa'nın kavminin ona: «Sen ve Rabbin gidin ve dövuşün, biz burada oturanlarız» dedikleri gibi demeyiz. Aksine biz; git, biz de

²⁰³ Şahinoğlu, “Şurâ'ya Bir Bakış”, *İslâmi Yönetimin Temeli: Şurâ*, s. 91.

²⁰⁴ Yeniçeri, III, 256.

²⁰⁵ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 81-82.

²⁰⁶ Ebu Zehra, Muhammed, *İslam Birliği*, trc: İbrahim Sarmış, Esra yay., Konya, 1996 s. 385.

seninle beraberiz, önündeyiz, sağında ve solundayız, deriz”²⁰⁷ diye söylemişlerdi. Ayrıca Bedir kuyularına daha yakın olan ve askerin konaklaması için uygun gördüğü yerin seçiminde Hubab b. El-Münzir’in (ö. 3/624) görüşünü kabul etmesi, aynı şekilde Bedir savaşından sonra müşrik esirlerinden fidye kabul edip etmeme hususunda ashâbı ile danışması,²⁰⁸ Hz. Ebu Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer (ö. 23/644) ile istişâre etmesi neticesinde Hz. Ebu Bekir (r.) fidye alınmasını Hz. Ömer (r.) ise esirlerin öldürülmesi yönünde görüş bildirmesi üzerine Hz. Peygamber’in de Hz. Ebu Bekir’in görüşünü tercih etmesi,²⁰⁹ Bedir savaşı öncesinde ve sonrasında meydana gelen istişâre örnekleridir.

Uhud savaşından evvel, Hz. Peygamber (s.) ashâbıyla Medine’de kalıp düşmanla savaşma veya şehrin dışına çıkıp düşmanla savaşma hususunda mescidde ashâbı ile istişârede bulunmuştur. İstişâre neticesinde kendisi istememesine rağmen büyük çoğunluğun isteğine ve gençlerin ısrarına uyarak Medine’nin dışına çıkılmasını ve düşmanla orada savaşılmasını kabul etmiştir.²¹⁰

Hz. Peygamber’de (s.) çoğunluğun kararına uymuş ve Medine dışında savaşmayı kabul etmiştir. Bu da bizlere şurâ uygulamalarında önemli ipuçları vermektedir. Çoğunluk yanılabilir fakat azınlıkta yanılabilir. Ama çoğunluğun yanılma ihtimali azınlığa göre daha azdır. “Ümmetim dalalet üzerine ittifak etmez”²¹¹ hadisi konuyu aydınlatması açısından önem arz etmektedir.

Hendek muharebesinde ise Medine’nin o yılki mahsulünün üçte biri mukabilinde düşmanla sulh yapıp yapmama konusunda Resul-i Ekrem ashâbı ile Müşâvere ettiğinde iki Sa’d, yani Sa’d İbn Muâz (ö. 5/627) ile Sa’d İbn Ubâde (ö. 13/635), Onlar bunun Allah’ın bir emri olup olmadığını

²⁰⁷ İbn Kesir, Tefsir, I, 429; Zuhaylî, VIII, 437; İbnu’l-Esir, Ebu’l-Hasan İzzuddin Ali b. Muhammed El-Cezerî, *El-Kamil Fi’t-Tarih*, Edit: Carolus Johannes Tornberg, Beyrut, 1979, II, 120.

²⁰⁸ İbn Sa’d, II, 20; Zuhaylî, VIII, 437; Köksal, M. Asım, *İslâm Tarihi*, Medine Devri, II, 111.

²⁰⁹ Gazalî, Muhammed, *Fıkhu’s Sîre*, Çev: Resul Tosun, İstanbul, 1997, s. 254-255; Rasulullah’ın istişâre örnekleri için ayrıca Bkz. Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Çev: Salih Tuğ, Yeni Şafak, Ankara 2003, II, 892-894.

²¹⁰ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Müesseselerine Giriş*, Türkçesi: İhsan Süreyya Sırma, İstanbul, 1992, s. 82-83; Aydın, “Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi İslâm Devlet Yönetimi”, *İslam ve Demokrasi*, s. 25; İbn Kesir, Tefsir, I, 429; Zuhaylî, VIII, 416; Bkz. Gazalî, a.g.e, s. 271-272.

²¹¹ Tirmizî, Fiten, 7.

sordular. Hz. Peygamber; eğer böyle olsaydı danışmaya yer olmayacağını söylemiş, fakat bunun sadece kendi görüşü olduğunu ifade etmesi üzerine onlar buna karşı çıkmışlar; Rasûlullah (s.) da onların görüşlerini tercih ederek bu düşüncesinden vazgeçmiştir.²¹² Yine Hendek Savaşı'nda hendek kazılması fikrinin Selman-ı Fârisi'den²¹³ gelmesi de ayrı bir istişâre örneğidir.

Yine Hz. Peygamber Hudeybiye musalahası öncesi müşriklerin üzerine yürüme (onlarla harbetme) konusunda da ashâbı ile istişâre etmiş; Hz. Ebu Bekir'in; biz birileriyle harbetmek için değil, umre yapmak üzere çıktık, demesi üzerine, onun görüşünü tasvip buyurmuşlardı.²¹⁴ Ayrıca Hz. Peygamber (s.) Hudeybiye Musalahası öncesi Hz. Ömer'i Kureys'e, niçin geldiklerini anlatmak üzere elçi olarak göndermek istemiş, fakat Hz. Ömer, Mekke'de kendisini koruyacak kimsenin olmadığını, kendisinin Mekke müşriklerine karşı düşmanlığını ve şiddetle hareket ettiğini onların bildiklerini, bu sebeple de Kureys'in ona zarar verebileceğini söyleyerek, Kureysli'ler arasında kendisinden daha itibarlı olan Hz. Osman (r.)'ın (ö. 35/656) gönderilmesinin doğru olacağını söylemiş, Hz. Peygamber de bu görüşü benimseyerek Hz. Osman (r.)'ı Mekke'ye elçi olarak göndermiştir.²¹⁵

Rasûlullah (s.) ifk hâdisesinde ashabıyla istişâre etmiş ve şöyle buyurmuştu: *“Ey Müslüman topluluğu; ailemi töhmet altında bırakanlar hakkında bana akıl verin. Vallahi ben ailemin bir kötülüğünü bilmiyorum. Allah'a yemin ederim ki; hakkında hayırdan başka bir şey bilmediğin birisi ile töhmet altına almışlardır.”*²¹⁶

Yine bu olayla ilgili olarak Ali b. Ebi Talip (ö. 40/661) ve Usame b. Zeyd (ö. 58/678) ile istişârede bulunmuşlardı.²¹⁷

²¹² İbn Kesir, Tefsir, I, 429; Yeniçeri, Celal, “*Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi*”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, edt: Vecdi Akyüz, Beyan, İstanbul, 1994, III, s. 256-257, bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 893.

²¹³ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdûlmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, tah: Muhammed Ali Kutub- Muhammed Dalî Belta, Beyrut, 1992, III, 203.

²¹⁴ İbn Kesir, Tefsir, I, 429.

²¹⁵ Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târihü'l-Ümem ve'l-Mülük*, Kahire, 1939, II, 278.

²¹⁶ İbn Kesir, Tefsir, I, 429; Zuhaylî, VIII, 416; Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz: İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, , tah: Abdullah b. Abdulmuhsin'l-Türki, 1997, IV, 192-205.

²¹⁷ İbn Kesir, Tarih, IV, 1403; İbn Hişâm, III, 274-275.

Yine Hevâzin esirlerini geri vermek ve böylelikle onların gönüllerini hoş etmek hususunda, haklarından herhangi bir taviz vermek üzere onları zorlamaksızın ashab-ı kirama danışmıştır.²¹⁸ Bütün bunlar bize gösteriyor ki; Hz. Peygamber (a.s.) ve ashabı birçok olay hakkında istişarede bulunmuştur. Böylelikle Hz. Peygamber hem ashabının gönüllerini hoş ediyor, hem de onların kıymetlerini yüceltmış oluyordu. Danışma hususunda sürekli olarak ashabına; “*Ey insanlar! Bana görüşünüzü belirtiniz*” derdi.

Hz. Peygamber’in çeşitli işlerde halkla istişareler yaptığına şahit oluyoruz. Bunlar arasında harp işleri, esirlere yapılacak muamele, namaza çağrı,²¹⁹ gibi birçok husus vardır. Bütün bu örnekler halkın idarecilerle müşavere durumunda olmasını desteklemektedir. Çünkü en yüksek bir derece ve değere sahipken, yani vahy-i ilahiye mahzar olmuşken, Hz. Peygamberin ashabı ile çokça müşavere etmesi,²²⁰ istişârenin yerini ortaya koyması açısından bize bir fikir vermektedir. Dolayısıyla Resûlullah’ın müşavereye bu kadar itibar etmesindeki hikmet, ashabının kalplerini hoşnut etmek istemesi, kendilerinden sonra geleceklere de iyi bir yol ve örnek olması içindir.²²¹ Bütün bunlar aslında Allah’ın, Hz. Peygamber’e (s.) vahyin bulunmadığı dünyevi meselelerde sahabesine danışmasını emretmesiyle ortaya çıkmıştır. Bir Peygamber sahabesiyle meşveret etmek zorundaysa, sıradan Müslüman idarecilerin ve önderlerinin meşverete duyacağı ihtiyaç elbette daha fazla olacaktır. Hz. Peygamber Allah’ın gözetiminde olduğu halde sahabesiyle istişareye bu kadar değer veriyorsa, kendisinden sonra gelen Müslümanların istişareye Hz. Peygamber’den kat kat fazla önem vermesi gerekir.

²¹⁸ Zuhaylî, VIII, 416.

²¹⁹ Başlangıçta, namaz vakitlerinin bildirilme meselesi, yani ezan konusu vardı. Kur’ân-ı Kerîm’de, bu mevzuda bir nass, bir sarahat olmadığı için Hz. Peygamber (s.a.v.) bütün Medîne halkına, namaz vakitlerini nasıl bildireceğini bilmiyordu. İşte bunun için de, ashâbı ile istişare etti.

“Bazıları dediler ki; “Ateş yakalım ve ateşin dumanını görünce anlaşılın ki, namaz vaktidir.” Diğer bazıları, Hristiyanlarda olduğu gibi, çan kullanılmasını istediler. Sonuçta Hz. Peygamber (s.a.v.), ashâbı ile istişare ederek, ezanı tesis etti. Buna göre bir Müslüman, yüksek sesle “Allahu Ekber, Allahu Ekber...” diye ezan okuyacak ve Medîne halkı bunu duyacak ve camiye geleceklerdi. Ezan, tamamıyla dinî bir meseledir.” Bu, dini bir meselede Hz. Peygamber’in ashabı ile yaptığı istişâreye bir örnektir; Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 82–83; İbn Kesir, Tarih, IV, 573–574.

²²⁰ Zeydan, Abdülkerim, *İslam’da Ferd ve Devlet Münasebetleri*, İstanbul, 1978, s. 97.

²²¹ Cemaleddin, *İslâmî İdarî Siyaset*, s. 64.

İslâm'ın ilk devirlerinde, hükümetin durumu ve idaresi gayet kolay ve sade idi. Sahabe-i Kiram üstün ahlâkları ve iyi niyetleri sebebiyle beşeri münasebetler açısından her türlü şaibeden uzaktı. Bu itibarla; ganimet taksimi ve idareci tayin gibi benzeri konular genellikle, Mescidde müzakere ve müşavere edilirdi.²²² Bu itibarla Hz. Peygamber döneminde istişârenin yapıldığı yer mescitti.

Bu vesileyle İslâm, Müslümanların ilk toplantı yerleri olarak düşünülen mescitlerin inşasına çok önem vermiştir. Gerçekten de Hz. Peygamber ilk İslâm Devletini kurduğu Yesrib'e gelişinin ilk günü bir mescit inşa ettirdi ki, Müslümanların dinî ve dünyevî müşkülli buraya çözümleniyordu.²²³ Müminler imkân ölçüsünde günde beş defa, cumaları da mecburi olarak, burada namaz için toplanmaktaydı. Hz. Peygamber'in önderliğinde Medine'de yapılan mescit, namaz yeri olmasının yanında aynı zamanda müşavere yeri, elçileri kabul salonu, hastahane, misafirhane konumundaydı. Mescid aynı zamanda eğlence ve bayram yeri olarak²²⁴ kullanılan mekândı.

İdareci, namaz saatlerinin dışında müezzin ezanıyla şayet müminleri çağırırsa, o zaman sahabe anlıyordu ki mühim bir hâdise var. O zaman hepsi işini bırakıp mescide koşuyor, orada serbestçe görüşünü ifade ediyordu.²²⁵ İstişare genelde, herkesi kapsamına alır. Çünkü peygamberimiz: *"İstihare yapan kaybetmez, istişare eden pişmanlık duymaz, iktisatlı davranan da fakir düşmez"* buyurmuşlardır. Bir başka hadislerinde: *"Ümmetimden her kim istişare ederse rüşdden mahrum olmaz, her kim de istişareyi terk ederse hatadan kurtulmaz"* buyururlar. Bu tavsiyeler herkese yönelik olmasına rağmen özellikle idareciler, yönetim görevini üstlenenler ve toplumun işlerinden sorumlu olanlar istişareye en çok muhtaç olanlardır.²²⁶

Hz. Peygamber'in uygulamalarından anlıyoruz ki Hz. Peygamber'in (s.), şurâ'yı tatbikat sahasına koyarken mutlakıyetçiliği, tek kişi hâkimiyetini İslâm'ın siyasi yapısından söküp atmak gibi özel bir gayesi

²²² Cemaleddin, a.g.e, s. 133-134.

²²³ Devâlibî, *İslâm'da Devlet ve İktidar*, s. 61-62.

²²⁴ Devâlibî, a.g.e, 61-62; Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 81-82

²²⁵ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh, Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, tah: Ali Muhammed Ömer, Kahire, 2001, I, 212; Devâlibî, a.g.e, s. 62.

²²⁶ Küçük, Raşit, *"İslâmî Bir Toplumun Oluşmasında İstişarenin Yeri"*, *İslâmî Yönetimin Temeli: Şurâ*, Vefa, İstanbul, 1992, s. 42-43.

vardı. Bu yüzden de o, devlet ve hükümet işlerinde Müslümanlarla sürekli müşavere etti. Bu şekilde şurâ prensibi uygulandığında, yöneticilerin diktatörlüğe kaymasını önlenmiş ve yürütme makamı denetim altına alınmış olacaktır. Böylece şurâ bir denetim mekanizması haline getirilerek, mutlakiyetçilik önlenmiş olacaktır.

Bu noktadan hareketle Rasûlullah'ın söz ve uygulamalarından muhalefet kavramının çıkartılabileceğini ve bunun temelini de bizzat bu uygulamalara dayandığını söyleyebiliriz.²²⁷ Rasûlullah'ın çeşitli olaylar karşısında ahabına danışması ve bu gibi uygulamalar, yine bizim için, muhalefeti temellendirme konusunda dayanak olacak niteliktedir.²²⁸ Bu sözlerden birini sözlü sünnetin delili olarak alabiliriz. "En üstün cihad, zalim bir sultan yanında gerçeği söylemektir."²²⁹

Yine, Rasûlullah'ın bazı uygulamalarına karşı, çeşitli kişiler tarafından eleştiriler yöneltilmiştir. Bu da yine muhalefet kavramının temellendirilmesi açısından bize ipucu vermektedir.²³⁰ Bu ilişkilerin sınırı, Kur'ân-ı Kerîm'de muhalefetin temeli olarak belirttiğimiz "şurâ" ile "iyiliği emretme, kötülükten alıkoyma" prensipleriyle paralel haldeydi. Bizzat iktidara talep etme ya da iktidarı devirme biçiminde bir uygulamaya dönüşmemiştir.²³¹ Bunun sınırı yukarıda ifadesini bulan şurâ ve iyiliği emretme ve kötülükten nehyetme çerçevesinde kalıyordu.

Bütün bu istişare örneklerinin yanında veto meselesi üzerinde de durmak gerekir. İslâmiyet devlet başkanına veto hakkı konusunda lehte veya aleyhte hüküm koymamış, şartlara ve başkanın şahsî kabiliyetlerine göre bu hakkı ona tanıyıp tanımamak, o başkanın seçmenlerine bırakılmıştır.²³² Ancak İslâm devletinin bütün yasaları ve bütün idarî kararları daima Kur'ân-ı Kerîm'e ve hâdisi şeriflere uygun olacaktır.²³³

Devlet işlerinin yanında diğer işlerde de gündelik hayatın diğer işlemlerinde de istişare etmek kişiyi hatalardan koruyacak, bireysel ve kurumsal olarak istişare prensibine bağlı kalanlar dimdik ayakta kalacak, bu prensibi bireysel ve kurumsal anlamda göz ardı edenler ise başarıya

²²⁷ Akyüz, *Hayatın İçinden Fıkıh*, s. 44.

²²⁸ Akyüz, a.g.e., s. 44.

²²⁹ İbn Mâce, Fiten, 5; Tirmizî, Fiten, 13; Ebu Dâvud, Melâhim, 17.

²³⁰ Akyüz, a.g.e., s. 44.

²³¹ Akyüz, a.g.e., s. 44.

²³² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 894.

²³³ Hamidullah, a.g.e., II, 894.

ulaşamayacaklardır. Çünkü tarih buna şahittir ki iştişâre prensibini baş tacı yapanlar milletlerini ve halklarını huzur ve mutluluk içerisinde yaşatmışlar, kendi milletlerini ızdıraba ve felakete maruz bırakmamışlardır.

6. Râşid Halifeler Devrinde Şurâ

Bu bölümde Hz. Peygamber (s.) sonrası dört halifenin başa geçme şekilleri ve onlardan sonraki Emevi ve Abbasi dönemindeki uygulamalardan bahsedeceğiz. Ayrıca özellikle dört halife döneminde görülen istişâre örneklerine bakacağız.

İslam tarihine baktığımızda Hz. Peygamber'in siyasî ve teşriî otoritesi, gerek sağlığında gerekse ölümünden sonra tartışılmamış fakat bu iki fonksiyonun sonrakiler açısından değeri ve bunların ne şekilde ve kimler tarafından sürdürüleceği hususu çeşitli teorik ve pratik görüş farklılıklarına yol açmıştır.²³⁴

Hz. Peygamber halifenin seçilme şeklini insanlara açıklamamış ve belirli bir kimsenin halifelliğini nass ile ifade etmemiştir. Bunun da en büyük hikmeti ümmetin önündeki bu alanı açık tutmaktır. Böylelikle ümmet, yönetim şekli ve tayin şekilleri belirlenmeksizin maslahatın gerçekleşmesi imkânını elde edecek, her zaman ve mekâna uygun olacak şekilde tam bir hürriyetle tasarrufta bulunacaktır.²³⁵ Çünkü önemli olan yöneticinin görevlerini yahut dinî ve dünyevî sorumluluklarını bir arada ümmetin gözetimi altında yerine getirmesidir. Bu yönetici yetkisini Allah'tan aldığına veya söz, fiil ve hükmüne karşı gelinmeyecek şekilde bir peygamber mertebesinde olduğuna inanması.²³⁶

Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslâm ümmetinin karşılaştığı ilk ve en önemli mesele siyasî liderliğin tesisi olmuştur. Rasûl-i Ekrem'in liderliği vahye dayanan bir bilgiden kaynaklanıyordu ve bu anlamda hayatın herhangi bir sahası ile sınırlı değildi. Hayatın bütün alanlarını kapsıyordu. Bu kesin ve tartışmasız liderlikten hilâfet sistemine geçiş, İslâm ümmetinin devlet anlayışının temel dönüm noktasını teşkil etmiştir. Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesiyle başlayan bu yeni dönemde siyaset ve devlet olgusu insanın sorumluluk, kabiliyet ve ehliyet alanı içinde kavranmıştır. Bu örnek uygulama ile devletin teşekkül ve devamında ihtiyaç duyulan bilgi

²³⁴ İlmihal, II, 270.

²³⁵ Zuhaylî, VIII, 416.

²³⁶ Zuhaylî, VIII, 416.

kaynağını ilmî ictihadlar sağlarken siyasi liderliğin tesis edilme yöntemi de ümmetin şurâ ve biati şeklinde ortaya konmuş, bu yaklaşım özellikle Ehl-i Sünnet'in asırlar boyu temel anlayışını oluşturmuştur. Buna karşılık Şîa, siyasi liderliğin tayin ve tesisinde nass'ın esas alınması gerektiğini ileri sürmüş ve tevarüs esasına dayalı bir imamet teorisi geliştirmiştir.²³⁷

Hız. Peygamber'in ölümü üzerine, daha Rasulullah'ın cenazesi kaldırılmadan önce ashap Sakife gölgeğinde toplanarak ümmetin işlerini yürütmek üzere Rasûl-i Ekrem'in yerine kimin geçeceğini tartışmaya başladılar. Bu süreç aslında sancılı bir süreçti. Zira Hız. Peygamber sonrası ilk defa devlet başkanı seçilme durumu söz konusuydu. Ensar ve Muhacir gruplarından her biri yöneticinin kendilerinden olmasını istiyordu.²³⁸ "Bu arada Hız. Peygamber'in defin işlemiyle ilgilenen Hız. Ali (ö. 40/661) kendisi belirgin bir şekilde ifade etmese de Hız. Peygamber'e olan akrabalığı nedeniyle bir beklenti içerisinde idi. Esasen bu üç tutumun, daha sonra hilâfet meselesinde su yüzüne çıkacak olan eğilimlerin de nüvesini teşkil ettiği söylenebilir."²³⁹ O açıdan buradaki beklentileri ve ileride meydana gelecek siyasi çalkantıların Hız. Peygamber'in (s.) vefatının hemen akabinde meydana gelen olaylarda ve beklentilerde aramak yanlış olmasa gerekir.

Beni Saide gölgeğinde yapılan uzun müzakerelerden sonra Hız. Ebu Bekir'in (ö. 13/634) yönetici olmasına karar verilerek kendisine biat edildi. Aynı zamanda "Halifetü Rasulullah" (Allah elçisinin halifesi) sıfatı atfedildi. Buradaki halife kelimesinin ümmet tarafından önerilmesi ve siyasal iktidarı elinde tutan kişiyi ifade etmek için ilk defa kullanılmış olması dikkat çekicidir.²⁴⁰

Rasulullah'ın (s.)'ın vefatından sonra ilk halife olan Hız. Ebu Bekir'in seçimi, siyasi bir kongre olarak nitelendirilir. Rasulullah'ın vefatı akabinde ve defnedilmesinden önce, Muhacirler ve Ensar arasında, maksadı İslam maslahatı ve Müslümanların hayrına olanı gerçekleştirmek olan, harareтли bir müzakere cereyan etmişti. Neticede Hız. Ömer (ö. 23/644) Hız. Ebu Bekir'i aday göstererek ona biat etmiş, orada bulunan, kendilerine hal ve akd ehli diyebileceğimiz Hız. Peygamber'in mümtaz sahabesi topluca Hız.

²³⁷ Davutoğlu, Ahmet, "Devlet", DİA, İstanbul, 1994, IX, s. 236.

²³⁸ İlmihal, II, 270.

²³⁹ İlmihal, II, 270.

²⁴⁰ İlmihal, II, 271.

Ebu Bekir’e biat etmişlerdi.²⁴¹ Kanaatimizce buradaki tartışma, kimin halife olacağından ziyade ümmetin maslahatına ve ihtiyacına en uygun olanın ortaya çıkarılma çabasıdır. Çünkü Rasulullah’ın rahle-i tedrisinden geçen sahabenin enaniyetleriyle hareket ettiğini düşünemeyiz. Nass’la belirlenmeyen bir durum hakkında insanî olarak kendi aralarında müşavere etmeleri çok doğal bir durumdur. Ama bunun silah yoluyla ele geçirilmesi, zorbalığa başvurulması, zaman zaman da Müslüman grupların karşı karşıya gelmesi sahabe de olsa tasvip edilebilecek bir durum değildir.

Hiz. Ebu Bekir’in ölmeden önce Hiz. Ömer’i (ö. 23/644) kendi yerine tayin etmiş (istihlaf) ve ümmetin itirazına meydan vermeden Hiz. Ömer’e biat etmiştir. Hiz. Ebu Bekir’in bu uygulamasının “atama” mı yoksa “aday gösterme” mi olduğu konusunda farklı görüşler serdedilmiştir.²⁴²

“Hiz. Ömer ise ölmeden önce kendisinden sonraki halifenin seçimini altı kişilik bir heyete bırakmış; bu heyet yaptıkları kamuoyu araştırması ve çeşitli değerlendirmelerden sonra Osman b. Affan (ö. 35/656) üzerinde karar kılmıştır.”²⁴³ Burada da bir sorumluluk olduğundan Hiz. Ömer (r.) kendisinin yerine herhangi bir kimseyi tayin etmemiştir.

Hiz. Ali’nin (ö. 40/661) halifelğe seçimi ise önceki üç halifenin seçiminde olduğu gibi ümmetin tamamının veya çoğunluğunun ittifakı ile olmamıştır. Hiz. Ali, Talha ile Zübeyr’in biatlarını almışsa da Sa’d b. Ebû Vakkâs ve daha birçok önde gelen sahabe ona biat etmemiştir. Civar şehirlerdeki halk arasında da farklı temayüller vardı. Hiz. Osman’ın kuşatma altında iken bayram namazını kıldırması, onun cenaze namazı ile ilgilenmemesi, asilerin vali değişikliği gibi bazı taleplerini yerine getirmesi gibi tutumları sebebiyle hakkında bazı endişeler uyanmış, hatta Talha ve Zübeyr de yanından ayrılarak Hiz. Âişe ile beraber Basra’ya gitmişlerdir. Rıza yoluyla ittifak, barış ve asayiş sağlanamayınca Hiz. Ali kılıca başvurmuş ve bilinen Cemel ve Sıffîn vak’aları meydana gelmiştir.²⁴⁴

Dört halife döneminde hiçbir halife kendisinden sonra kendi neslinden birinin halife seçilmesini kabul etmemiştir. Zira hilafette aranan en

²⁴¹ Zuhaylî, VIII, 416.

²⁴² İlmihal, II, 271.

²⁴³ İlmihal, II, 271.

²⁴⁴ İlmihal, II, 271.

önemli şart liyakatti²⁴⁵ ki buna karar veren de halkın kendisiydi. Bu da bir seçim olayını zorunlu kılıyordu.

“İlk dört halifenin yönetime geliş şekli yaygın kanaate göre Hz. Ebu Bekir (ö. 13/634) genel şurâ yoluyla yani ehl-i hal ve'l-akd'in büyük çoğunluğunun oyuyla seçilmiş; Hz. Ömer (ö. 23/644) atama (velayet-i ahd) yoluyla başa gelmiş; Hz. Osman (ö. 35/656) ise özel şurâ yani evvelki halifenin belirlediği birkaç kişinin seçimiyle halife olmuş, daha sonra kendilerine biat edilmiştir.”²⁴⁶

İslam âlimlerinin çoğunluğuna göre ilk dört halifenin yönetime geliş tarzının aksine Muaviye (ö. 60/680) tagallüp yoluyla iktidarı ele geçirmiştir. Tagallüp yolundan kasıt ise kimin halife olacağının netleşmemesi durumunda, halife adaylarından herhangi birisinin kılıç zoruyla iktidara sahip olup, insanlardan gönüllü-gönülsüz biat almasıdır.²⁴⁷

Genel hatlarıyla dört halife devri uygulamaları için şöyle bir değerlendirme yapabiliriz: “Dört halife dönemindeki siyasî rejimde din-devlet ayrımının bulunmadığı, devletin, dinin ve hukukun emrinde bulunduğu, bununla birlikte, seçimle iktidarın devri, temsil esası, işlerin şurâ meclisine danışılarak yönetimi gibi esasların kabulü nedeniyle, bir anlamda cumhuriyet olarak nitelemek mümkündür.”²⁴⁸

Dört halife döneminden sonra, Emevî devletini kuranlar, halkın tasvibinden uzaklaşmış, yönetime alternatif görülen insanlara emsali görülmemiş baskıcı bir yöntem uygulanmış, halka zulmedilmiş, siyasî hayat çalkantıyla geçmiş, yargı çoğu zaman bağımsızlığını kaybetmiş, hukukî hayat düzgün şekilde yürümekten yoksun bırakılmış,²⁴⁹ dört halife devrinde görülen halifelerin seçimlerinde ve uygulamalarında şurâ tatbikatları ortadan kalkmıştır. Dört halifeden sonra şurâ uygulamaları aynı ölçüde devam ettirilebilseydi İslam dünyasının gelişmesi, ilerlemesi, çağdaş manada demokrasiye, halkın egemenliğine, modern manadaki parlamento sistemine geçiş öteki dünya ülkelerinden daha önce gerçekleşebilecekti.

²⁴⁵ Kazıcı, a.g.e, s. 38.

²⁴⁶ İlmihal, II, 271.

²⁴⁷ İlmihal, II, 271.

²⁴⁸ Fendoğlu, Hasan Tahsin, “Osmanlı Öncesi İslâm Devletlerinde Din-Devlet İlişkileri”, *Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye’de Din hizmetlerinin Yeniden Yapılanması Uluslar arası Sempozyumu*, Cem Vakfı, İstanbul, 1998, s. 99.

²⁴⁹ Fendoğlu, a.g.tbğ, s. 101.

Abbasiler dönemi ise, bazı olumlu icraatlara rağmen, yine aynı şekilde şurâ uygulamalarının kurumsallaşmadığı, siyasi hayatın çalkantılı olduğu, hukukî hayatın fazla düzenli yürütülemediği bir zaman dilimi olarak tarihteki yerini almıştır.²⁵⁰ Bu dönemlerde şurâ prensibi yerini mutlakiyetçiliğe devretmiş, idare hukukuna ait eserlerde (Ahkâm'ı-Sultaniye adına taşıyan eserler) “şurâ” bölümüne dahi yer verilmemiştir.²⁵¹ Bu biraz da yaşadıkları çağın müelliflerinin bulundukları dönemde mutlakiyetçi bir rejimin uygulanması sebebiyle, rahat hareket edememeleri ve rahatça konuşamamalarıyla alakalı bir durumdur.

Hulefa-i Raşidin dönemini şurâ uygulamaları açısından tetkik edecek olursak, onların istişare prensibini tam olarak tatbik ettiklerini görürüz. Onlarla birlikte Ehlü'l-Hal ve'l-Akd'in göstermelik bir merasim ve iştirak değil, fiilen bir katılım olarak, kendi görüş ve düşünceleriyle şurâ konularına katıldıklarını görürüz.²⁵² Hulefâ-i Râşidin insanların ileri gelenlerini toplar ve Kur'ân ve sünnette hakkında nass bulunmayan konularda istişare eder, onların görüşlerine başvururdu.²⁵³ Mesela Peygamber efendimizin vefatından sonra irtidad eden kimseler hakkında sahabe istişare etmiş ve sonunda Ebu Bekir (r.) onlarla savaşmak görüşünde karar kılması üzerine onlarla savaşılmıştır. Dede ve dedenin mirası hususunda, içki dolayısıyla vurulacak haddin mahiyeti ve sayısı hususunda aralarında istişare ettikleri gibi Rasûlullah (s.)'dan sonra savaşlar hakkında da istişare etmişlerdi. Hatta Ömer (r.) (ö. 23/644) yanına müslüman olup gelen Hürmüzan ile yapılacak gazalar hususunda istişare etmiştir.²⁵⁴

Şurâ, ilk dört halife döneminde, Emevi dönemine kadar gayri resmi olarak çalışmaya devam etti. Emevi döneminde artık hanedanlık döneminin başlamasıyla, şurânın yerini rejimin desteklediği klikler aldı.²⁵⁵

Gerçekte ise şurâ ara dönemler hariç hiçbir zaman kurumsal olarak oturmadı. Eğer şurâ gerçek manada bir kurum haline gelmiş olsaydı o zaman, gerek dini, gerek siyasî, İslâm tarihinin seyri çok farklı olur ve yine

²⁵⁰ Fendoğlu, a.g.tbğ, s. 105.

²⁵¹ Erdoğan, Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İFAV, İstanbul 1994, s. 196.

²⁵² Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, s. 127.

²⁵³ Zuhaylî, VIII, 416.

²⁵⁴ Kurtubî, VIII, 356.

²⁵⁵ Fazlur Rahman, “*İslâm ve siyasî aksiyon: siyaset dinin hizmetinde*”, *İslâm'da Siyaset Düşüncesi*, Türkçesi: Kazım Güleçyüz, s. 11.

gayrimüslim dünya için de farklı sonuçlar meydana getirirdi.²⁵⁶ Bunu biraz da yaşanan çağın şartlarında aramak gerekir. Hz. Peygamber ve dört halife o günün şartlarında çok fazla demokratik sayılabilecek bir usulle bunu gerçekleştirmişler; daha sonra asabiyet, kavmiyetçilik vb. saikler nedeniyle İslâm öncesi döneme dönülmüş ve hanedanlık dönemi başlatılmıştır. Ama ilk dört halife kendi kabilesinden ve soyundan kimseyi yerine veliaht olarak tayin etmemiştir. Bu ideal olmasa da zamanın şartlarına göre bizim için örnek alınabilecek bir durumdur. Kabileciliğin hüküm sürdüğü bir toplumdan farklı bir anlayışa birden bire geçmek kolay değildi. Elbetteki sahabenin hataları olmuştur. Ama bu yapılanları görmemezlikten gelme hakkını bize vermez. Dört halifeden üçünün suikast sonucu öldürülmesi kim tarafından yapılırsa yapılsın hiçbir zaman tasvip edilebilecek bir durum değildir. Varılan bu noktada istişare müessesesinin olgunlaşıp bir prensip olarak kabul edilmesini ve Müslüman dünyasına yol göstermesini gerekli kılıyordu. Maalesef bu böyle olmamış bu kurum geliştirilmesi gerekirken köretilmiş ve İslam ümmetinin ufku daraltılmıştır. Daha sonra temel olarak bu kuruma sahip çıkan batılilar cumhuriyetin, demokrasinin, halk egemenliğinin vb. unsurların ortaya çıkmasını sağlayarak ilerlemelerini ve gelişmelerini sürdürmüşlerdir.

İlk dört halife kendi dönemlerinde, Medine'nin ileri gelenleri, ilim ve irfanıyla öne çıkan, toplum tarafından benimsenmiş kimselerle istişare etmiş, hatta Hz. Ömer (ö. 23/644) önemli hukukçu sahabenin görüşlerine başvurma düşüncesiyle, Medine dışına çıkmalarını yasaklamış, onlarla birçok konuda istişare etmiştir.²⁵⁷ İrtidat (dinden dönme) olayları ve Kur'ân-ı Kerim'in bir araya toplanması hususunda Hz. Ebu Bekir (ö. 13/634); Irak topraklarının gaziler arasında paylaştırılması, haraç konulması ve benzeri hususlarda Hz. Ömer²⁵⁸ Hz. Peygamber'in ashabına danışmıştır.

Hz. Peygamber'den sonraki halifeler de onun yolunu tutmuş, Hz. Peygamber'in (s.) ashabı ile istişare etmişlerdir. Hülefâ-i Râşidin, çoğu defa kendilerine devlet siyasetini sunmak için sahabe ile mescit'te toplanır, burada açık ve hür bir münakaşa yapılırdı.²⁵⁹

²⁵⁶ Fazlur Rahman, a.g.mk, s. 11.

²⁵⁷ Aydın, "Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi İslâm Devlet Yönetimi", *İslam ve Demokrasi*, s. 25; Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, s. 127.

²⁵⁸ Zuhaylî, VIII, 438.

²⁵⁹ Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, s. 127.

Hz. Ömer'in teşkil ettiği idarenin ruhu, umumî meyil ve istikameti, cumhurî yani çoğunluğun görüşü doğrultusunda idi.²⁶⁰ Hz. Ömer Halkçı bir idare tesis etmiş, bugün halkçı ve Cumhuriyetperver bir idarenin zaruretlerinden sayılan her şeye şekil vermeye muvaffak olmuştu. O “şurâ meclisi” teşekkül ettirmiş ve bu mecliste kararlar çoğunluğun görüşü doğrultusunda alınmıştır.²⁶¹

Ayubi şurânın sadece Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde uygulandığına dikkat çekerek ve Hz. Ebu Bekir'den başlatarak "meşruluk" durumunu Abbasiler de dâhil olmak üzere şu şekilde izah eder. "Başlangıçta, ilk iki halife Ebubekir ve Ömer, “meşruluk” durumunu, *şurâ* (iç danışma), *akd* (yöneten-yönetilen sözleşmesi) ve *biat* (sadakat yemini)'in oluşturduğu, göçebelikten esinlenilmiş üçlü ilkeye mümkün olduğu kadar başvurmak suretiyle vurgulamışlardı. Bu yöntem onların ardından gelen Osman'ın atanmasında da kullanıldı. Ne var ki, *şurâ* zamanla ihmal edildi, daha sonra *akd* ve *beyân* da, bir kalıtsal yarı-aristokratik monarşinin Emeviler tarafından kurulması ile birlikte bırakıldı. “*İlm el-keîâm*” bilginlerinin ele aldıkları ilk dini mesele özünde siyasiydi. Sorun, “özgür seçme hakkına karşı önceden takdir edilmişlik” (*el-cebir ve el-ihitiyâr*) sorunuydu ve Emeviler, hükümdarlıklarını tanrısal olarak takdir edilmiş bir plan temelinde meşrulaştırmak için Mutlak İlahi İrade kavramını savunduklar. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren, Abbasi döneminde, “hükümetin meşruluğu” ile “ümminin birliği” arasındaki çelişki öne çıktı. Ahmed İbn Hanbel (ö. 241/855), bu ikisinin bağdaşmaması halinde “hükümetin meşruluğu”na karşı “topluluğun birliği”ni tercih etmek suretiyle bir teamül oluşturdu”.²⁶² Bu durum yani Ahmed İbn Hanbel'in uygulaması o günün şartlarında ortaya koyduğu bir çözüm idi. Buradaki amaç ise toplumun bir ve beraber olması idi. Belki temelinde iyi niyet yatan, toplumdaki huzursuzluğu ortadan kaldırmaya yönelik bir düşünceydi. Onun bu projesi hiçbir zaman yukarıda ifade edilen Emeviler'in, ilahî takdire sığınan anlayışını meşru ve yasal gösteremez. Çünkü Hz. Peygamber'in uygulamalarının yanında, Hz. Ebu Bekir (ö. 13/634) ve diğer halifelerde

²⁶⁰ Nedvi, Muinüddin Ahmed-Ansari, Said Sahib, *Asrı Saadet; Peygamberimizin Ashabı*, trc: Ali Genceli, haz. Eşref Edip, İstanbul, 1985, I, 312.

²⁶¹ Nedvi, a.g.e, I, 312.

²⁶² Ayubi, Nazih, *Arap Dünyasında Din ve Siyaset*, Türkçesi: Yavuz Alogan, İstanbul, 1993, s. 24.

olan şurâ, akd, ve beyan gibi tarihsel olayları yok sayarak kendi zihin dünyasına ve kendi menfaatine göre bir oluşum tesis etmesi doğru değildir.

Sonuçta şöyle bir değerlendirme yapmak doğru bir yol olacaktır: Kur'ân'ın emrettiği ve Hz. Peygamber'in titizlikle uygulama sahasına koyduğu şurâ prensibini sahabe çok iyi bir şekilde içselleştirmiş, uygulamış ve bunun sonucunda yarım asır geçmeden İslamiyet üç kıtaya yayılmıştır. Çünkü bu başarıda şurâ çok önemliydi. Tatbik edilen usul Kur'ân ve sünnete dayanıyordu. Bugün için aslında değişen hiçbir şey yoktur. Bugün de aynı prensip titizlikle uygulanırsa yine aynı başarı sağlanacak ve İslam'ın emrettiği bu ilke sayesinde diktatörlükler sonra erecek ve insanlığın ortak paydası olabilecek bu prensip sayesinde beşeriyete mutlu ve müreffeh bir yaşam imkânı sağlanmış olacaktır.

7. Şurâ'nın Alanı

Hiz. Peygamber'in uygulamalarına baktığımızda o ashabıyla birçok konuyu istişâre etmiştir. Mesela Bedir savaşı öncesi ve sonrası, Uhud Savaşı öncesi, Hudeybiye musalahası sırasında yaptığı istişâre, valilerin tayin edilmesi esnasında yaptığı istişâre, Hiz. Peygamber'e (s) mühür yerine geçecek bir yüzüğün yapılması, ezan okunarak insanların camiye çağırılması,²⁶³ mescide minber konulması vb. konularda yapılan istişâreler bu alanda geniş bir yelpazenin olduğunu ve istişârenin günlük hayatın aslında her yönünü kapsadığını göstermektedir.

Yukarıda zikredilen âyetler bağlamında düşünüldüğünde, Hiz. Peygamber'e "onlarla istişâre et" emri ile hakkında vahiy nazil olmayan ve Müslümanları ilgilendiren genel meselelerde istişâre yapılabileceğine²⁶⁴ işaret vardır. Nitekim Hiz. Peygamber'in savaşlarda, savaş sonrasında ve genel manada yürütme işlerinde yani "nas" ların dışındaki alanlarla ilgili istişâresi söz konusudur. Bu demektir ki hakkında kesin nas bulunan konularda istişâre yapılamaz.²⁶⁵ Yani Allah'tan vahiy nazil olmuş herhangi bir meselede Hiz. Peygamber'in ashabıyla istişâre etmesi caiz değildir.²⁶⁶ Hiz. Peygamber'in İlk vazifesi olan tebliğ konusunda, Kur'ân'ı Kerim'in şu

²⁶³ Köksal, M. Asım, *İslâm Tairihi*, Medine Devri, İstanbul, 1981, 160-163.

²⁶⁴ Ebû Zehra, Muhammed A., *İslâm'da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, Çev: Ethem Ruhi Fırlalı, Osman Eskicioğlu, İstanbul, 1970, s.116-117.

²⁶⁵ Küçük, "İslâmî Bir Toplumun Oluşmasında İstişârenin Yeri", *İslâmî Yönetimin Temeli: Şurâ*, s. 40.

²⁶⁶ Razi, VII, 162.

emrine uygun olarak, insanlarla hiçbir müşaveresi söz konusu değildir.²⁶⁷ “*Ey Peygamber, Rabbinden sana indirileni tebliğ et, (İnsanlardan korkarak onun bir kısmını gizlediğin takdirde) peygamberliğini yapmamış olursun*”²⁶⁸ İstişâre konuları özellikle ictihad alanları, re’y ve görüş beyanını gerektiren konulardır ki, bunlar esasen çoğunlukta olan konulardır.²⁶⁹ Onun için şurâ neticesinde tercih edilen görüşün Kur’ân’ın ruhuna, amacına, onun izlediği teşrî siyasetine uygun olması gerekecektir.²⁷⁰ Müslümanların karşılaştığı problemlerin çoğunluğu, geçmişte olduğu gibi şimdilerde de istişâreyi gerektiren konulardır.²⁷¹

Yöneticilere yönelik olan mutlak danışma emri, dini ve dünyevi bütün meseleleri kapsar: Siyasî, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanların düzenlenmesi, yani haklarında delâleti açık teşrî bir nas’ın varit olmadığı bütün hususlar, danışmanın kapsamı içindedir. Milletle müşavere de yine, devletin muhtelif işlerinde ve haklarında nass bulunmayan şer’î (dini) meselelerde olur. Yani İslam hukukçularının ifade ettikleri gibi din ve dünya işlerinde devlet reisi müşâverede bulunur.²⁷²

Vehbe Zuheylî aynı minvalde yorumlarda bulunur ve devamında varılan sonucun nasıl olması gerektiğini şu şekilde izah eder: “Kur’ân-ı Kerim’in danışma emri sadece dini hususlarda tahsis edilmiş bir emir değildir. Diğer taraftan dini ve dünyevi, içtihadi hususlarda danışma ile varılan sonucun şeriatın nass’larına yahut genel maksatlarına ve teşrî ilkelerine aykırı olmaması gerekir.”²⁷³

Ardından şeriatın nass’larına uygunluğun hangi alanlarda olduğunu belirtir: “Bu meseleler ister yöneticinin seçilmesi ve idarenin yürütülmesi, ülkede izlenecek politika, idarelerin düzenlenmesi, valilerin kontrol ve muhasebesi, savaş ilanı gibi genel meseleler olsun; ister muamelata,

²⁶⁷ Devâlibî, Ma’rûf, *İslâmda Devlet ve İktidar*, trc: Mehmed S. Hatiboğlu, İstanbul, 1998, 37.

²⁶⁸ Mâide, 5/67.

²⁶⁹ Küçük, a.g.mk, s. 40.

²⁷⁰ Erdoğan, *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet*, s. 151.

²⁷¹ Küçük, a.g.mk, s. 40.

²⁷² Zeydan, Abdülkerim, *İslâm Hukukunda Ferd ve Devlet*, Çev: Aksay Öncel, İstanbul, ty. s. 32-33; Zeydan, Abdülkerim, *İslamda Davet ve Tebliğ Esasları*, ter: Ruhi Özcan, İstanbul, 1979, s. 290.

²⁷³ Zuhaylî, VIII, s. 438.

cinayetlere (suçlara), aile hukuku ve benzeri hallere dair hükümlerin tetkikine has olsun, bütün konularda bu ilkeye uyulması gerekir.”²⁷⁴

Zeydan da aynı hususa işaret ederek halk ile müşaverecinin çeşitli devlet konularında ve hakkında hüküm bulunmayan hukuki içtihad konularında yapılacağını belirterek, devlet başkanının hem din hem dünya meselelerinde istişare edeceğini belirtir. Devamında basit mevzulara varıncaya kadar her şeyde müşavere yapılamayacağını, çünkü bunun hem akla uygun olmadığını, hem de yapılmasının imkânsızlığını belirterek, faydasız ve aynı zamanda pratik olarak bunun imkânsızlığını ortaya koyar.²⁷⁵ Hz. Peygamber bazı kararları bütün sahabeyle istişare ederek almış, bazı kararları da birkaç sahabeyle istişare ederek almıştır. Belki Hz. Peygamber’in bazı konularda bütün ashaba değil de sadece Hz. Ebu Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer’e (ö. 23/644) danışması bu durumu izah etmesi açısından önemlidir.

İslam’a göre şurâ, toplumun nüvesini teşkil eden aile hayatından başlamak üzere, çocuk terbiyesinde, ilim ve eğitimde, cemiyet ve cemaatlerde, hatta millet ve devlet idaresinde uygun ve isabetli karar vermenin yegâne yoludur.²⁷⁶

Ayrıca idarecilerin yapacakları işler eğer umumî menfaati ilgilendiriyorsa, millete en uygun olanı arayıp bulmak için, istişareye, derin araştırmaya ve müzakereye ihtiyaçları vardır. Hiç kimsenin sırf kendi görüşüyle karar verdiğinde, verdiği kararda hatalı olmaması mümkün değildir.²⁷⁷ O açıdan devlet idarecilerinin ümmetle müşâverede bulunmaları da bir idâre prensibidir. Bu hususta ümmetin hakkı, idarecilerin de mükellefiyeti vardır. Meselâ, bir beldenin idaresi için, belediye reisi, söz gelişi sağlık konusu ile ilgili olarak mütehassıslarının fikrine müracaat ederek, onlarla meşverette bulunacaktır. Ya da, teknik hususlar olsun olmasın, belediye reisinin bizzat karar veremediği mevzularda uygun gördüğü ilgililerle istişarede bulunacak ve daha sonra tatbikata geçecektir. Böylece İslâm İdare Hukukunun bir prensibi tatbik sahası bulmuş olacaktır. Bu da yukarıda açıkladığımız bütün meselelerin, aslında bir meclis

²⁷⁴ Zuhayli, VIII, s. 439.

²⁷⁵ Zeydan, *İslam’da Ferd ve Devlet Münasebetleri*, s. 98.

²⁷⁶ Aydın, “İslâm’da Şurânın Manası, Yeri ve Önemi”, *İslâmi Yönetimin Temeli: Şurâ*, s. 15-16.

²⁷⁷ Cemaleddin, , *İslâm’da İdarî Siyaset*, s. 60-61.

tarafından değil de göreve veya meseleye uygun kişilerin o meseleye ait öngörüsü, yani uzmanlığı ile çözülmesini gerektirir. Meşveret için ayrıca şurâ isimli bir meclisin kurulmasına ve meseleyi müzakere etmesine ihtiyaç yoktur.²⁷⁸ Yani o alanın mütehassıslarıyla ilgili kişi ilgili konuyu müzakere edecek ve kararını ona göre verecektir. Aslında şurâ meclisi toplumda öne çıkmış, ilim ve irfan sahibi kimselerden oluşur. Tabii ki bunların her konuda mütehassıs kimseler olmasını düşünemeyiz. Ama bunlar uzmanı olmadıkları konularda ve kendi alanlarına girmeyen hususlarda, uzmanı tarafından yapılan bilgilendirmeye, yani bilirkişi raporlarıyla gerekli bilgiyi edinerek müzakere edilen konuda bir hüküm verebilirler. Çünkü genel manada bunların bir bilgisi zaten vardır. Bu bilgi sayesinde ve istişareler neticesinde en doğru yola ulaşabilecek konumdadırlar. Yoksa her kesin her hususu bilmesi diye bir şey düşünemeyiz.

8. Şurâ heyetinin (üyelerinin) tespit edilmesi

Kişi ve toplum hayatını genel manasıyla ilgilendiren meselelerde insanların kendi isteklerine göre bir hükümde bulunması doğru değildir. Bütün insanların da bir araya gelip her meselede hüküm vermesi pratik açıdan mümkün değildir. Bu yüzden toplumun kendi işlerini yürütecek birilerini seçmesi, bir kurul veya meclis oluşturması zorunlu olmaktadır. O halde halk kendisini temsil edecek bir grup veya meclisi seçmek durumundadır.

Hz. Peygamber'in uygulamaları gösteriyor ki şurâ meclisi Uhud Savaşında olduğu gibi halkın çoğunluğu; bazen havazin ganimetleri meselesinde olduğu gibi halkın tamamı; bazen Hendek muhasarasında olduğu gibi kendi kavimleri içerisinde öne çıkmış olanlar; bazen Bedir esirleri meselesinde olduğu gibi Müslümanların bir kısmıdır.²⁷⁹ Neticede, müşavere mevzuunun çeşidine ve türüne göre, istişâre heyeti de değişiklik göstermektedir. Eğer mevzu cemiyetin tümünü ilgilendiriyorsa müşavere bütün halkı içine almaktadır. Bazen de meselenin duruma göre toplumda öne çıkmış lider konumunda olan kimseler –buna hal ve akd ehli de diyebiliriz- şurâ meclisini oluşturmaktadır. Bazı durumlarda istişâre edilen konunun mütehassısları müşavere heyetini temsil etmektedir. Mesela tıp

²⁷⁸ Armağan, *İslâm hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, s.126.

²⁷⁹ Zeydan, *İslâm Hukukunda Ferd ve Devlet*, s. 34-35; Zeydan, *İslamda Davet ve Tebliğ Esasları*, s. 292.

alanını ilgilendiren bir meselede doktorlarla, hukuk alanını ilgilendiren bir mesele de hukukçularla, devletlerarası ilişkileri ilgilendiren bir meselede siyasal bilimcilerle iştisare edilebilir. Bu örnekleri çoğaltabiliriz. Yani alan hakkında kimin uzmanlığı varsa o alanın uzmanına müracaat edilmesi doğruya ulaşma da öne atılmış büyük bir adımdır.

Hz. Peygamber dönemine baktığımızda şurâ üyelerinin İslamiyet'i kabul edenler, Ensar ve muhacirlerden müteşekkil olduklarını görürüz.²⁸⁰ Daha sonraki süreçte ise Medine şehir devletinde, Medine'li Müslümanlar bu meclisin üyeleri konumundaydı.²⁸¹ Doğal olarak şunu söyleyebiliriz ki Peygamberimiz (s.) zamanında şurâ'nın ilk üyeleri Mekke'li Müslümanlar'dı. Medine'ye hicretten sonra ise, Medine'li Müslümanlar'da şurâ üyeleri arasına dâhil olmuştur. Daha sonra İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte bütün Müslümanlar aslında bu üyeliğin kapsamına dahil olmuştur. Ayrıca yukarıda ifade edildiği gibi bu şurâ üyeleri bazen birkaç kişi bazen de ümmetin tamamı olmuştur.

Çağdaş demokrasilerdeki genel seçim, millet meclislerinin oluşturulması, cumhurbaşkanı, başbakan ve bakanlar kurulu aracılığıyla yürütmenin icra edilmesi vs. kurum ve uygulamalar bir bakıma şurâ prensibinin yansıması olarak da düşünülebilir. Yürütmenin kötü veya yanlış olması durumunda halk bu şurâ üyelerini değiştirip yenilerine görev verme hakkına sahiptir.

Bu açıdan söyleyebiliriz ki devlet reisinin müşaverede bulunacağı şahıslar iştisare mevzuunun ihtiyaç gösterdiği, bilgi, beceri, iyi görüş ve ince anlayış gibi farklı özellikleri barındıran kimseler olacaktır.²⁸² Onun için şurâ üyeleri tespit edilirken kültürlü, bilgili, uzman ve liyakatli kimselerden oluşmasına özen gösterilmelidir.

Raşîd halifeler döneminde şurâ ehlini tayin ve tespit eden halifenin kendisi idi. O da bu tayini ve tespiti uygun gördüğü maslahata ve işin gerektirdiği ilmi yeterlilikteki bilgisine göre yapıyordu.²⁸³ Buna göre bu dönemde iştisare meclisi Müslümanlara arasında bulundukları konum itibariyle ileri gelen, Hz. Peygamber'e sahip çıkan, İslam'ın ruh ve hedefini

²⁸⁰ Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, s. 162-163.

²⁸¹ Nebhan, a.g.e, s. 162-163.

²⁸² Zeydan, *İslamda Davet ve Tebliğ Esasları*, s. 292-293

²⁸³ Zuhaylî, VIII, 439.

iyi kavrayan sahabe idi.²⁸⁴ Hz. Peygamber (s.)'in, sahabenin ileri gelenleri ile özel istişâresine ilave olarak, diğer Müslümanlarla, ilgili oldukları işlerde istişârede bulunması²⁸⁵ şurâ üyelerinin kimler arasından olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bunlar da kendi alanında ihtisas ve bilgi sahibi, liyakatli, işin ehli olan kimselerdir.

Muhammed Hamidullah İslam Peygamberi adlı eserinde Hulefâ-i Râşidîn ve özellikle de Halîfe Hz. Ömer'in (r.) gayrimüslimlerle istişâre yaptığını, hatta başkentin malî işlerinin idaresinde istihdam etmek üzere bir Rum hesap uzmanı göndermesi için valisine emir verdiğini, yine onun zirai vergiler ve hatta askerî meseleler hakkında dahi sık sık Gayrimüslim tebaa ile istişâre ettiğini belirtir.²⁸⁶

Ayrıca Dört Halife döneminden sonraki yönetimlerde İslâm devletinin Müslüman olmayan vatandaşlarından (zimmîlerden) tenfiz (yürütme) veziri tayin edilmiş ve bunun geçerli olduğu İslâm âlimleri tarafından ifade edilmiştir.²⁸⁷

Muhammed Esed (ö.1992), İslâm Devleti Anayasası'nda açık bir şekilde; her hangi bir şahsın devlet görevlerinden herhangi bir idarî görevi istemesi veya seçimle iş başına gelen her hangi bir temsilci heyetin üyeliğini istemesi, onu, görevlendirme veya seçilme ehliyetinden kendiliğinden düşürdüğünü bunun da İslâm şeriatının özülüyle alakalı olduğunu söyler.²⁸⁸ Hatta Rasûlullah'ın kendisine emirlik veya idarî bir görev verilmesini isteyen kimseye, olumsuz cevap verdiğini söyler. Sahabeden birisinin herhangi bir bölgeye kendisini vali olarak görevlendirmesini istemesi üzerine Rasûlullah'ın şu cevabı verdiğini²⁸⁹ belirtir.

“Vallahi biz, bu işi isteyen, bu işe hırs göstereni bu işin başına getirmeyiz.”²⁹⁰ Ama Kur'ân'da anlatılan Yusuf (a.s.) kıssasında Hz. Yusuf'un hazinelerin muhafazası için kendisine kral'dan görev istediği²⁹¹ ifade edilir. Bizce burada önemli olan görevi isteyen kişinin hırsı ve

²⁸⁴ Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, s. 162-163.

²⁸⁵ Nebhan, a.g.e., s. 162-163.

²⁸⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 895-896.

²⁸⁷ Maverdi, *El-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 32.

²⁸⁸ Esed, *İslam'da Yönetim Biçimi*, s. 107.

²⁸⁹ Esed, *İslam'da Yönetim Biçimi*, s. 107.

²⁹⁰ Buhari, *Ahkâm*, 7; Müslim, *İmâre*, 3.

²⁹¹ Yûsuf, 12/54.

tamahıdır. Eğer o kimse bu görev için hırs gösterip, tamah ediyorsa o zaman kendisine o görev tevdi edilemez.

İlk devirde “ahlâk, fazilet, ilim, cihad, tecrübe” gibi vasıflarla temayüz etmiş kişiler şurâ ehlini teşkil ederken, daha sonraki devirlerde ise bu tespitin nasıl yapılacağı ümmetin ihtiyarına bırakılmıştır.²⁹² O açıdan İslam toplumu, Hz. Peygamber ve sahabe dönemi uygulamalarını, umumî prensipleri ve günlük hayatın ihtiyaçlarını dikkate alarak şurâ üyelerini tespit edecektir.²⁹³

Neticede, zamanımızda, güngörmüş, yaşadığı toplumun ihtiyaçlarını bilen, kabiliyet ve istidad sahibi, millet arasında emanet ve doğrulukla tanınmış âlimlerden, valilerinden, ticaret erbabından, kısaca her sınıfın ileri gelenlerinden halk ile hükümetin seçtiği ve kabul ettiği büyük bir topluluğun “İstişare Meclisi”ni oluşturması elzem görülmektedir.²⁹⁴

Çağdaş manada demokrasilerde olduğu gibi halkın bilinç düzeyinin yükseltilmesi ve ona göre bir tercihte bulunmaları şurâ üyelerinin kalitesini, ehliyetli ve liyakatli olmalarını etkileyecek ve neticede halkın tercihiyle baş başa kalınacaktır.

Çağımızda da teşri niteliğine sahip görevlere uygun olarak tayinde bulunmak, o göreve uzman, liyakatli, bilgi ve becerisi yüksek kişileri tespit etmek, âkil kimseler olarak bilinen toplumun ileri gelen kişilerinin aralarındaki istişâreyle mümkün olacaktır.

9. Şurâ Üyelerinin Nitelikleri

a) Ehliyet

Apapça’da ehl kökünden türetilmiş bir masdar olan ehliyet “yetki, elverişlilik, liyakat, yeterlilik” gibi anlamlara gelmektedir.²⁹⁵

Denilebilir ki Hz. Peygamber’in önderliğinde teşekkül eden İslâmî cemiyet ve devlet hayatında, manevî değerlerin dışında, renk, dil, kavim gibi maddi ölçülere kıymet verilmemiş, insanlar takva ismi altında toplanan manevî vasıflarıyla derecelendirilmiş, idarî makamlara tayinlerde ise, ehliyetten başka ölçülere tevessül edilmemiştir.²⁹⁶ O açıdan “İslâm Nizamı

²⁹² Karaman, I, 202

²⁹³ Karaman, I, 203.

²⁹⁴ Cemaleddin, *İslâm’da İdarî Siyaset*, s. 134.

²⁹⁵ Bardakoğlu, Ali, “Ehliyet” DİA, İstanbul, 1994, X, 533.

²⁹⁶ Hatipoğlu, *Hilâfetin Kureysliliği*, AÜİFD, XXIII, s. 141.

ehliyetle çok önem vererek, her çeşit sınıf, zümre ve şahıs tahakkümünü kaldırmıştır²⁹⁷

Bir işin başına getirilebilecek kimsede aranan temel şart, o kişinin kendisine verilen işi mükemmel bir şekilde yapabilecek kapasitede olmasıdır. Bazı yerlerde nesep unsuru, vazifenin ifasını kolaylaştıran amillerden birisi olarak sayılabilirse de, bunu mutlak şart saymak ve umumileştirmek doğru değildir.²⁹⁸ İnsanın kendi iradesi dışında bir vakıa olan nesep düşüncesini aşabilmiş toplumlarda idarî tasarruflar şahsi ehliyetle göre düzenlenmiştir.²⁹⁹ O açıdan nesep unsurundan ziyade kişinin yetenekleri, kabiliyetleri ve maharetleri herhangi bir işe layık olup olmadığını gösterecektir. Aslolan kişinin o işi koparabilecek bir yetkinlikte olmasıdır.

Bunun için Şurâyı oluşturacak kişilerin güvenilir olması gerekir.³⁰⁰ Bu da bu kişilerin ehliyet sahibi olması anlamına gelir. Böyle bir durumda işler zamanında, eksiksiz, muntazam bir şekilde yürüyecektir. Güvenilir kimse yeri geldiğinde hem halkın hem de devletin menfaatini düşünür ve ona göre de doğru bir karar vermeye çalışır. Ayrıca kendisine danışılacak kişi aklı başında, denenmiş ve danışan kişiye sevgi besleyen bir kişi olmalıdır.³⁰¹

Şurâ üyelerinin aynı zamanda adâlet sahibi olması da yine ehliyet kavramıyla ilişkilidir. O açıdan aslında ehliyet; milletin ve halkın umumî menfaatini ilgilendiren adâlet, dürüstlük, güvenilirlik, merhamet, yardımlaşma ve benzeri konuları kapsayan şümüllü bir kavramdır.

b) Bilgi

Kur'ân, bilgi sahiplerini över ve onlara danışılmasını tavsiye ederek müctehidleri metheder. “O halde istişare ehli olanlar ilim sahibi, isabetli görüşü olan, toplumun problemlerini bilen, ammenin görüşünü temsil kabiliyetine sahip, istişare edilecek konuda mütehassıs olanlardır.”³⁰²

²⁹⁷ Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992, s. 36.

²⁹⁸ Hatipoğlu, *Hilâfetin Kureyşliliği*, AÜİFD, XXIII, s. 141.

²⁹⁹ Hatipoğlu, a.g.mk, s. 141.

³⁰⁰ Karaman, “*Şurâ'nın Önemi ve İşlerliği, İslâmî Yönetimin Temeli: Şurâ*, s. 29.

³⁰¹ Kurtubî, II, 598.

³⁰² Küçük, “*İslâmî Bir Toplumun Oluşmasında İstişarenin Yeri*”, *İslâmî Yönetimin Temeli: Şurâ*, s.

Dolayısıyla kendilerinde var olan ilim sayesinde doğru karar verme durumu ortaya çıkacaktır. Aksi takdirde bilgisi yeterli olmayan kişilerin alacağı kararlar isabetli olmayacaktır.

Şurâ üyelerinin ilim sahibi olması genel manasıylaadır. Burada kastedilen toplumun sorunlarını çözmek için gerekli dinî, siyasî ve diğer ilimleri bilmektir. Her üyenin bütün ilimleri bilmesi anlamında değil, belirli bir ilmi seviyeye sahip olması anlamındadır.³⁰³ Burada belli konular etrafında genel bir bilgisi olursa bu kişi kendisindeki ilmi de kullanarak, alanının dışındaki kimselerden özellikle de bilirkişilerden istifade ederek konuyu açıklığa kavuşturacak, ondan sonra bütün değerlendirmeleri diğer bilgi sahibi insanlarla paylaşarak en sağlıklı bir sonuca varmaya gayret edecektir.

c) Temsil

Dikkat edilecek olursa siyasette (yönetimde) hal ve akd ehli, sadece şer'î hükümleri kaynaklarından çıkartmayı üstlenmiş olan müçtehitlerden ibaret olmayıp, toplumun belirgin özellikleri bulunan başka kesimlerini de kapsamına alır.³⁰⁴ Yani o mesleğinin erbabı olmak durumundadır.

Mesela Kur'ân-ı Kerim'de Musa'nın İsrailoğulları ile olan münasebetinde onların kendilerine bir hükümdar tayin etmelerini ondan istediğinden bahsedilir. Hz. Musa'nın böyle bir hükümdarı tayini üzerine onların bu hükümdarı kabul etmediklerini görürüz. Onlar kendilerinin mal-mülk sahibi olduklarını, hükümdarlığı hak edenin kendileri olduğu söyleyerek Tâlut'a karşı çıkmışlardı. Hz. Musa da bu kimseyi Allah'ın seçtiğini, bilgice ve vücutça (cesaret ve kuvvet) verdiğini belirterek³⁰⁵ bu işe layık olanın Tâlut olduğunu ifade etmişti. Hamidullah bir işe layık olmada o makamı temsil edebilecek kişinin kapasiteli olmasını şu şekilde izah eder: “Bir kral-kumandan da lüzumlu olan ne zenginlik ve ne de zühd ve takvadır: Böyle bir vazife için aranacak olan kutsal olmayan “ilim” ve aynı zamanda “fizikî kabiliyetler”, “askerî ve diplomatik maharet”tir. Bu âyetlerde bir kralın tercihi için asil bir soya mensup olmaktan da bahsedilmiyor. Peygamber oradaydı, o dinî ilme sahip olmasına rağmen krallık için başka

³⁰³ Karaman, I, 203.

³⁰⁴ Zuhaylî, VIII, s. 413.

³⁰⁵ Bakara, 2/246-247.

bir şey lüzumludur.”³⁰⁶ Demek ki her insan ayrı bir yetenekte yaratılmıştır. Devlet başkanlığı için uygun olan kumandanlık için uygun olmayabilir. Ticari ilişkilerde mahareti olan bir kimsenin tıp alanında bir yetkinliği; keza hukuk alanında o işi en iyi temsil eden bir insanın çiftçilikte bir kabiliyeti olmayabilir. Bu örnekleri çoğaltabiliriz. Üzerinde düşünülmesi gereken her işi uygun ve layık olana, yani o işi en iyi temsil edecek kişiye görev verilmesidir.

10. Şurâ’nın Faydaları

Şurâ başarının anahtarıdır. Şurâ prensibiyle sorunlar gerçek manada halledilebilir. Doğruya ve gerçeğe ulaşmanın yegâne yoludur. Şurâ ile görüşlerden istifade edilir. Hatadan ve kınanmadan kurtulmuş olunur. Ayrıca istişâre eden daha sonra pişmanlık duymayacağı gibi bu sayede insanların kalpleri kazanılmış olur.

Sahabe-i Kiram, Allah Resulünün huzurunda görüş ve düşüncelerini açıkça ortaya koymuşlar, bir nevi içtihadla bulunmuşlardır.³⁰⁷ Peygamberimizin de onların görüş ve düşüncelerine değer vermesi, sahabenin Peygamber Efendimiz’e sevgi ve bağlılıklarının artmasına neden olmuştur.³⁰⁸

Bir kimse, akıl ve zekâ yönünden insanların en mükemmeli dahi olsa, diğer insanların bilgi ve tecrübeleri sınırsız olduğundan onların bilgi ve tecrübelerinden istifade etmek durumundadır. Kendisinin bilmediğini, düşünemediğini bir başkası bilebilir veya tahayyül edebilir. Onun için de bilgi paylaşımı diyebileceğimiz şurâ aslında insanlığın ortak paydası, ortak düşüncesi ve ortak aklıdır.

Şurâ ile geniş bir iletişim alanı kurulmakta, yeni fikirler ortaya çıkmakta, kişiler birbirine güven telkin etmekte, sabır ve sevgi atmosferi oluşmakta, bütün topluma yansıyan maddi ve manevi anlaşma, kaynaşma ve duygu beraberliği kurulmakta ve bütün toplum bu güzellikleri paylaşmaktadır.³⁰⁹

³⁰⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 877.

³⁰⁷ Küçük, “*İslâmî Bir Toplumun Oluşmasında İstişarenin Yeri*”, *İslâmî Yönetimin Temeli: Şurâ*, s. 38.

³⁰⁸ Küçük, a.g.mk, s. 38.

³⁰⁹ Ayhan, Sinan, “*Şurâ’ya Yeni Bir Bakış*”, *İslâmî Yönetimin Temeli: Şurâ, Vefa*, İstanbul, 1992, s. 59–60.

İstişârenin olmadığı yerde istibdat ve sulta hâkim olur.³¹⁰ İstibdat ve sulta'nın ortak özelliği ise tahakküm fikri ve eylemidir ki bu da İslam ahlâkının esaslarına, insan haysiyetine, hür iradeye, kemal fikrine ve ileri görüşlülüğün gelişmesi gibi İslam'ın teşvik ettiği, övdüğü hasletlere aykırıdır.³¹¹

Ele alınan mesele istişâre edilerek çözüm yoluna gidilirse çoğu zaman netice güzel bir şekilde sonuçlandırılır. Çünkü ortak akıl harekete geçirilmiştir. Birinin düşünemediğini diğer bir kimse düşünmüş, tartışmış, ortak zemin bulunmuştur. Eğer konuşulan meselede bir kişi bilmeyerek yanlış bir düşünceye sahip olmuşsa diğerleri onun bu düşüncesini, yanlışını ortaya koyarak onu bu düşünceden vazgeçirebilirler. İstişâre neticesinde eylemden sonra yanlış yapıldığı anlaşılsa ve bu yüzden de istişâre terk edilse o vakit daha büyük felaketlere sebebiyet verilmiş olunacaktır. Onun için istişâre neticesinde yanlış sonuçlar ortaya çıksa bile -ki bu çok nadir olur- vazgeçilmeyecek bir prensip olarak muhafaza edilmesi gereklidir. Ayrıca kişilerin mesuliyeti istişâre ile dağıtılmış olur.

Şurâ birlikte olma, birlikte bir anlayış geliştirme ve sorumluluğu ortak yüklenme bilinci geliştirebilir.

11. Şurâ'nın İcra Şekilleri

Şurânın icra edilmesinde bizim için örnek olacak yer ve zaman saadet asrı dediğimiz Hz. Peygamber ve Raşid halifeler dönemi olacaktır. Çünkü hem Hz. Peygamber hem de kendisinden sonra gelen bazı sahabe bu dinin gerçek maksadının ne olduğunu bizden daha iyi biliyorlardı. Hz. Peygamber Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber sahabe de onun rahle-i tedrisinden geçmiş kimselerdi. Onun için her konuda olduğu gibi bu konuda da bizim için rehber Hz. Peygamber ve onun mümtaz sahabesi olacaktır.

İslam, bütün bir insanlığa hitap ettiğinden getirdiği sistem ve hükümler her devirde geçerli ve uygulanabilir konumdadır.³¹² Zaman içinde değişen ve toplumlara göre değişiklik arz edebilecek bazı hususlar, Kur'an

³¹⁰ Küçük, "İslâmî Bir Toplumun Oluşmasında İstişârenin Yeri", *İslâmî Yönetimin Temeli: Şurâ*, s. 40.

³¹¹ Küçük, a.g.mk, s. 40.

³¹² Aydın, "İslâm'da Şurânın Manası, Yeri ve Önemi", *İslâmî Yönetimin Temeli: Şurâ*, s. 25

ve sünnetle belirli ve sabit esaslara bağlanmamış, bunun tanzimi, insanların sosyal yapılarına, fitrî temayül ve anlayışlarına bırakılmıştır. Şurânın düzenlenmesi de bu karakterdeki bir iş olduğundan, Kur’ân âyetlerinde ve Hz. Peygamber (s.)’in sünnetinde Müslümanları bağlayıcı hükümler getirilmemiş, İslamî genel hüküm ve esaslara, Müslümanların genel takdirine bırakılmıştır.³¹³ Aslında bu hareket ve takdir serbestisi verilmesi Müslümanlar için bir rahmet olarak kabul edilmiştir. Önemli olan her idarede bir şurâ meclisinin bulunması, tek bir şahsın ve idareci kadrosunun insanları zorla ve güç kullanarak yönetmesinin önlenmesidir. Şurânın teşkili, sosyal ve modern gelişmelere göre farklı olacak, bir zaman veya bir millet için iyi olan bir sistem, başka bir zaman veya millet için uygun olmayabilecektir.³¹⁴ Genel manasıyla söyleyebiliriz ki İslam Tarihi’nde şurânın çeşitli örnekleri zaman ve mekân sebebiyle farklılık arz etmektedir. Bu açıdan modern dönemde şurânın manasını doğru bir şekilde ortaya koyan bir yöntemle bu mekanizmayı düzenlemeye engel yoktur.³¹⁵ Bu da gösteriyor ki müşâvere prensibi, İslâm’ın ilk yıllarından itibaren kabul görmüş, fakat onun tatbik şekli, şartların ve menfaatlerin gereği olarak, müminlerin idrakine ve anlayışına bırakılmıştır.³¹⁶

“Onların işleri aralarında istişâre iledir”³¹⁷ âyeti İslam düşüncesinde devlet idaresi ile ilgili olarak siyasî hayatın küçük büyük bütün inceliklerini kuşatır.³¹⁸ Bu âyetteki nass, hükümet otoritesinin seçim esasına göre yürütüleceğini işaret etmektedir. Buna göre, İslam devletinde kanun yapma görevi devlet başkanının değil halkın seçeceği “Danışma (şurâ) Meclisi”ne aittir.³¹⁹

Ayette geçen “beynehum” (aralarında) lafzı, toplumun tümünü erkek-kadın herkesi kapsar.³²⁰ Erkek ve kadının seçimle şurâ meclisini oluşturması bir bakıma kendi görüşlerini ifade etme manasına gelecektir. Erkek ve kadın istediği şurâ meclisi adayını seçecek istemediğini de

³¹³ Aydın, a.g.mk, s. 25; Hamidullah, *İslam’a Giriş* s. 148.

³¹⁴ Aydın, a.g.mk, s. 25; Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, s. 162; Ebu Zehra, *Kur’ân Nizamı*, y.y, tsz, s. 124.

³¹⁵ Nebhan, a.g.e, s. 651.

³¹⁶ Devâlibî, a.g.e, s. 62.

³¹⁷ Şurâ, 42/38.

³¹⁸ Esed, a.g.e, s. 104.

³¹⁹ Esed, a.g.e, s. 105.

³²⁰ Esed, a.g.e, s. 106.

seçmeyecektir. Nihayetinde kadın ve erkek olmak üzere seçim yoluyla halkın görüşü ortaya çıkar. Adayların meziyetleri ve nitelikleri bu yolla belirlenmiş, iyyinin ve doğrunun ortaya çıkmasında önemli bir adım atılmış olur.

Danışmak, diğer yöneticilerin olduğu gibi devlet başkanlarının da hata yapabilecekleri görüşünden kaynaklanır. İslâm'da hata, haksızlık ve kanunlara muhalefet kimin tarafından yapılırsa yapılsın kabul görmez. Yani devlet başkanı hata yapmaz denilemez. Devlet başkanı dahi hukuka aykırı bir tasarrufta bulunamaz ve milletin menfaatine ters düşen kararları alamaz ve uygulayamaz. Bunun yanında akıl, bilgi ve maharetleri birleştirmede daima fayda vardır.³²¹ Bu nedenle kanunlara ve halk menfaatine uygun kararlar alıp tatbik etmenin yegâne yolu istişâredir. Kur'ân istişâresiz bir hükümeti veya işi kabul etmez.³²² Hatta idareciler bir yana bizzat Hz. Peygamberden bile istişâre yaparak işleri halletmesi³²³ istenir.

Hz. Peygamber'den önce kabile reisinin danıştığı bir meclisin olduğu bilinmekteydi.³²⁴ Şehirde farklılaşan bu meclis mele' olarak anılmaktaydı. Mele' en zengin ve en nüfuzlu ailelerin başkanlarından meydana gelen ve yaptırım gücünden ziyade ahlâkî otoritesi olan bir kurumdu. Bu meclis, siyasî anlamda bir parlamento ve şeyhler (büyükler) meclisi değil, önemli işlerde ve ihtiyaç duyulduğunda görüşüne başvuru bir danışma meclisi konumunda idi. Bu mecliste etkili kararlar, ancak oy birliğiyle alınır ve mele' çoğunlukla uzun inceleme, düşünme ve görüşmeler neticesinde bir karara varırdı.³²⁵ Mekke halkının ise, meclis üyelerinin seçiminde veya tayininde rolü mevcut değildi. Yaşı ilerlemiş olanlar, zenginler, eşraf ve nüfuzlu kimseler bu meclisin üyelerini meydana getiriyordu.³²⁶

Hz. Peygamber (s.) döneminde ise hal ve akd ehli denilebilecek sahabenin önüne bütün meseleler getirilir, olayın bütün yönleri noksansız ve hiçbir şey gizlenmeden ortaya konularak, onların bu konudaki görüşlerine başvurulurdu. Onlar da görüşlerini, kimseden çekinmeden, kimsenin hatırını

³²¹ Yeniçeri, III, 254-255.

³²² Yeniçeri, III, 256.

³²³ Âli İmrân, 3/159.

³²⁴ Sarıçam, İbrahim, "İslâm'ın Doğuşunun Tarihi Şartları" *İslâm ve Demokrasi*, Ankara, 1999. s. 11.

³²⁵ Sarıçam, a.g.mk, s. 11.

³²⁶ Sarıçam, a.g.mk, s. 12.

ve gönlünü dikkate almadan görüşlerini ve tercihlerini iman, ilim ve samimiyet çerçevesinde dile getirirlerdi.³²⁷ Yeniçeri, Hz. Peygamber'in kendisinden sonra yerine geçecek kimseyi bırakmamasını şu şekilde değerlendirir: “Hz. Muhammed (s.) kendisinin yerine geçecek olan herhangi bir kimseyi tayin ve vasiyet etmedi ve başkan seçme işini tamamen topluma bıraktı. Böylece o, dünyada ilk defa cumhuriyet idaresini gerçekleştirmiş oluyordu. Herkesin bildiği gibi ilk dört halife seçim ve şurâ usulüyle seçildiler. Daha sonra bu usulleri değiştiren halife Muaviye (ö. 60/680), başkanlığın miras yoluyla geçişini bir esas olarak ortaya koydu ve bu hep böyle devam edegeldi.”³²⁸ Böylece Muaviye İslam Tarihi'nde kötü bir çıkışı başlatan kişi oluyordu. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in kendisinden sonra bir halife bırakmaması da aslında bir bakıma şurâ ilkesine verdiği önemi göstermektedir. Yeniçeri sözlerine devamla, başkanlığın veya idarenin kılıç kuvvetiyle ele geçirilmesinin kabul edilemeyecek bir durum olduğunu, seçimin esas kabul edileceğini bu seçimin şeklinin ise şartlara ve zamana göre değişeceğini, buna bağlı olarak da devlet başkanının, tüm millet fertleri ve danışma meclisi tarafından seçilebileceğini ifade eder.³²⁹

Şurâ neticesinde çoğunluğun ve azınlığın görüşünün tercih edilmesinden ziyade, herkesin görüşünün alınması, iyi ve isabetli olan görüşün ortaya çıkarılması için derin ve kapsamlı bir araştırmanın yapıp yapılmaması önemlidir.³³⁰ Derin ve kapsamlı bir araştırma müzakere edilen konunun bütün yönlerini ortaya koyacak ve neticesinde önceden farklı düşünen bireyler aynı noktada bir araya gelebileceklerdir. Bütün bu araştırmalar neticesinde yine de görüş farklılığı varsa, o zaman bize göre Hz. Peygamber'in Uhud savaşında tercih ettiği şekilde çoğunluğun görüşüne tabi olunacaktır. Çünkü çoğunluğun yanılma ihtimali azınlığa göre azdır. Tabi ki burada şuna da dikkat çekmek gerekiyor. Araştırma ve inceleme neticesinde yine bazı insanlar diğerlerinin görüşlerini kabul etmeyebilirler veya ayrı düşüncede olabilirler. Burada Hz. Peygamber'in uygulamalarında olduğu gibi ekseriyeti takip etmek daha yararlıdır ve hata payını çok daha aza indirecektir.

³²⁷ Şahinoğlu, “Şurâ'ya Bir Bakış”, *İslâmi Yönetimin Temeli: Şurâ*, s. 95.

³²⁸ Yeniçeri, III, 253.

³²⁹ Yeniçeri, III, s. 253-254.

³³⁰ Devâlibî, *İslâm'da Devlet ve İktidar*, s. 55.

Şunu da ifade etmek gerekir ki bütün araştırmalar ve incelemeler neticesinde yine de görüş farklılıkları olacaktır. Her insan farklıdır ve ayrı görüşlerde, ayrı düşüncelerde olması da doğaldır. Farklı düşünceler bir zenginlik olarak kabul edilirse birbirine saygı, birbirini anlama, ötekini sevmeye toplumsal hayatta bir zenginlik olarak ortaya çıkacak ve toplumsal huzura, barışa katkı sağlayan bir unsur olacaktır. Bu da bir bakıma fikir hürriyetinin temelidir.

Hiz. Peygamber'den sonra gelen, Hulefa-i Raşidîn modeli çerçevesinde, Müslümanların her birinin otoriteyi denetleme hakkı vardır. Bu modele göre yönetici, Müslümanların ileri gelenlerine (ehlu'r-re'y) danışmaksızın herhangi bir iş yapmaz. Buna ilaveten liderinin davranışını eleştirme ve tenkit hakkına da sahiptir. Bunu yaparak hem düşünceyi ifade hürriyetini kullanmış hem de kendini yöneten yönetici eleştirmekten dolayı bir ceza korkusu çekmemiş olur. Çünkü bu bir haktır. Bu da tam manasıyla bir hürriyetin olduğunu gösterir. Onun "hilafet"i yerine getirmesinde, bu görevi yerine getirmesinden doğan hakları olduğu gibi diğer sıradan Müslümanın görevlerine ek olarak özel görevleri vardır.³³¹

Şurânın tatbikini, fertlerin özel problemleri esnasında gerçekleştirilen ve toplumla ve toplumsal meselelerle ilgili olarak yaptıkları istişare şeklinde iki gruba ayırmak mümkündür. Birinci gruba ilgili olarak kişinin kendisinin yaptığı istişaredir ki bu Hiz. Peygamber (s.)'in müekked sünnetlerindendir.³³² Kur'ân'ın bu konuda tavsiyeleri ve teşvikleri vardır. Mü'min istişare ederek hem sünnete uyar, hem ufkunu genişletir, hem de kendi menfaatine olabilecek sonuçlara ulaşmış olur.

Ancak topluma yönelik konularda istişare etmek zorunludur. Çünkü İslam özü itibari ile istibdadı ve kişilerin hâkimiyetini reddeder. Onun için de baştaki halife veya emir kararlarını şurâ ile almak durumundadır.

Şurâ prensibinin tatbik edilmesi esnasında idare edilenlere söz hakkının verilmesi bir bakıma tenkit hürriyetinin tanınması neticesini doğurur. Şurâ çalışmaları esnasında, fikirler ortaya atılacak, münakaşalar yapılacak, idarecilerin doğru yoldan ayrılıp ayrılmadıkları kontrol edilecek

³³¹ Nevin, Abdulhalık Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, trc: Vecdi Akyüz, İstanbul, 1990, s. 155.

³³² Yıldız, "Şurâ", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, s. 34.

ve gerektiğinde idareciler tenkit edilecek ve kanun hâkimiyeti prensibi bu şekilde tatbik edilmiş olacaktır.³³³

İslâm Hukukçuları, Şurâ'nın bir özelliği olarak her türlü fikrin belirtilebileceğini, parlamentonun buna imkân verdiği ve şurâyâ benzediği için, çok ehemmiyetli bir yeri olduğunu belirtiyorlar. Ancak parlamento kabul edilmekle beraber, gerek genel olarak, gerekse parlamento içinde, fikir açıklama imkânı tanımayan rejimler haklı olarak bu prensibe uymadığından tenkit edilmiştir.³³⁴

Kanun yapma yetkisinin tek bir kimseye verilmesi olumsuz sonuçlara neden olabilir. Bu emir veya halife olsun durum değişmez. Bu kimse halk tarafından seçilse bile, insan olması hasebiyle zaafı, kişisel arzuları, ihtirasları olacaktır. Bunun için de yetkinin bir tek kişiye değil de bir kurula verilmesi daha mantıklıdır.³³⁵ Ayrıca İslam hukukçuları başkanın müşavere etmesinin zorunlu olduğunu, bu ilkenin terk edilmesi durumunda başkanın azledilmesi gerektiğini bir kaide olarak koymuşlardır.³³⁶

Aslında şunu ifade etmemiz gerekir ki İslâm Devletinde oluşturulan Şurâ Meclisinin kararlarının oy birliği ile alınması her zaman mümkün olmayabilir. Bu da tabii bir durumdur. Bu bakımdan, kararların, oyçokluğuyla alınması gereği kabullenilmelidir. Yürütme ile ilgili olağan meseleler ele alındığında, kararların mutlak çoğunlukla ele alınmasında ve çoğunluğun görüşüne göre karar verilmesinde sakınca yoktur. Yalnız ana konular olan hükümetin düşürülmesini istemek veya anayasayı değiştirmek veya harp ilan etmek ve bu gibi özel önemi olan durumlarda üçte iki çoğunluğun şart koşulması daha sağlıklıdır.³³⁷ İster yürütme ile ilgili konularda isterse anayasayı değiştirmek veya harp ilan etmek gibi ana konularda olsun temel kıtas yukarıda Hz. Peygamber'in (s.) hadisinde ifadesini bulan çoğunluğa tabi olunmasıdır. Neticede çoğunluğun azınlığa göre yanılma ihtimali daha azdır.

Esed (ö.1992), kamu görevlerini veya temsil görevini almak için kendisini ileri sürenler için Rasûlullah (s.)'ın şart koştuğu önemli bir nokta olduğunu ifade eder. Buna göre, görev istemek veya seçimden önce

³³³ Armağan, *İslâm hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, s.123-124.

³³⁴ Armağan, a.g.e, s.124.

³³⁵ Bkz. Esed, *İslam'da Yönetim Biçimi*, s. 103-104.

³³⁶ Zeydan, *İslâm Hukukunda Ferd ve Devlet*, s. 32, Zeydan, *İslamda Davet ve Tebliğ Esasları*, s. 289.

³³⁷ Esed, *İslam'da Yönetim Biçimi*, s. 110.

seçmenleri etkilemeye çalışmak yani propaganda yapmak yasaklanmaktadır. Ardından konuyla ilgili hadis-i şerifi zikreder.³³⁸ “Devlet kademelerinde görev almak için istekte bulunma. İstekte bulunduğundan dolayı bir görev sana verilecek olursa, o görevle sen, baş başa bırakılırsın. Eğer istemeden sana verilirse, o görevde sana yardım olunur.”³³⁹

Bu görüşün doğruluğu konusunda her hangi bir şüphemiz yoktur. Tabi ki insan aklı yanılmaktan korunmuş değildir. Buna, insanların sürekli olarak hayrın ve doğrunun çağrısına “evet” demedikleri, hırslarının, tamahlarının olduğu da eklenebilir. Zaten dünya tarihi, ileri görüşlü, iyi düşünen azınlığın sakındırmasına rağmen ahmak veya bencil çoğunlukların, verdiği yanlış kararlarla doludur. Fakat buna rağmen yasama kurullarında çoğunluğun görüşünü kabul etmek ilkesi yerine başka bir alternatif gösterebilmek mümkün görünmemektedir.³⁴⁰

Esed (ö.1992) bu konuyla ilgili olarak sözlerini şöyle tamamlar: "Gerçek şu ki: İnsan aklı şimdiye kadar toplumun ortak meseleleri etrafında birlik sağlayabilmek için çoğunluğun görüşünü benimsemekten daha iyi bir yol bulabilmiş değildir. Bununla birlikte çoğunluk, şüphesiz ki yanılabilir. Fakat azınlığın da aynı şekilde yanılabilceğinde şüphe yoktur. Böylece biz, duruma hangi açıdan bakarsak bakalım, evirip çevirelim, kabul etmek zorunda kalacağımız bir gerçeğe karşı karşıya kalacağız. O da: İnsan aklı, tam kemale muhtaç ve eksik bir şekilde yaratıldığından, hayatında yanılabilmesi sakınılması mümkün olmayan bir durumdur. Buna göre, bizim için başka bir tercih yapmak mümkün değildir. Bize düşen yanılma ve deneylerden bir şeyler öğrenmek ve yanılığa düştüğümüzü anladığımızda, doğruya dönüp, yolumuzu doğrulamaktır.”³⁴¹

Nebhani Şurâ Meclisi görevleri, oluşum biçimi, üyeleri, işleyişi hakkında ve benzeri konularda geniş bir bilgi verir.³⁴²

Şurâ, halkın katılımı, halkın denetimi veya hükümet işlerini halkın denetlemesi anlamında demokrasi kavramının özünü oluşturan önemli kavramlardan biridir. Danışma meclisi –buna şurâ meclisi de diyebiliriz- olmadan demokratik bir idareyi düşünmek mümkün olamaz.³⁴³ Buna bağlı

³³⁸ Esed, a.g.e, s. 106.

³³⁹ Buhari, Ahkâm, 5; Müslim, İmâre, 3.

³⁴⁰ Esed, a.g.e, s. 110-111.

³⁴¹ Esed, *İslam'da Yönetim Biçimi*, s. 113.

³⁴² Bkz. Nebhâni, Tekıyyüddin, *İslâm Nizamı*, y.y., tsz, s. 107

³⁴³ Mücahid, *Fârâbi'den Abduh'a Siyasî Düşünce*, s. 57.

olarak yapılan istişâre ise, cumhuriyet idarelerinin vazgeçilmez unsurunu meydana getirir.³⁴⁴ Şurâdan çıkarılmış temel bir görüş vardır: İslâm devleti, halkın rızasına dayanır. Bundan da itaat prensibi doğar.³⁴⁵ Halkın itaat etmesi de alınan kararın halk tarafından kabul edildiği anlamına gelmektedir. Ayrıca şurâ neticesinde denetim mekanizması ortaya çıkar ki bu da Kur'ân'da ifade edilen emir bil-mâ'ruf nehiy ani'l-münker kavramıyla ilintilidir.

Bu belki bizleri devlet nizamının nasıl olması gerektiğine kadar götürebilir. Bu konuda Esed (ö.1992), devlet nizamının şekli ne olursa olsun, milletin rızasına dayanmadıkça ve onun iradesini temsil etmedikçe idareye "İslâmî" denilemeyeceğini, Hz. Peygamber (s.)'in de birçok hâdislerinde ifade edilmiş bulunan bu Kur'ân prensibine göre devletin teşrî ve icra salâhiyetlerinin seçim yoluyla tesis edilmesi gerektiğini, bunu temsil eden hükümetin nasıl seçileceği ve iktidar müddeti ise hikmete binaen tayin ve tespit edilmediğini³⁴⁶ söyler. Bununla birlikte her asrın ihtiyacına göre topluma imkânlar sunulmuş olmakta, serbest bir alan bırakılmaktadır.

İslam ferde de önem vererek onun da toplum içerisinde görüşünün alınmasını kabul eder.³⁴⁷ Kişinin görüşün alınması da ancak istişâre neticesinde olur. Böylece fert kendisini değerli hissederek istişâre yoluyla topluma katkı sağlayacak ve içinde bulunduğu toplumun kalkınmasına, gelişmesine ve ilerlemesine yardımcı olacaktır.

İstişâre İslâmî yaşamın içtimai mevzularına ait en küçük meseleden en büyük meseleye kadar bütün konuları kapsadığını ifade eden Mevdûdî, ailevi meselelerde, erkek ve kadın ilişkilerinde, çocuk terbiyesinde, aşiret, kardeşlik ve köy halkı meselelerinde başvurulması gereken bir yöntem olduğunu söyleyerek bunun nasıl gerçekleşeceği üzerinde durur.³⁴⁸

Said Halim Paşa (ö.1921) bu üyelerin nasıl davranmaları gerektiğini şu sözlerle açıklar: "Dolayısıyla milletin vekilleri, üstünlük sağlamak veya hüküm etmek maksadıyla birbirlerine girmeyecekler; ortak gayelerine hizmet için yekdiğerine yardıma koşacaklardır. Hükümet

³⁴⁴ Yeniçeri, III, 254-255

³⁴⁵ Mücahid, *Fârâbî'den Abduh'a Siyasî Düşünce*, s. 57-58.

³⁴⁶ Esed, Muhammed, *Yolların Ayrılış Noktasında İslâm*, Çev: Hayreddin Karaman, Nesil yay., İstanbul, 1986, s. 145.

³⁴⁷ Ebu Zehra, *İslam Birliği*, s. 384.

³⁴⁸ Mevdûdî, Ebu'l A'la, *İslâm'da Hükûmet*, Çev: Ali Genceli, Ankara 1967, s. 808-809.

üzerindeki murakabelerini ihtiras, haset, kin, rekabet, gibi hislerden uzak kalarak yerine getireceklerdir. İnsanların çalışmalarını en faydalı ve verimli kılan şartları gözeterek, ona göre iş görecektir.”³⁴⁹

İnsanlık tarihi bunun birçok örneğiyle doludur. Aklını, ilmini ve yeteneklerini kullanan, şurâ ilkesini baş tacı yapan nice yöneticiler, emirler, ordu komutanları başarılı olmuş, milletlerini sevgi, barış ve esenlik içerisinde yaşatmışlardır. Bunun yanında istişâre etmeyen, birbirinden faydalanmayan, kabiliyetlerinin ve zaaflarının farkında olmayan nice devlet başkanları ve yöneticiler milletlerini ve devletlerini bin bir türlü sıkıntıya ve ızdıraba maruz bırakmışlardır.

12. Şurâ İlkesinin Sonuçları

Şurâ İslamî hayatın vazgeçilmez unsurlarından birisidir. Ailelerin, toplumun ve bir milletin ayakta durması, müreffeh, mutlu ve sağlıklı yaşaması bu ilkeye bağlılıkla doğru orantılıdır.

Kur’ân’da emredilen ve Hz. Peygamber (s.)’in uygulamalarında sık sık yer bulan şurâyı uygulamayanlar Allah katında günahkâr oldukları gibi, toplum karşısında da sorumludurlar.³⁵⁰ Bu sorumluluğu gereği gibi kavramak istemeyen ya da şurâ kararlarını bile bile uygulamaktan kaçınan devlet ve toplum yöneticileri vakit geçirilmeden bu görevlerinden alınmalı,³⁵¹ azledilmelidir.³⁵² “Çünkü bu düşünce ve karakterdeki bir yöneticinin hataya, zulme ve diktaya meylettği bir gerçektir ve bunun da, İslâm’ın ruh ve mantığına uymayacağı, ondaki adâlet, hürriyet, eşitlik, kardeşlik ilkeleriyle ve sadece iyilik ve takvada yardımlaşma prensibiyle bağdaşmayacağı da bir realitedir.”³⁵³

Kur’ân meşvereti emretmekle birlikte, şurânın belli meselelere uygulanıp uygulanamayacağına dair hiçbir delil serdetmemiş, Müslüman âlimlerin çoğunluğu, şurânın Müslümanların hayatındaki bütün meselelerde ve genel olarak da devlet işlerinde bir yükümlülük olduğunu belirtmişlerdir. Peygamberimizin şahsında tüm Müslümanlara emredilen şurâ, yalnız

³⁴⁹ Said Halim Paşa, a.g.e, s. 252.

³⁵⁰ Şahinoğlu, “Şurâ’ya Bir Bakış”, *İslâmî Yönetimin Temeli: Şurâ*, s. 105.

³⁵¹ Şahinoğlu, a.g.mk, s. 105.

³⁵² Zeydan, *İslam’da Ferd ve Devlet Münasebetleri*, s. 97.

³⁵³ Şahinoğlu, a.g.mk, s. 105.

savaşlarda veya bunun öncesinde değil, vahyin gelmediği tüm alanlarda ümmetin yerine getirmesi gereken bir vecibedir.

Seçimle gelip, seçimle gitme olayı, Müslüman toplumların somut sosyal ve siyasî şartlarıyla yakından ilgilidir. Ümmetin ileri gelenleri ve şurâ üyeleri rızanın bir bakıma ifade biçimi olan seçim yöntemini somut şartları da dikkate alarak değerlendirebilir, iktidara seçim yoluyla gelmeyi bir yöntem olarak benimseyebilirler. Aynı zamanda iktidarın rızaya ve hukuka dayalı olma şartlarını gözetmesi için hukukî, siyasî ve fiilî denetim mekanizmalarında oluşturulması gereklidir.³⁵⁴

İstişare aslında muhalefet olgusunu da ortaya koymaktadır. İstişare esnasında farklı görüşlerin ortaya çıkması muhalefetin varlığını da ortaya koyacaktır. Ancak neticede bir görüş benimsenmek durumunda kalınacak, diğer görüşler doğal olarak bir kenara bırakılacak, alınan karar da toplum veya istişare yapanlar açısından bağlayıcı olacaktır. Bunun yanında kararın aksine ileri sürülmüş ve savunulmuş fikirler, karara müteakip geçerliliğini kaybedecek, ancak bu fikirler hiçbir zaman bölünme ve ayrışma sebebi olmayacaktır. Bu açıdan Şurâ bir bakıma İslam'da fikir açıklama hürriyetidir.³⁵⁵

Halk kendi işlerini yürütmek üzere seçtiği idarecisini denetleme hakkına sahiptir. Buna bir bakıma referandum diyebiliriz ki bu yolla kişiler seçtiği kimsenin işlerini yürütüp yürütemediğine karar vermektedir. Bu da aslında kendi başına bir denetim mekanizmasıdır. İşler iyi yürümediği zaman halkın kendisi seçtiği yöneticisinden verdiği görevi geri alabilir.

Biat ile şurân arasında bir ilişki vardır. Şöyle ki şurâ, mutlak yerine getirilmesi gereken bir şart; biat da Müslümanların istişaresi ile gerçekleşecek bir olaydır.³⁵⁶ Biat olayında cemiyetlerin ve zamanın değişmesiyle şekil de değişebilir. Bunun böyle olması da tabiidir. Çünkü biat, cemiyetlerin, devirlerin ve bölgelerin değişmesiyle değişebilir. Mesela bir asırda önemli olan bir husus, başka bir devirde önemli olmayabilir; keza bir millete uygun gelen bir şey, başka milletlere uygun düşmeyebilir.³⁵⁷ Ayrıca biat içerisinde şurâ kavramını barındırır. Şurâ neticesinde bir seçim

³⁵⁴ Akyüz, *Hayatın İçinden Fıkıh*, s. 39.

³⁵⁵ Armağan, a.g.e, s.126.

³⁵⁶ Ebû Zehra, Muhammed A., *İslâm'da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, Çev: Ethem Ruhi Fırlı, Osman Eskicioğlu, İstanbul, 1970, s. 118.

³⁵⁷ Ebû Zehra, a.g.e, s. 118.

olur ve seçimden sonra biat edilir. O açıdan şurâ, hem biat eden hem de biat edilen açısından da elzem bir durumdur. Belki de bu çağlar değişse de ilke olarak değişmeyecek bir olgudur.

Burada biat ve şurânın ne şekilde yapılacağı ve bunu kimlerin yapacağı cevaplandırılması gereken sorulardandır. "Bunun en kestirme cevabı Kur'ân-ı Kerîm'in şurâyı emretmiş olduğu, Sünnetin de onu yerine getirdiğidir. Ne var ki ne Kur'ân'da, ne de Hadîs'de şurânın yolu ve tatbikçilerinin kimler olacağı açıklanmamış; bunun sistemleştirilmesi ve tatbik yolunun bulunması insanlara bırakılmıştır."³⁵⁸ Bu da aslında geniş bir serbest alan yaratmış, fikirler ve düşüncelerin önü açılmıştır. Belki de bir tahdit yapılsaydı o zaman çağa uygun bir sistem olmayacak ve bu prensip insanların problemlerine bir çözüm sunmamış olacaktı. "İşte bunun içindir ki Cenab-ı Allah nasıl adâleti emrediyorsa, şurâyı da emretmiştir. Fakat o, bu iki ulvî müessesenin tahakkuku için gerekli yolların bulunmasını insanlara bırakmıştır."³⁵⁹

Muaviye'den (ö. 60/680) sonra başlayan saltanat sistemi ve Muaviye'nin zorla biat alması, hem şurânın uygulanması hem de şurâ sonrası biat olayının uygulamada ki yerini göstermesi, ayrıca da halkın seçimini ortadan kaldırılması açısından önem arz etmektedir.

³⁵⁸ Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, s. 118.

³⁵⁹ Ebû Zehra, a.g.e, s. 118.

B) EMR-İ Bİ'L-MA'RUF VE NEHY-İ ANİ'L-MÜNKER

1. Ma'ruf ve Münker Kavramları

Arapça'da "bilmek, tanımak, düşünerek veya eserini inceleyerek kavramak anlamlarına gelen ma'ruf, a-r-f (arefe) kökünden türemiştir.³⁶⁰ Aynı kökten örf ve ma'rifet kelimeleri de vardır.³⁶¹ Ma'ruf kelimesi Câhiliye döneminde "iyilik, ikram, gönül okşayıcı söz ve davranış" anlamında yaygın olarak kullanılıyordu.³⁶² Adâletli ve ölçülü olmak, hakkı gözetmek, iyilik etmek, cömertlik, tatlı dil, iyi davranış ve benzerleri gibi iyi görülen manalara ve güzel âdetlere "maruf" denilir.³⁶³ Aynı zamanda ma'ruf, salim akılların kabul ettiği, temiz kalplerin yapmaktan hoşlandığı, fıtrata ve maslahata uygun olan şeydir.³⁶⁴ Peygamber Efendimiz'in hadislerinde her bir ma'ruf'un sadaka olduğu, Müslüman kimsenin din kardeşini güler yüzle karşılamasının dahi ma'ruftan sayılacağı³⁶⁵ ifade edilmiştir. Ma'ruf aynı zamanda marifet kelimesinden "tanınmış" anlamında sıfat olup bu kelimedenden, akıl veya şariat ile iyi tanınan her eyleme isim olmuş bir kelimedir ki bunun karşısı münkerdir.³⁶⁶ "Bir şeyi bilmemek, bir şey zor ve sıkıntılı olmak" gibi anlamlar taşıyan "nükr" kökünden gelen münker ise tasvip edilmeyen, yadırganan, sıkıntı duyulan şey"³⁶⁷ çirkin, kötü, aklın ve dinin kötü kabul ettiği davranış şeklinde tanımlanmaktadır.³⁶⁸ İnkâr, münkir sözcükleri de bu köktendir.³⁶⁹ Buna göre emr-i bi'l-ma'rûf "iyi olanı emretme, iyiliği ve güzelliği yaymaya çalışma anlamında kullanılırken, nehy-i ani'l-münker ise "kötülüğü yasaklama, kötülüğe karşı çıkma" manasında kullanılmıştır.³⁷⁰

³⁶⁰ Çağrı, Mustafa, "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker", DİA, XI, s.138.

³⁶¹ Akyüz, Kur'an'da Siyasi Kavramlar, s. 97.

³⁶² Çağrı, a.g.m, XI, s. 138.

³⁶³ Yazır, II, 781.

³⁶⁴ Reşid Rıza, Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim (Tefsir-ül Menar), IX, 227.

³⁶⁵ Tirmizî, Birr 45; Müsned, III, 344, 360, V, 173.

³⁶⁶ Yazır, II, 780.

³⁶⁷ Çağrı, a.g.m, XI, s. 138.

³⁶⁸ Kur'an Yolu, I, 646.

³⁶⁹ Akyüz, a.g.e, s. 98.

³⁷⁰ Kur'an Yolu, I, 646.

فَانْطَلَقَا حَتَّى إِذَا لَقِيَا غُلَامًا فَقَتَلَهُ قَالَ أَقْتَلْتَنِي بِغَيْرِ نَفْسٍ لَّكَ
جُنْتُ شَيْئًا تُكْرَهُ

“Yine yürüdüler. Nihayet bir erkek çocuğa rastladıklarında (Hızır) hemen onu öldürdü. Musa dedi ki: Tertemiz bir canı, bir can karşılığı olmaksızın (kimseyi öldürmediği halde) katlettin ha! Gerçekten sen fena bir şey yaptın!”³⁷¹ âyetinde geçen öldürme için “nükır” (çirkin, fena, kötü) sıfatı kullanılmıştır.

Ma’ruf ile münker birbirinin zıddıdır. Isfahâni ma’ruf ve münker hakkında şöyle bir tanım yapar: “Ma’ruf güzelliği akıl ve din yoluyla bilinen eylemdir. Münker ise, bu iki kaynağın kabul etmediğidir.”³⁷² Başka bir tanım da ma’ruf kelime anlamı olarak “bilinen”, yani tanınan, aşına olunan ve bu yüzden, sosyal olarak da onaylanan; münker ise, tanınmadığı ve yabancı olduğu için tasvip edilmeyen manasındadır.³⁷³

Cahiliye döneminde bir eylemin ma’rûf ve münker olarak kabul edilip edilmemesi bu eylemin kabile geleneklerine uygun düşüp düşmemesiyle alakalıydı.³⁷⁴ Hz. Peygamber bu anlayışı değiştirerek bunun yerine iyi olarak kabul edilen inancın ve davranışın ma’ruf, uygunsuz davranış ve kötü inancın münker sayılacağı bir anlayışı toplumuna kabul ettiriyordu.³⁷⁵ Ayrıca şer olarak tanımlanan bir şeyde kötü yani münker olarak nitelendirilir.³⁷⁶

Kur’ân’da kötü kavramını karşılamak üzere kullanılan öteki sözcükler, fesat, seyyie, habis ve şer sözcükleridir.³⁷⁷

Kur’ân’ın geneline baktığımızda, ma’ruf ve münker sözcükleri yalnız başlarına kullanıldıkları gibi, iki kavramın birlikte kullanıldıkları yerler de vardır. Birlikte kullanılan durumlar özellikle iyiliği emretme, kötülüğe engel olma emirlerinin veya örnek olayların açıklandığı âyetlerdir.

³⁷¹ Kehf, 18/74.

³⁷² Isfehâni, *Müfredat*, 496.

³⁷³ İzutsu, Toshihiko, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâki Kavramlar*, Türkçesi: Selahattin Ayaz, Pınar yay., İstanbul, tarih yazılacak s. 281.

³⁷⁴ Levy, Reuben, *The Social Structure of İslam*, Cambridge, 1957, s. 194.

³⁷⁵ Levy, a.g.e, s. 194.

³⁷⁶ Levy, a.g.e, s. 195.

³⁷⁷ Akyüz, *Kur’ân’da Siyasi Kavramlar*, s. 98.

Ma'ruf sözcüğünün Kur'an'da, münker sözcüğünden daha fazla sayıda kullanıldığını görüyoruz. Ma'ruf sözcüğünün kullanıldığı ayetlerde tikel ma'ruf örnekleri, bir takım söz, eylem, tutum ve davranışlar anlatılır. Bu örneklerde ise aile ve akrabalık ilişkileri vasiyet, kavil (söz), kısas ve isyan konuları ele alınır.³⁷⁸

Kur'an'da iyi kavramını karşılamak üzere sâlih, hasene, tayyib, hayır, birr, ma'ruf, ihsan sözcükleri kullanılır. Bu sözcükler arasında ince anlam farkları olduğu görülebilir.³⁷⁹ Nitekim "*Sizden, hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir*"³⁸⁰ âyetinde hem hayır, hem de ma'ruf sözcüğünün birlikte kullanıldığını görüyoruz. Buradaki "İyilik"ten kasıt, şeriatın uygun gördüğü her söz ve iş; "Kötülük"ten maksat da onun reddettiği her söz ve iştir.³⁸¹ Bu kullanımla, hayır ile ma'ruf farklı iyileri anlatmak için aynı ayette ifade edilmiştir.³⁸² Bu âyet aynı zamanda iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın dini bir vecibe olduğunu açıklamaktadır.³⁸³ "Yüce Allah Müslümanların içinde onlara önderlik edecek, birlik ve beraberliklerini sağlayacak, onlara iyiliği emredek, onları kötülükten sakındıracak, insanları İslâm'a çağıracak bir sosyal kontrol mekanizmasının bulunmasını istemektedir."³⁸⁴ Bu prensip sayesinde sosyal bünye sağlıklı bir şekilde hayatîyetini sürdürecektir, ailede, okulda, sokakta ve bütün toplumda dirlik ve insicam hakîm olacaktır.

Evliliğin sona erdirilmesi yine ma'ruf (iyilikle) olur:

الطَّلَاقُ مَرَّتَانٍ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ...

"Boşama iki defadır. Bundan sonrası ya iyilikle (ma'ruf) tutmak ya da güzellikle salıvermektir..."³⁸⁵ âyetiyle boşanmanın iki kez olduğu, bu boşanmanın ardından hükmün ya dönüp iyilikle yaşamak ve iyi muamele ile

³⁷⁸ Akyüz, a.g.e, s. 98.

³⁷⁹ Akyüz, a.g.e, s. 97

³⁸⁰ Âl-i İmrân, 3/104.

³⁸¹ Taberî, Tefsir, V, 661.

³⁸² Akyüz, a.g.e, s. 97.

³⁸³ Taberî, Tefsir, V, 661.

³⁸⁴ Kur'an Yolu, I, 644.

³⁸⁵ Bakara, 2/229.

tutmak ya da dönmeyip iyilikle, güzellikle salıvermeye işaret vardır.³⁸⁶ Bu iki talâktan sonra, ya iyi geçinme ve iyi muamele yaparak geri almak veya kadının hakkını yememek, onu kötülükle anmamak ve insanların ondan nefret etmesine sebep olacak davranışlarda bulunmamak suretiyle serbest bırakmayı gerektirir.³⁸⁷ Buradaki ma'ruf kelimesi iyilik manasındadır. İslâm bütün ilişkilerde olduğu gibi evlilik ve boşanma ilişkilerinin de ma'ruf, yani iyilik üzerine oturtulması gerektiğini söylemiştir.

Ailenin kurulması, sürdürülmesi çocukların beslenmesi ve giyinmesi ma'ruf (örfe uygun) biçimde olur. Ayrıca sütanneye ücreti ma'ruf (örfe uygun) biçimde ödenir:

وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنَمِّ
الرِّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ... وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ
تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ

"Emzirmeyi tamamlamak isteyen (baba) için, anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler. Onların örfe uygun olarak (ma'ruf) beslenmesi ve giyimi baba tarafına aittir... Çocuklarınızı (sütanne tutup) emzirtmek istediğiniz takdirde, sütanneye vermekte olduğunuzu iyilikle (ma'ruf) teslim etmeniz şartıyla, üzerinize günah yoktur..."³⁸⁸ Baba üzerine düşen sorumluluk, çocuğun annesinin ücretleri başta olmak üzere, yiyecekleri ve giyecekleri ona, yani babaya aittir.³⁸⁹ Bu da kayıtsız şartsız değil, ma'ruf kadar, yani babanın imkânına göre, iki tarafın durumuna uygun olarak hâkimin uygun göreceği ölçü üzerine vaciptir.³⁹⁰ Babalara hitap edilerek; çocukları anneleri emzirmek istemezler de onları annelerinden başka kadınlara emzirtmek isterseniz, Allah'ın, emzirenler için üzerinize farz kıldığı haklarını, emziren kendi annelerine veya sütannelere, zulmetmeden, eksiksiz olarak verdiğiniz takdirde sizin için bir güçlük, bir mes'uliyet ve

³⁸⁶ Yazır, II, 786; İbn Kesir, Tefsir, I, 279.

³⁸⁷ Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, I, 146.

³⁸⁸ Bakara, 2/233.

³⁸⁹ Taberî, Tefsir, IV, 211.

³⁹⁰ Yazır, II, 797.

günah yoktur.³⁹¹ Burada ma'ruf örfе uygun, yani babanın harcamalarında ne aşırıya kaçacak kadar ne de cimrilik yapacak şekilde değil bu ikisinin arasında dengeli bir harcamayı ifade eder.

Mü'min cariyelerle evlenince mehirleri ma'ruf (örfe uygun) şekilde verilir:

فَإِنْ كُحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ وَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ

“... Sahiplerinin izni ile onları (cariyeleri) nikâhlayıp alın, mehirlerini de normal miktarda (ma'ruf) verin...”³⁹² Âyetteki “mehirlerini de kendilerine güzellikle verin” buyruğu, nikâhta mehrin vacib oluşuna ve mehrin cariyeye ait olduğuna delalet eder.³⁹³ Bunun yanında sahiplerinin izni ile ve onların mehirlerini örfе göre vermek suretiyle, iffetli olan, zina etmeyen, dost da edinmeyen cariyelerle evlenebilirsiniz.³⁹⁴ Ayrıca onlara uygun şekilde ve gönül hoşluğuyla mehirlerini verin. Cârîye olmalarından dolayı onları küçük görerek mehirlerini kısma yoluna gitmeyin.³⁹⁵ Buradaki ma'ruf kelimesi yine mehir'in ortalama bir miktarda, aşırıya kaçmadan ve de kismadan dengeli bir miktarda verilmesini öngörür.

Oğluna şirk koşmaya zorlayan ana-babaya itaat edilmez, ama dünya işlerinde onlarla ma'ruf (güzel) bir biçimde geçinilir:

وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلَى أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا
وَصَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ
فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

"Eğer onlar seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi (körü körüne) bana ortak koşman için zorlarlarsa, onlara itaat etme. Onlarla dünyada iyi (ma'ruf) geçin. Bana yönelenlerin yoluna uy. Sonunda dönüşünüz ancak

³⁹¹ Taberî, Tefsir, IV, 213.

³⁹² Nisâ, 4/25.

³⁹³ Kurtubî, III, 129.

³⁹⁴ Yazır, II, 1331.

³⁹⁵ İbn Kesir, Tefsir, I, 487.

banadır. O zaman size, yapmış olduklarınızı haber veririm." ³⁹⁶ Âyette geçen iyi geçinmekten kasıt günaha iştirak etmeksizin şeriatın razı olacağı iyilik ve insanlığın gerektirdiği şekilde onlara iyilik et manasındadır. ³⁹⁷

Şurâ konusunda geçen ayette eşlerin anlaşma şekli hakkında ma'ruf kelimesi kullanılır. Yani boşanmış kadın çocuğu doğunca onu emzirebilir, ama ücretleri de verilerek eşler aralarında ma'ruf (uygun) bir şekilde anlaşır: "Onları gücünüz ölçüsünde oturduğunuz yerin bir bölümünde oturtun, onları sıkıştırıp (gitmelerini sağlamak için) kendilerine zarar vermeye kalkışmayın. Eğer hâmile iseler, doğum yapıncaya kadar nafakalarını verin. Sizin için çocuğu emzirirlerse onlara ücretlerini verin, aranızda uygun bir şekilde anlaşın. Eğer anlaşamazsanız çocuğu, başka bir kadın emzirecektir." ³⁹⁸

Koca karısıyla ma'ruf biçimde (güzellikle) geçinir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرْتُوا النِّسَاءَ كَرْهًا وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ
لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْنَهُنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ وَعَاشِرُوهُنَّ
بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا
كَثِيرًا

"Ey iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl değildir. Apaçık bir edepsizlik yapmadıkça, onlara verdiğinizin bir kısmını ele geçirmeniz için de kadınları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmazsanız (biliniz ki) Allah'ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz." ³⁹⁹ Buradaki ma'ruftan maksat, harcama hususlarında insafı, sözde ve onlarla sohbette tatlı bulunmak gibi özelliklerdir. ⁴⁰⁰

Kadınların hakları ma'rufa (örfe) uygun biçimde görevlerine denktir:

³⁹⁶ Lokman, 31/15.

³⁹⁷ Yazır, VI, 3846.

³⁹⁸ Talâk, 65/6.

³⁹⁹ Nisâ, 4/19.

⁴⁰⁰ Yazır, II, 1321.

...وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ
عَزِيزٌ حَكِيمٌ

"... Erkeklerin kadınlar üzerindeki hakları gibi, kadınların da erkekler üzerinde belli hakları vardır. Ancak erkekler, kadınlara göre bir derece üstünlüğe sahiptirler. Allah azîzdir, hakîmdir." ⁴⁰¹ Erkeklerin kadınların üzerinde hakları olduğu gibi, kadınların da erkekler üzerinde hakları vardır. Dolayısıyla erkek ve kadından her biri üzerlerine düşen görevleri güzelce yerine getirmelidirler. ⁴⁰²

Kadınlar boşandıktan sonra müddetleri sona ererken ya ma'rufla (güzellikle) tutulur, ya da ma'rufla (güzellikle) bırakılır, haklarına tecavüz için zararlı olacak biçimde tutulmazlar:

وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ
بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِّتَعْتَدُوا...

"Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit ya onları iyilikle tutun yahut iyilikle bırakın. Fakat haksızlık ederek ve zarar vermek için onları nikâh altında tutmayın..." ⁴⁰³ Yine burada süre bitmeden tekrar hanımlarınıza dönerseniz o takdirde onları ma'rufa uygun olarak yanınızda tutunuz veya ma'rufa uygun şekilde yani güzellikle salıveriniz. ⁴⁰⁴

İddetini bitiren boşanmış kadınlar, (ma'rufla güzellikle, usulüne uygun biçimde) anlaşmışlarsa, eski kocalarıyla evlenmelerine engel olunmaz:

وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ
إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُم بِالْمَعْرُوفِ...

⁴⁰¹ Bakara, 2/228.

⁴⁰² İbn Kesir, Tefsir, I, 278.

⁴⁰³ Bakara, 2/231.

⁴⁰⁴ Yazır, II, 791.

"Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit, aralarında iyilikle anlaştıkları takdirde, onların (eski) kocalarıyla evlenmelerine engel olmayın..."⁴⁰⁵ İddet süreleri bitirerek boşanan kadınlar eşleriyle aralarını düzeltir ve pişmanlık alâmetleri görülür de eşler birbirine dönmeye ve Allah'ın hoşuna gidecek şekilde hareket etmeye razı olurlarsa artık onların velileri kocalarına dönmelerine engel olmaz.⁴⁰⁶

Kocaları ölmüş ve dört ay on günlük iddeti bitirmiş kadınların, kendi haklarında ma'ruf (uygun) şekilde yaptıklarından dolayı kocalarına sorumluluk yoktur:

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ
وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ
وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ

"Sizden ölenlerin, geride bıraktıkları eşleri, kendi başlarına (evlenmeden) dört ay on gün beklerler. Bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit, kendileri hakkında yaptıkları meşru işlerde size bir günah yoktur. Allah yapmakta olduklarınızı bilir."⁴⁰⁷ Yani bekleme sürelerinin sonuna erdikleri vakit, artık kendi haklarında örfe göre, yani şeriatın reddetmeyeceği bir şekilde yaptıkları hareketlerde, mesela süslenmek, evlenmeye namzet olacıklara görünmek gibi, iddet içinde yasaklı bulundukları kadınlık arzularını meşru bir şekilde açığa vurmalarında kocaları için bir günah yoktur.⁴⁰⁸ Bu, meşru çizgiler çerçevesinde evlenme için hazırlık yapmanın bir mahzuru olmadığına işarettir.

El sürmeden ve mehirleri biçilmeden boşanan kadınlara –zengin kendi gücü nispetinde, fakir kendi gücü nispetinde- ma'ruf bir şekilde onlara bir ödeme (mut'a) yapar:

⁴⁰⁵ Bakara, 2/232.

⁴⁰⁶ Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, I, 149.

⁴⁰⁷ Bakara, 2/234.

⁴⁰⁸ Yazır, II, 801.

لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمْسُوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ
فَرِيضَةً وَمَتَّعُوهُنَّ عَلَى الْمَوْسِعِ قَدْرُهُ وَعَلَى الْمُقْتَرِ قَدْرُهُ مَتَاعاً بِالْمَعْرُوفِ
حَقّاً عَلَى الْمُحْسِنِينَ

"Nikahtan sonra henüz dokunmadan veya onlar için belli bir mehir tayin etmeden kadınları boşarsanız bunda size mehir zorunluluğu yoktur. Bu durumda onlara müt'a (hediye cinsinden bir şeyler) verin. Zengin olan durumuna göre, fakir de durumuna göre vermelidir. Münasip bir müt'a vermek iyiler için bir borçtur."⁴⁰⁹ Böyle bir durumda onlara meşru bir şekilde bir mal verip onları yararlandırınız.⁴¹⁰ Bunu da yukarıda ifade edildiği gibi durumu iyi olan kendi nispetinde, fakir olan da kendi nispetinde versin.

Ölünce geride karıları kalacak olan kocalar, evlerinden çıkarılmayacak karılarına, bir yıllık geçimini sağlayacak bir miktarı vasiyet eder, ama karılar kendileri evden çıkarlarsa kendilerinin ma'ruf (meşru) olarak yaptıklarından dolayı kocalarına sorumluluk yoktur:

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجاً وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعاً إِلَى
الْحَوْلِ غَيْرِ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ
مَّعْرُوفٍ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

"Sizden ölüp de (dul) eşler bırakan kimseler, zevcelerinin, evlerinden çıkarılmadan, bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda (sağlıklarında) vasiyet etsinler. Eğer o kadınlar, (kendiliklerinden) çıkıp giderlerse, kendileri hakkında yaptıkları meşru şeylerden size bir günah yoktur. Allah azizdir, hakimdir."⁴¹¹ İcinizden vefat edip de geriye acılı hanımlar bırakanlar, eşleri için bir yıllık geçinebilecekleri bir malı vasiyet ederler. Bu hanımlar için böyle bir vasiyet

⁴⁰⁹ Bakara, 2/236.

⁴¹⁰ Yazır, II, 805.

⁴¹¹ Bakara, 2/240.

yoksa bile hüküm vasiyet varmış gibi kabul edilir. Bundan sonra eğer o hanımlar kendiliklerinden evi terk ederlerde sizin için bir sorumluluk yoktur. Aynı zamanda meşru bir şekilde yaptıkları hareketlerde size bir günah yoktur. Bu şekilde yapmakla kadınlar nafaka haklarını kendileri düşürmüş olurlar.⁴¹²

Boşanan kadınlar için, kocalarından, ma'ruf (uygun) bir surette mut'a (faydalanma) vardır:

وَالْمُطَلَّاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ

*"Boşanmış kadınların, hakkaniyet ölçülerinden (kocalarından) menfaat sağlamak haklarıdır; bu, Allah korkusu taşıyanlar üzerine bir borçtur."*⁴¹³ Boşanmış kadınlar için de şer'i bakımdan ve gelenekler açısından uygun şekilde bir mal, bir faydalanma hakkı vardır ki, bu müminlere vaciptir. Koca onu vermeli eğer onu vermezse, Müslümanların hâkimleri alıp bunu kadına vermelidir.⁴¹⁴

Kadınların iddet süreleri biteceği sırada, ya ma'ruf (uygun) şekilde tutulur ya da ma'ruf (uygun) şekilde ayrılır:

فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ...

*"İddet müddetlerini doldurduklarında onları ya meşru ölçüler içerisinde (nikâhınız altında) tutun veya onlardan meşru ölçülere göre ayrılın..."*⁴¹⁵ Âyette "maruf ile onları tutun" buyruğundan maksat maruf ile ric'at yapmaktır. Yani ric'at yapmak suretiyle iddetlerini uzatmak için zarar vermek maksadı olmaksızın, isteyerek onları tutun, demektir. Yahut maruf ile onlardan ayrılın. Yani iddetleri sona erip kendileri hakkında karar verme imkânını bulsunlar diye onları bırakın. Ayrıca Yüce Allah'ın: "İddetlerinin sonuna geldiklerinde" buyruğunda iddetinin bittiğini iddia etmesi halinde kadının görüşünün kabul edilmesi gerektiğini belirten bir işaret de bulunmaktadır.⁴¹⁶

⁴¹² Yazır, II, 816.

⁴¹³ Bakara, 2/241.

⁴¹⁴ Yazır, II, 817.

⁴¹⁵ Talâk, 65/2.

⁴¹⁶ Kurtubî, IX, 391.

Bütün bu âyetlerdeki ma'ruf, " örfe göre, usulüne uygun, doğru tarzda, güzellikle, meşru, " anlamlarına kullanılmıştır.⁴¹⁷

Yetimlere davranış, ma'ruf (iyilikle, karşı tarafın faydasını gözetecek şekilde) olur:

وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا
وَاکْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا

"Allah'ın geçiminize dayanak kaldığı mallarınızı akli ermezlere (reşit olmayanlara) vermeyin; o mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin."⁴¹⁸ Bu âyet-i kerîme aileye ve fiilen zorluk altında bulunan kişilere yapılacak iyilikleri, onların giyeceklerine vesair ihtiyaçlarına yapılacak harcamaları ve güzel söz söylemeyi, ahlâkı güzelleştirmeyi düzenlemektedir.⁴¹⁹

وَابْتَئُوا الْيَتَامَى حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا
إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ
وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهَدُوا عَلَيْهِمْ
وَكَفَىٰ بِاللَّهِ حَسِيبًا

"Evlilik çağına gelinceye kadar yetimleri (gözetip) deneyin, eğer onlarda akılcı bir olgunlaşma görürseniz hemen mallarını kendilerine verin. Büyüyecekler (de geri alacaklar) diye o malları israf ile ve tez elden yemeyin. Zengin olan (veli) iffetli olmaya çalışsın, yoksul olan da (ihtiyaç ve emeğine) uygun olarak yesin. Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman yanlarında şahit bulundurun. Hesap sorucu olarak da Allah yeter."⁴²⁰ Burada ki âyette maksat şudur: Eğer yetim zengin ise velisi onun için bol bol harcamada bulunur ve kendisi de yetimin malına elini sürmez. Şayet fa-

⁴¹⁷ Akyüz, Kur'an'a Siyasi Kavramlar, s. 100.

⁴¹⁸ Nisa, 4/5.

⁴¹⁹ İbn Kesir, Tefsir, I, 463.

⁴²⁰ Nisa, 4/6.

kir ise, ona malının miktarına göre harcamada bulunur. Ma'ruf ölçüler içerisinde yemek ise, muhtaç olduğu vakit yetiminin malından borç alması, ödeme imkânı olduğunda da o borcunu ödemesi demektir.⁴²¹

Akrabaya vasiyetin zorunlu olduğu ilk dönemde, ölümü yaklaşan kişi, ana-babasına ve akrabasına, ma'ruf (uygun) bir tarzda vasiyet ederdi:

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْوَالِدَيْنِ
وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ

"Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir hayır bırakacaksa anaya, babaya, yakınlara uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah'tan korkanlar üzerine bir borçtur."⁴²² Herhangi birinize ölüm geldiği, yani yaklaşım işaretleri görüldüğü zaman veya ölüm hastalığı anında, eğer bir mal bırakacak olursa, anası, babası ve yakın akrabası için meşru bir şekilde, yani aşırılıktan, ihmalden ve ürküp kırılmayı gerektirecek haksızlıktan uzak, adâletli bir şekilde vasiyet etmesi gerekir.⁴²³

Dostlara vasiyet ma'ruf (uygun) biçimde olur:

النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُو الْأَرْحَامِ
بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا
إِلَى أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا

"Peygamber, müminlere kendi canlarından daha yakındır. Eşleri, onların analarıdır. Akraba olanlar, Allah'ın Kitabına göre, (mirasçılık bakımından) birbirlerine diğer müminlerden ve muhacirlerden daha yakındırlar; ancak, dostlarınıza uygun bir vasiyet yapmanız müstesnadır. Bunlar Kitap'ta yazılı bulunmaktadır."⁴²⁴ Âyet-i kerimenin "ancak, dostlarınıza uygun bir vasiyet yapmak" bölümü, mirasta akrabalar dışındaki

⁴²¹ Kurtubî, III, 41.

⁴²² Bakara, 2/180.

⁴²³ Yazır, I, 612.

⁴²⁴ Ahzâb, 33/6.

insanlara mirastan pay verilemeyeceğini beyan eden hükmün bir istisnasıdır. Bu hükümle pay alma hakkına sahip olmayan insanlara bir kısım iyiliklerde bulunulabileceği hükme bağlanmaktadır. Buna göre mirasçı olmayanlara iyilikte bulunulabilir, vasiyet edilebilir, ödeyecekleri diyetlerde kendilerine yardım edilebilir.⁴²⁵

Söz (kavil), ma'ruf (yumuşak) olmalıdır:

وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا
وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا

"Allah'ın geçiminize dayanak kıldığı mallarınızı akli ermezlere (reşit olmayanlara) vermeyin; o mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin."⁴²⁶ Yani onlara, "Reşit olduğunuz zaman mallarınızı size vereceğiz" gibi güzel söz söyleyin.⁴²⁷ Onlar sizin bu sözlerinizle moral bulsunlar ve size güvensinler.

Miras taksiminde bulunan yakınlar, yetimler ve düşkünlere de verilir, onlara ma'ruf (güzel) söz söylenir:

وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُوا الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ
وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا

"(Mirastan payı olmayan) yakınlar, yetimler ve yoksullar miras taksiminde hazır bulunursa bundan, onları da rızıklandırın ve onlara güzel söz söyleyin."⁴²⁸ Âyette zikredilen kimselere mirastan pay verilmesi ve gönüllerinin alınması tavsiye edilmiştir. Bu tavsiyeye uyulduğu takdirde ve güzel söz söylenmesi durumunda, nispeten uzak oldukları için mirasçı olamayan akraba ve diğer ilgililerle mirasçılar arasına soğukluk, kıskançlık, dışlanmışlık gibi olumsuz duyguların girmesi de bu önlenmiş olacaktır.⁴²⁹

⁴²⁵ Taberi, Tefsir, XIX, 21.

⁴²⁶ Nisa, 4/5.

⁴²⁷ Sabunî, Safvetü't-Tefasir, I, 259.

⁴²⁸ Nisa, 4/8.

⁴²⁹ Kur'an Yolu, II, 21.

Boşanmış kadınlara ma'ruf (meşru) sözle evlilik teklifi yapılabilir, gizlice söylenmez:

وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ عَلِيمَ اللَّهِ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلَكِنْ لَا تُؤَاعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا ...

"(İddet beklemekte olan) kadınlarla evlenme hususundaki düşüncelerinizi üstü kapalı biçimde anlatmanızda veya onu içinde gizli tutmanızda size günah yoktur. Allah bilir ki siz onları anacaksınız. Lâkin meşru sözler söylemeniz müstesna, sakın onlara gizlice buluşma sözü vermeyin..."⁴³⁰ Âyette ifade edilen meşru (ma'ruf) sözle kastedilen onlarla zina ve çirkin bir fiil yapmak için anlaşılmayın. Doğru dürüst konuşun. Bu konuşmanın şekli de, açıkça evlenme teklifi yapmadan onlarla nikahlanmak istediğinizi imalı yollarla hissettirmenizdir. İddet bitinceye kadar sakın nikâh akdine kalkışmayın.⁴³¹ Âyetle evlilik yapılacak kadınlarla konuşmanın şekli belirtilmiştir.

Ma'ruf (güzel) bir söz ve bağışlama, peşinden eza (başa kakma) gelen bir sadakadan daha iyidir:

قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِّنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَدَىٰ وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ

"Güzel söz ve bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, acelesi de yoktur."⁴³² Yani, dilenciye güzel söz söylemek ve ısrarı hususunda ona çıkışmamak, ona sadaka verip de sonra eziyet etmek veya dilencilik etti diye onu ayıplamaktan, Allah katında daha hayırlı ve daha sevaptır.⁴³³ Güzel bir sözün, tatlı bir dilin, güler bir yüzün değeri her şeyin üstündedir. Bunlar hep kişinin güzel ahlakındandır. Peygamberimizde "ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim"⁴³⁴

⁴³⁰ Bakara, 2/235.

⁴³¹ Taberî, Tefsir, IV, 281-282.

⁴³² Bakara, 2/263.

⁴³³ Sabunî, Safvetü't-Tefasir, I, 169.

⁴³⁴ İmam Malik (Malik b. Enes), Muvatta, Çağrı yay., İstanbul, 1981, Hüsnü'l-huluk, 8.

buyurarak aslında misyonunun bağışlama, merhamet, sevgi, saygı, anlayış üzerine kurulduğunu ifade etmiştir.

Peygamber hanımları herhangi bir kadın olmadıklarından dolayı konuştuğu kimselerle edalı bir şekilde konuşmaz; ma'ruf (ciddi), herhangi bir yanlış anlamaya fırsat vermeden konuşurlar:

يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِّنَ النِّسَاءِ إِنِ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ
فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَّعْرُوفًا

“Peygamber hanımları edalı konuşmaz, daima ma'ruf (ciddi ve ağırbaşlı)söz söyler: "Ey Peygamber hanımları! Siz, kadınlardan herhangi biri gibi değilsiniz. Eğer (Allah'tan) korkuyorsanız, (yabancı erkeklere karşı) çekici bir eda ile konuşmayın; sonra kalbinde hastalık bulunan kimse ümide kapılır. Güzel söz söyleyin.”⁴³⁵ “Ma'ruf kelam” ibaresi burada, Peygamberin hanımları için münasip olan konuşma tarzına işaret etmektedir; yani peygamber hanımları “kalplerinde hastalık bulunan” erkeklerle cinsel bakımdan heyecanlanmak için hiçbir fırsat tanımayacak bir şekilde konuşmalarını istemektedir.⁴³⁶ Yani Ey Peygamber hanımları, siz bu ümmetin kadınlarından herhangi biri değilsiniz. Eğer Allah'tan korkuyor ve onun emir ve yasaklarına boyun eğiyorsanız, konuşurken nâzik bir şekilde konuşarak, kalbinde münafıklık hastalığı veya şehvetine köle olma illeti bulunan kişiler sizden bir hayâsızlık ümit etmesinler. Aynı zamanda sizler her zaman, Allah'ın, konuşmanıza izin verdiği şeyleri söyleyin.”⁴³⁷

Onlar itaat etmek ve ma'ruf (uygun) olanı söylemek durumundadırlar:

طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَّعْرُوفٌ فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرُ فَلَوْ صَدَقُوا اللَّهَ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ

“(Onların vazifesi) itaat ve güzel sözdür. İş ciddiye bindiği zaman Allah'a sadakat gösterebilirlerdi, elbette kendileri için daha hayırlı olurdu.”⁴³⁸

⁴³⁵ Ahzâb, 33/32.

⁴³⁶ İzutsu, Kur'an'da Dinî ve Ahlâki Kavramlar, s. 28

⁴³⁷ Taberî, Tefsir, XIX, 95.

⁴³⁸ Muhammed, 47/21.

Yani eğer onlar niyetlerinde samimî olsalar ve doğruluk ve kesin inançla cihâd etselerdi, bu, onlar için serkeşlik yapmalarından ve isyan etmelerinden daha hayırlı olurdu.⁴³⁹

Sadaka vermeyi yahut ma'ruf (iyilik) yapmayı ve insanların arasını düzeltmeyi gözeten kimseler müstesna, gizli toplantıların çoğunda hayır yoktur:

لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِّنْ نَّجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ
إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ وَمَن يَفْعَلْ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا
عَظِيمًا

*"Onların fısıldaşmalarının birçoğunda hayır yoktur. Ancak bir sadaka yahut bir iyilik yahut da insanların arasını düzeltmeyi isteyen (in fısıldaşması) müstesna. Kim Allah'ın rızasını elde etmek için bunu yaparsa, biz ona yakında büyük bir mükâfat vereceğiz."*⁴⁴⁰ Burada Ubeyrakoğulları'nın kendi aralarında kurdukları ve Peygamber (s.)'e naklettikleri plan ve konuşmaları kastedilmektedir.⁴⁴¹ Âyete görede bir sadaka, bir maruf veya insanların arasını düzeltmeyi emreden ve buna davet edenin fısıldaşmasında hayır vardır.⁴⁴²

Cinayet sonrasında öldüren, ölenin kardeşi tarafından bağışlanmışsa, kendisine ma'rufa (örfe) uymak ve bağışlayana güzellikle diyet ödemek gerekir. Aynı zamanda ihsan ile ma'ruf da aynı âyette birbirine çok yakın anlamda kullanılır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحُرُّ بِالْحُرِّ
وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنثَى بِالْأُنثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبَاعُ بِالْمَعْرُوفِ

⁴³⁹ Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, III, 211.

⁴⁴⁰ Nisa, 4/114.

⁴⁴¹ Kurtubî, III, 332.

⁴⁴² Kurtubî, III, 333.

وَأَدَاءِ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ

"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (öldürülür). Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa artık (tarafklar) hakkaniyete uymalı ve (öldüren) ona (gereken diyeti) güzellikle ödemelidir. Bu söylenenler, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Her kim bundan sonra haddi aşarsa muhakkak onun için elem verici bir azap vardır." ⁴⁴³ Öldüren kimse, ölenin velisi olan din kardeşi tarafından, diyet mukabilinde affedilir, kısası istenmezse diyete razı olan, öldürülenin velisi, yüz deve tutarında olan diyeti istemesinde bilinen örfe uymalıdır. Bundan fazla istenmesi doğru değildir. Katilin de, ödemekle mükellef olduğu diyeti, örfe göre hak sahibine güzellikle ödemesi, onu isteme zorunda bırakmaması gerekir. ⁴⁴⁴ Taberi burada o zaman ki örfe göre diyet miktarını açıklamıştır ki bu yüz devedir. Daha sonraki uygulamalar açısından bu miktar örfe, yani toplumun o cezaya karşılık öngördüğü diyet miktarına göre hak sahibine verilecektir.

İnanmış kadınlar, ma'ruf (uygun) olanı işlemekte Hz. Peygamber'e isyan etmemek (karşı gelmemek) şartıyla biat etmiştir:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَىٰ أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِيهِ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعَصِيَنَّكَ فِي مَعْرُوفٍ فَبَايِعْنَهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ

"Ey Peygamber! İnanmış kadınlar, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, elleriyle ayakları arasında bir yalan uydurup getirmemek, iyi işi işlemekte sana karşı gelmemek hususunda sana biat etmeye geldikleri zaman, biatlerini kabul et ve onlar için Allah'tan mağfiret dile. Şüphesiz Allah, çok

⁴⁴³ Bakara, 2/178.

⁴⁴⁴ Taberî, Tefsir, III, 107.

*bağışlayandır, çok esirgeyendir."*⁴⁴⁵ İyilik yapma hususunda onlara emrettiğin hükme uysunlar ve kötülük yapma hususunda da yasaklamana karşı çıkmasınlar. Aksine dinleyip itaat etsinler ve sende bu şartla onların biatını kabul et.⁴⁴⁶ Ayrıca onlar için Allah'tan mağfiret dile ki Allah onları bağışlasın.

Bütün bunlar, yani günlük hayatımızda en çok ortaya çıkabilecek durumlara işaret eden ve içeriği insanlarca doldurulacak tikel ma'ruf örneklerinden, tümel bir ma'ruf kavramına ulaşılabilir.⁴⁴⁷ "Buna göre ma'ruf, özel yararı ve kamu yararını sağlayıcı dinin ve aklın gereklerine uygun iş, eylem, tutum ve davranışlardır. Her türlü eylem ve tutum, kendi özel ve nazik şartları çerçevesinde değerlendirilip en uygun ve güzel biçimde gerçekleştirilecektir. Kısacası ma'ruf; doğru, güzel, uygun, yararlı ve iyi niteliklerine sahip eylem ve durumlar için kullanılırken, bunun zıddı olan münker ise eğri, zararlı, yanlış, kötü, yakışsız ve iğrenç eylem ve durumları gösterir."⁴⁴⁸

Tek başına ya da ma'ruf ile ilgili olarak yirmi kadar yerde kullanılan münker sözcüğü, daha önce de belirttiğimiz gibi, ma'ruf sözcüğünün zıddıdır. Bununla birlikte, münker sözcüğünün yer aldığı ayetleri de yakından incelemekte büyük yarar vardır.⁴⁴⁹

Putperestlere âyetler apaçık okununca, inkâr edenlerin yüzlerinden münker (inkârları) hemen anlaşılır:

وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِ الَّذِينَ كَفَرُوا الْمُنْكَرَ
يَكَادُونَ يَسْطُونُ بِالَّذِينَ يَأْتِيَانَا فَلْأَفْأَنبِئْكُمْ بِشَرِّ مِّنْ ذَلِكَمُ النَّارُ
وَعَذَابُ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا وَبِئْسَ الْمَصِيرُ

"Âyetlerimiz açık açık kendilerine okunduğunda, kâfirlerin suratlarında hoşnutsuzluk sezersin. Onlar, kendilerine âyetlerimizi okuyanların neredeyse üzerlerine saldırırlar. De ki: Size bundan (bu öfke ve huzursuzluğunuzdan) daha kötüsünü bildireyim mi? Cehennem! Allah, onu

⁴⁴⁵ Mümtetine, 60/12.

⁴⁴⁶ Sabunî, Safvetü't-Tefasir, III, 366.

⁴⁴⁷ Akyüz, Kur'an'da Siyasî Kavramlar, s. 101.

⁴⁴⁸ Akyüz, a.g.e, s. 101.

⁴⁴⁹ Akyüz, a.g.e, s. 101.

*kâfirlere (ceza olarak) bildirdi. O, ne kötü sendur!"*⁴⁵⁰ Kendilerine hiçbir delil vermediğimiz halde, bizi bırakıp birtakım putlara tapan müşriklere, apaçık olan Allah'ın âyetleri okunduğu zaman, Ey Muhammed (s.), sen, o kâfirlerin yüzünde, karşı çıkma belirtileri görürsün. Onlar, öfkelerini o dereceye vardırırlar ki neredeyse, kendilerine âyetleri okuyanlara saldıracak ve onlara engel olacak durumda olurlar.⁴⁵¹ Bu âyetlerde kafirlerin hak karşısındaki durumunu ve psikolojik olarak aldıkları tavrın hiçte iç açıcı bir tavır olmadığını ortaya koymaktadır.

Bilinemeyen, yabancı kimseler anlamında kullanılmıştır:

فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ

*"Elçiler Hz. Lût'un ailesine gelince, Lût onlara: "Hakikaten siz tanınmayan kimselersiniz" dedi."*⁴⁵² Ben sizi tanımıyorum, demektir. Anlatıldığına göre onlar genç delikanlılar suretinde Hz. Lut'a gelmişler ve o da onların güzelliklerini görünce, onlar için kavminin fitnesinden korkmuştu. Hz. Lut'un tanımaması bu demektir.⁴⁵³

Hz. Lût, kavminin yaptığını münker (edepsizlik) olarak nitelendirerek milletine şöyle demişti:

أَإِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ وَتَقْطَعُونَ السَّبِيلَ وَتَأْتُونَ فِي نَادِيَكُمُ الْمُنْكَرَ فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا إِنَّنَا بِعَذَابِ اللَّهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ

*"(Bu ilâhî ikazdan sonra hâla) siz, ille de erkeklere yaklaşıp, yol kesecek ve toplantılarınızda edepsizlikler yapacak mısınız? Kavminin cevabı ise, şöyle demelerinden ibaret oldu: (Yaptıklarımızın kötülüğü ve azaba uğrayacağımız konusunda) doğru söyleyenlerden isen, Allah'ın azabını getir bize!"*⁴⁵⁴ Onlar, toplanmakta oldukları oturma yerlerinde hoş

⁴⁵⁰ Hac, 22/72.

⁴⁵¹ Taberi, Tefsir, XVI, 632.

⁴⁵² Hicr, 15/61-62.

⁴⁵³ Kurtubî, V, 398.

⁴⁵⁴ Ankebut, 29/29.

olmayan sözler söyleyip, kendilerine yakışmayan fiiller işliyorlardı. Bunları yapmada hiç birisi diğerini ayıplamıyordu.⁴⁵⁵

Zıhar yapanların söyledikleri münker (kötü, çirkin, çirkef, yakışsız) ve asılsız bir sözdür:

الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مَنْ هُنَّ أُمَّهَاتُهُمْ إِنَّ أُمَّهَاتُهُمْ إِلَّا
اللَّائِي وَلَدْنَهُمْ وَإِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا مِنَ الْقَوْلِ وَزُورًا وَإِنَّ اللَّهَ لَعَفُوءٌ

"İçinizden zıhâr yapanların kadınları, onların anaları değildir. Onların anaları ancak kendilerini doğuran kadınlardır. Şüphesiz onlar çirkin bir laf ve yalan söylüyorlar. Kuşkusuz Allah, affedicidir, bağışlayıcıdır." ⁴⁵⁶ âyette geçen "zahr" kelimesi "çirkin ve asılsız" olarak nitelenmiştir.⁴⁵⁷

Hiz. İbrahim, kendisine gelen konukların "tanınmamış/bilmediği bir topluluk" (kavmun munkerûn) olduğunu içinden geçirmişti:

إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ

"Onlar İbrahim'in yanına girmişler, selam vermişlerdi. İbrahim de selamı almış, içinden, "Bunlar, yabancılar" demişti." ⁴⁵⁸ Ayet hakkında İbn Kesir Hiz. İbrahim: «Tanınmamış bir zümre» demindeki kastın Cebrail, İsrail ve Mikâil'den oluşan melekler olduğu ve onun yanına heybetli, güzel gençler şeklinde geldiğini ve bu sebeple o: «Tanınmamış bir zümre.» olarak ifade ettiğini belirtir.

Görüldüğü gibi bu âyetlerde münker, sözlük anlamına uygun biçimde "tanınmayan, yabancı, akla aykırı, kötü, yakışsız, uygun olmayan" anlamlarında kullanılmıştır.⁴⁵⁹ Ragıb el-İsfahanî de şu tanımı verir: "Sağlıklı düşünebilenlerin kötülüğüne karar verdiği veya çirkinliği ya

⁴⁵⁵ İbn Kesir, Tefsir, III, 422.

⁴⁵⁶ Mücadele, 58/2.

⁴⁵⁷ Kur'an Yolu, V, 260.

⁴⁵⁸ Zâriyat, 51/25.

⁴⁵⁹ Akyüz, Kur'an'da Siyasi Kavramlar, s.102.

da kötülüğü konusunda akılların duraksadığı, çirkinliğine dinin karar verdiği eylemdir.”⁴⁶⁰

İslâm dini inançta, zihniyette, gelenek ve göreneklerde esaslı değişiklik ve yenilikler yaptığı için özellikle ma'ruf ve münkerin tariflerini veren dinî eserlerde şeriate uygunluk ölçüsü ön plana çıkarılmıştır. Câhiliye döneminde bir eylemin ma'ruf veya münker sayılmasının temel ölçüsü, bu eylemin kabile geleneklerine uygun düşüp düşmeme keyfiyetiydi. Gelenek ve göreneklerin dinî ölçülerle uyuşması şartıyla bu ilişki İslâmî dönemde de devam ettirilmiş; daha çok edep, hikmet ve ahlâk çerçevesinde olmak üzere İslâm dininin getirdiği hayat tarzına, görgü kurallarına uygun olan söz ve davranışlar ma'rûf, uygun olmayanlar da münker sayılmıştır. Ancak bilhassa kelâm tartışmalarının başlamasıyla ma'rûf ve münkerin tespitinde gelenek ve göreneklerden ziyade akıl ve şeriat ölçüleri üzerinde durulduğu görülür.⁴⁶¹ Dolayısıyla İslâm diğer bazı konularda olduğu gibi ma'rufun anlaşılma biçimini de değiştirerek şeriate uygunluk durumunu ön plana çıkarmıştır. O açıdan bir şeyin ma'ruf veya münker olması şeriatın onayıyla ilintilidir.

2. Emr-i bi'l-Ma'ruf ve Nehy-i ani'l-Münker Kavramları

Bu iki kavram, “iyiliği emretme, öğütleme, yayma; kötülüğü de yasaklama, azaltma, kötülükten menetme, fenalıktan alıkoyma”⁴⁶² şeklinde tanımlanır.

Ma'rufun emredilerek münkerin nehyedilmesi, hükümet ve fertler arası dayanışma ile yerine getirilmesi öngörülen İslam'ın temel esaslarından biridir.⁴⁶³

Yüce Allah, mü'minleri kötülük karşısında susmamaya, bilakis müdahale etmeye teşvik ediyor. Bu açıdan bakıldığında kişinin sadece iyilik yapması ve kötülüğü terk etmesi yetmez. Kötülük gördüğü zaman bunu düzeltmesi, insanları yaptığı kötülükten menetmesi gerekir. Bu açıdan bakıldığında kötülüğün önlenmesi herkesin görevidir.⁴⁶⁴

⁴⁶⁰ Ragıp el-İsfahânî, *Müfredat*, s. 770.

⁴⁶¹ Çağrıcı, “*Emir bil-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker*”, DİA, XI, s.138.

⁴⁶² Akyüz, *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar*, s. 102.

⁴⁶³ Zuhayli, VIII, 435.

⁴⁶⁴ Nevin, a.g.e, s. 116.

İyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak, aynı zamanda muhalefetin meşruluğuna delalet eder. Bu açıdan bakıldığında iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak, ister hükümet, isterse ona yöneltilen muhalefet tarafından yürütülsün, yürüten açısından siyasi bir anlama sahiptir.⁴⁶⁵ Çünkü eleştiri kavramıyla birlikte bir denetim mekanizması ortaya konulmuş olur. Zaten çağdaş demokrasilerde muhalefet hükümetin icraatlarını denetleyen, eleştiren, yanlışları ortaya koyan ve gerektiğinde de yol gösteren bir konumdadır.

Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker yapmakla meydana gelen muhalefette el ve dil ile düzeltme mümkün iken onun yanında kalben buğz etmek yani yapılan davranışın kötü olduğunu görüp içten içe o davranışa tepki göstermek acaba yukarıda ifade edilen muhalefet kavramının içerisine girebilir mi?

Bu konuda zikredilen hadis, ilk önce elle düzeltmeyi daha sonra dille düzeltmeyi, ondan sonra kalben buğz etmeyi öngörür. Aslında kötülüğe buğz edilmesi ile yapılan muhalefet, sadece el ve dil ile düzeltme yeterliliğinin kaybedilmesi durumunda gerçekleşir. Bu da kötülüğü düzeltmek için güç yetirmenin ortaya çıkabileceği gizli bir gücü barındırır. Uygun şartlar ortaya çıktığında bu gizli güç ortaya çıkacak el ve dil ile düzeltme meydana gelecektir. Bu açıdan bakıldığında kalben buğz etmek, bir güç, bir muhalefet olarak ele alınmakta, bilfiil kötülüğe engel olan düzeltme araçları arasında yer almaktadır.⁴⁶⁶

Bu şekilde muhalefet kavramına yeni bir tarz eklemiş olmaktadır ki elle ve dille yapılan muhalefet açık muhalefet, kalben buğz etmek de gizli muhalefet olmaktadır. Gizli muhalefet güç ve kudret şartları meydana geldiğinde kötülüğü önleme araçları arasında sayılır.⁴⁶⁷ Açık muhalefette böyle bir şartın meydana gelmesi beklenmez. Nehiy ani'l-münker her kötülük veya çirkin bir iş durumunda ya elle veyahut dille o da yapılamazsa kalben buğz etmekle yapılması gereken bir eylemdir.

3. İyiliği Emretme, Kötülüğü Engelleme Görevi

İyiliği emretme ve kötülükten nehyetme görevinin, Kur'ânî bağlamda düşündüğümüzde inanmış erkek ve kadının temel vazifelerinden

⁴⁶⁵ Nevin, *İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhâlefet*, s. 115.

⁴⁶⁶ Nevin, *a.g.e.*, s. 119.

⁴⁶⁷ Nevin, *a.g.e.*, s. 119.

biri olduğunu görürüz. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in sünnetinde de bu konuya yer verilmiş, sahabe de bunun uygulanması üzerinde hassasiyetle durmuştur.

İslâm toplumunun ahlâkî değerleri “iyiliği emretme ve kötülükten sakındırmak” temeli üzerine kurulur.⁴⁶⁸ Devlet dediğimiz unsur da bu ulvi gayeyi gerçekleştirmek için kurulmuş siyasî bir mekanizmadır.⁴⁶⁹ Şimdi konuyla ilgili olan âyetlere göz atalım:

Hayırlı ümmet olma iyiliği emredip kötülükten nehyetmeye bağlıdır:

كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِّنْهُمْ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ

*"Siz, İnsanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten meneder ve Allah'a inanırsınız. Ehl-i kitap da inansaydı, elbet bu, kendileri için çok iyi olurdu. (gerçi) içlerinde iman edenler var; (fakat) çoğu yoldan çıkmışlardır."*⁴⁷⁰ Burada sözü edilen ümmet ise Hz. Muhammed (s.)'in ümmeti ve bunlar arasında da salih kimselerle, fazilet ehli ve kıyamet gününde insanlara şahit olan kimselerdir.⁴⁷¹ İnsanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı kimselerden oluşan Muhammed (s.) ümmeti Allah katında ümmetlerin en hayırlısı ve en üstünüdür.⁴⁷² Bu âyet, iyilik yolunda insanlığa önder ve örnek olmayı hak eden müslümanların başlıca niteliklerini saymaktadır.⁴⁷³ Buna göre onlar Allah'a iman ederler. Bunun gereği olarak peygambere, kitaba, âhiret gününde hesap vereceklerine ve diğer iman esaslarına inanırlar. Aynı zamanda İslâm'ın öğrettiği güzel ahlâka sahiptirler; iyiliği emreder, kötülüğü engellerler ve imanlarının gereğini yerine getirirler. Onlar iyi amel sahibi

⁴⁶⁸ Esed, *İslam'da Yönetim Biçimi*, s. 89.

⁴⁶⁹ Esed, a.g.e, s. 84.

⁴⁷⁰ Âl-i İmrân 3/110.

⁴⁷¹ Kurtubî, II, 526.

⁴⁷² Taberî, Tefsir, V, 677; İbn Kesir, Tefsir, I, 404.

⁴⁷³ Kur'an Yolu, I, 651

olmaları, aşırılık ve sapkınlıktan uzak, dosdoğru, adaletli, ölçülü, mutedil, kötülüklerden uzak, dengeli tutum ve davranışları sebebiyle insanlığa örnek ve rehber olmaya hak kazanmışlardır.⁴⁷⁴ Ayrıca ümmet-i Muhammed'in esas mümeyyiz özelliği, tevhid imanı ile iyiliği emir ve kötülükten alıkoymadır. Bu vazife ise esas itibarıyla yalnız idarecilerin olmayıp bütün müminlerin bizzat veya araçlarla bunu yerine getirmeleri gerekir. Ümmetin hayırlı oluşu da, çoğunluğun iyiliğiyle olabilecek bir durumdur.⁴⁷⁵

Kur'an'ın muhatabı, ister onun Allah kelam olduğuna inansın ister inanmasın insandır ve Kur'an'ın temel hedefi de insanları doğruya yönlendirme, tevhit inancını onlara bildirme, onların iyi ahlâk sahibi olmalarını temin etme ve dolayısıyla onların da Allah'ın birer kulları olmaları gerektiğinin bilinç ve şuuru içerisinde hareket etmelerini istemektedir.⁴⁷⁶ Bu da ayette⁴⁷⁷ ifadesini bulan ma'rufu emreden, münkeri yasaklayan ve Allah'a inanan kimseler tarafından yerine getirilecektir.

Kur'an'ın, ümmet için yaptığı bu vaad, onların, *"doğru olanı emreden, eğri olandan alıkoyan ve (gerçekten) Allah'a iman eden"* bir topluluk olmalarından ve bu vasıflarını sürdürmelerinden kaynaklanmaktadır.⁴⁷⁸ Müslümanlar ne zaman ki bu özelliklerini kaybederse o zaman yukarıda ifade edilen hayırlı ümmet olma vasfı kaybedilecektir. Hayırlı ümmet olabilmenin şartı iyiliği emretmek, kötülükten nehyetmek ve Allah'a inanmakla gerçekleşir.

Cenab-ı Hak mü'minler arasından hayra davet eden, iyiliği emredip, kötülükten alıkoyan bir topluluk oluşturmalarını istemektedir. Bunlar da kurtuluşa erenlerin ta kendileridir:

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

*"Sizden, hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."*⁴⁷⁹ Ey iman edenler,

⁴⁷⁴ Kur'an Yolu, I, 652.

⁴⁷⁵ Yazır, II, 1158.

⁴⁷⁶ Dumlu, Ömer, *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış*, Anadolu, İzmir, 1999, s. 64.

⁴⁷⁷ Âl-i İmrân, 3/110.

⁴⁷⁸ Esed, I, 111.

⁴⁷⁹ Âl-i İmrân, 3/104.

içinizden, insanları Allah'a çağırın,⁴⁸⁰ rablerine itaate emreden ve onları günahattan meneden⁴⁸¹ İslâm'a davet eden, Peygamber'e ve getirdiği dine iman etmek gibi iyilikleri emredip, Allah'ı inkâr ile Peygamberi yalanlama gibi kötülüklerden de men eden bir topluluk meydana getirin. Kurtuluşa erenler, Allah'ın cennetini ve nimetlerini kazananlar bunlar olacaktır.⁴⁸² Yani hayra çağırmada, iyiliği emredip kötülüğü yasaklamada, Allah'ın emrini yerine getirmek üzere ta'yîn edilmiş bir topluluk bir grup bulunsun.⁴⁸³

Allah'ın ipine sarılma emrinin ardından geçmişte onların birbirine düşman olması ve daha sonra Allah'ın kalplerini birleştirmesi ve bu sayede kardeş olmaları, ayrıca kendileri ateşin kenarında iken Allah'ın yardımı sayesinde kurtulmalarını anlatan ayetten sonra bu ayetin ifade edilmesi manidardır. Bu özellikteki bir toplumun devam etmesi ancak iyiliği emredip kötülükten nehyetmekle mümkündür.

Aslında Âl-i İmrân 103–104 ayetlerini birlikte düşünersek İslâm toplumunun varlığı gaye değil, sadece bir gayeye vasıtaadır. O gaye ise, kendisini iyiliğe ve doğruluğa adanmış, hakkı ortaya koyan, batılla da mücadele eden bir topluluğu ortaya çıkarmaktır. Amaç mümkün olan çok sayıda ferdin maddeten ve manen İslâm'a uygun yaşamalarını sağlamaktır.⁴⁸⁴ Bu hedefi gerçekleştirebilmek için var olması gereken belirlenmiş bir gayeye yönelten ve toplum fertlerini birbirine bağlayan güçlü bir kardeşliğin bulunmasıdır.⁴⁸⁵ Bu, netice olarak kurumsal manada devletin oluşmasına zemin hazırlayacaktır.

Ayette⁴⁸⁶ geçen ümmetten kastedilen belli bir cemaat, yani topluluktur. Bu topluluk da bireysel olarak çalışmayacak, toplu olarak birlikte hareket edecektir. Çünkü düzenli çalışmaya bağlı az iş, gelişigüzel, plansız yapılan çok işten daha karlı ve faydalıdır.⁴⁸⁷ Topluluk halinde ve düzenli bir şekilde birlikte yapılan emr-i bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker,

⁴⁸⁰ Sabunî, *Savfetü't-Tefasir*, I, 221.

⁴⁸¹ Suyutî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celadeddin, *Dürrü'l-Mensur Tefsîru bi'l-Me'sur*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsini'l-Türkî, Kahire, 2003, III, 717.

⁴⁸² Taberî, Tefsir, V, 661; Sabunî, *Savfetü't-Tefasir*, I, 221.

⁴⁸³ İbn Kesir, Tefsir, I, 398.

⁴⁸⁴ Esed, *İslâm'da Yönetim Biçimi*, s. 85-86.

⁴⁸⁵ Esed, a.g.e., s. 86.

⁴⁸⁶ Âl-i İmrân, 3/104.

⁴⁸⁷ Zeydan, Abdülkerim, *İslâm Devletçilerine*, Çev: Nezir Demircan, tarih ve yer yazılacak.529-530.

bireysel manada yalnız başına yapılan emr-i bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker den daha faydalı olacaktır. Böylece elde edilmek istenen neticeye daha kolay ulaşılmış olacaktır.

Buradaki iyiliğin emredilmesi ve kötülüğün nehyedilmesi da'vet kavramını içinde barındırır. Ayette ifade edilen “min”in teb'iz yani kısmılık, iyiliği emredecek olanların ilim adamı olmaları gerektiği görüşünün yanı sıra,⁴⁸⁸ tebyin manasında kullanıldığı görüşü de vardır.⁴⁸⁹ Buna ilaveten emrin umuma olduğunu ve bütün Müslümanların hayra da'vetle mükellef bulunduğunu belirleyen başka deliller de mevcuttur. Ama da'vetin neticeye ulaşabilmesi, da'vetçinin muvaffakiyeti için onda bir takım vasıf ve şartların bulunması gerekir. Örneğin başka ülkelerde da'vet için, o memleketin dili ve sosyal durumunu bilmek gereklidir.⁴⁹⁰

Hız. Peygamber risalet vazifesiyle görevlendirildikten sonra bütün hayatını iyiliği emretme ve kötülükten nehyetmeye ayırarak sağlam bir toplum meydana getirmiştir:

الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي
التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ...

“Yanlarındaki Tevrat ve İncil’de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî Peygamber’e uyanlar (var ya), işte o peygamber onlara iyiliği emreder, onları kötülükten meneder...”⁴⁹¹ O ümmî Nebî onlara marufu, hakkı ve adâleti, aklın ve naklin güzel gördüğü hayırlı şeyleri ki bunun özü Allah’ın emrine saygı ve şefkattir, o işte bunu emredecek ve onları münkerden nehyedecek ve böylece takvanın özüne vakıf olacaktır. İyiliği emretmek rahmeti celbeder, kötülükten yasaklamak da azap sebeplerini ortadan kaldırmaya vesile olur.⁴⁹²

Lokman (a.s.)’da iyiliğin emredilip kötülükten nehyetmenin önemine vurgu yaparak oğlunun bu amaç doğrultusunda çalışmasını istemektedir:

⁴⁸⁸ Kurtubî, II, 522.

⁴⁸⁹ Önkâl, Ahmet, *Rasulullah’ın İslâma Davet Metodu*, Ankara, 1997. s. 58.

⁴⁹⁰ Önkâl, a.g.e, s. 58-59.

⁴⁹¹ A’raf, 7/156-157.

⁴⁹² Yazır, IV, 2299.

يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلَى مَا
أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ

"Yavrucuğum! Namazı kıl, iyiliği emret, kötülükten vazgeçirmeye çalış, başına gelenlere sabret. Doğrusu bunlar, azmedilmeye değer işlerdir."⁴⁹³ İnsanları, Allah'a isyan etmekten ve haramları işlemekten men et. Allah'ın rızasını kazanmak için yaptığın tebliğde insanlardan göreceğin eziyetler seni, vazifeni yapmaktan alıkoymasın. Bu yolda göreceğin eziyetlere sabret. Zira bu hususlar Allah'ın, kesin olarak emrettiği hususlardır.⁴⁹⁴

Ehl-i kitap kısım kısım. Bunlar içerisinde geceleri secdeye kapanan, Allah'a ve ahiret gününe inanan, iyiliği emrederek kötülükten nehyeden, hayırlı işlere koşan, iyi insanlar vardır:

يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ
وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُولَئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ

"Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar; iyiliği emreder, kötülükten menederler; hayırlı işlere koşarlar. İşte bunlar iyi insanlardandır."⁴⁹⁵ Allah'a ve âhiret gününe inanan bu topluluk, İyiliği emreder, kötülükten vazgeçirir ve hayırdada yarışır ki işte bunlar salih kimselerdir.⁴⁹⁶ Âyette Allah'a ve ahiret gününe inanmaktan hemen sonra, iyiliğin emredilip kötülüğün men edilmesinin zikredilmesi konuya verilen önemi göstermesi açısından manidardır.

Mü'minler, birbirlerini iyiliğe yöneltir, kötülükten alıkoyarlar:

⁴⁹³ Lokman, 31/17.

⁴⁹⁴ Taberi, Tefsir, XVIII, 558.

⁴⁹⁵ Âl-i İmrân, 3/113-115.

⁴⁹⁶ İbn Kesir, Tefsir, I, 406.

وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيُطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

"Mümin erkeklerle mümin kadınlar birbirlerinin velileridir. Onlar iyiliği emreder, kötülükten alıkoşur, namazı dosdoğru kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve Resulüne itaat ederler. İşte onlara Allah Rahmet edecektir. Şüphesiz Allah azîzdir, hikmet sahibidir."⁴⁹⁷ Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar birbirinin dostu ve din kardeşidirler. Onlar birbirlerine yardım ederek ve birbirlerini destekleyerek insanlara, Allah'ın razı olacağı her türlü hayır ve güzelliği emrederler; Allah'ın kızacağı her türlü çirkin şeyden de onları nehyederler.⁴⁹⁸

Allah'ın sınırlarını koruyanlar arasında iyiliği emredip kötülükten nehyeden kimselerde vardır. Bu mü'minler kurtuluşa erenlerin ta kendileridir:

التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ
الْأَمْرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ
الْمُؤْمِنِينَ

"(Bu alışverişi yapanlar), tövbe edenler, ibadet edenler, hamdedenler, oruç tutanlar, rükû edenler, secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Allah'ın sınırlarını koruyanlardır. O müminleri müjdele!"⁴⁹⁹

İktidar sahibi olan gerçek mü'minlerin vasıflarından bir tanesi de, yeryüzünde iyiliği emredip kötülükten nehyetmeleridir:

⁴⁹⁷ Tevbe, 9/71.

⁴⁹⁸ Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, I, 548.

⁴⁹⁹ Tevbe, 9/112.

الَّذِينَ إِن مَّكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا
بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَاللَّهُ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ

"Onlar (o müminler) ki, eğer kendilerine yeryüzünde iktidar verirsek namazı kılar, zekâtı verirler, iyiliği emreder ve kötülükten nehyederler. İşlerin sonu Allah'a varır."⁵⁰⁰ Zulme uğradıkları için kendilerine savaşıma izni verilen müminler, yeryüzünde bir ülkeye yerleştirildikleri takdirde, namazlarını dosdoğru kılarlar, mallarının zekâtını verirler, insanları, Allah'ı birlemeye ve onun emirlerine itaat etmeye çağırarak iyiliği emrederler. Allah'a ortak koşmayı ve ona karşı günah işlemeyi yasaklayarak kötülüğe mâni olurlar. Nihayetinde bütün işler sonunda Allah'a varır. O'da onların sevap ve cezalarını verecek olan tek mercidir.⁵⁰¹

Mü'minler, iyilik (birr) ve fenalıktan sakınma (takva) konusunda yardımlaşmakla yükümlü tutulurken, günah işlemek ve aşırı gitmek konusunda ise yardımlaşmadan kaçınmakla yükümlü tutulmuştur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ
وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا أَمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامَ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِّن رَّبِّهِمْ وَرِضْوَانًا وَإِذَا
حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ أَن صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَن
تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا
اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ

"Ey iman edenler! Allah'ın (koyduğu, dinî) işaretlerine, haram aya, (Allah'a hediye edilmiş) kurbana, (ondaki) gerdanlıklara, Rablerinin lütuf ve rızasını arayarak Beyt-i Haram'a yönelmiş kimselere (tecavüz ve) saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz. Mescid-i Haram'a girmenizi önledikleri için bir topluma karşı beslediğiniz kin sizi tecavüze sevk etmesin! İyilik ve (Allah'ın yasaklarından) sakınma üzerinde

⁵⁰⁰ Hac, 22/41.

⁵⁰¹ Taberî, Tefsir, XVI, 587-588.

yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerine yardımlaşmayın. Allah'tan korkun; çünkü Allah'ın cezası çetindir."⁵⁰² Ey mü'minler iyilikte ve takvada yardımlaşın. Günah işlemede ve Allah'ın haram kıldığı saldırganlık ve düşmanlıkta yardımlaşmayın. Allah'ın emirlerini tutup yasaklarından kaçınarak ta ondan korkun.⁵⁰³ Mü'minler arasındaki yardımlaşmanın yerlerinden bir tanesi de iyiliğin emredilmesi ve kötülüğün nehyedilmesinde olur. Tek kişinin yapacağı bir faaliyetten ziyade birkaç kişinin veya bir grubun, bir topluluğun yapacağı icraat daha etkili olacaktır. Onun için iyiliği emreden ve kötülüğü nehyeden insanlar birbirleriyle mutlaka yardımlaşmalıdırlar.

Ayrıca Tevbe sûresinin 122. âyetinde mü'minlerin toptan savaşa çıkmalarının doğru bir hareket tarzı olmadığı, her topluluktan bir grubun dinde derinleşmek ve kavimleri savaştan döndükten sonra onları uyarmak için geri kalmaları gerektiği ifade edilmiştir. Dinde derinleşen bu mü'minler iyiliği, doğruluğu faydalı olanı emrecek kötülüklerden de nehyederek toplumun birlik ve beraberliğini koruyacaklardır.

"İslâmî kaynaklar iyiliğin hâkim kılınması ve yaygınlaştırılması, kötülüğün önlenmesi, bu şekilde faziletli bir toplumun oluşturulması ve yaşatılması için gösterilen faaliyeti, Kur'ân ve hadislerdeki kullanıma uygun olarak emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l münker şeklinde formülleştirmişler, Kitap, Sünnet ve icmâa dayanarak bu faaliyetin farz olduğunda birleşmişlerdir."⁵⁰⁴ Bu farziyet herkesedir. Ancak buradaki, farz, farzı kifayedir. Farzı kifaye olması, birinin yapmasıyla, diğerlerinden sorumluluğun kalkması itibariyledir. Yoksa herkesin bu farzı terk etmesi halinde sadece "Emir" ve "Muhtesip" yani devlet başkanı ve onu il ve ilçelerde temsil eden devlet erkânı başta olmak üzere, bu işi yapan ve âyette ifadesini bulan topluluk sorumlu ve günahkâr olmayacak, tüm Müslümanlar sorumlu ve günahkâr olacaklardır.⁵⁰⁵ Bunun yanında İslâm âlimleri siyasî iktidarların iyiliği yaptırma, kötülüğü engelleme işlerinde yetersiz kalabileceğini, hatta bazen bizzat yöneticilerin kötülük ve haksızlığa yol açabileceklerini, ilkenin ise toplumun selâmeti için konulduğunu, Kur'ân ve Sünnet'te Müslümanlardan, herhangi bir resmî veya gayri resmî ayırımına gidilmeden iyiliği emredip kötülükten vazgeçirmeye çalışma ödevini yerine

⁵⁰² Maide, 5/2.

⁵⁰³ Taberî, Tefsir, VIII, 52.

⁵⁰⁴ Çağrıcı, XI, 139.

⁵⁰⁵ Cemaleddin, *İslâm'da İdarî Siyaset*, s. 104-105.

getirmelerinin istendiğini dikkate alarak, fertlerin emir ve nehiy sorumluluklarının devam ettiğini düşünmüşlerdir. Buna göre iyi veya kötü olduğu açıkça bilinen hususlarda her Müslüman bu görevi yapabilir. Ancak ağırlıklı görüşe göre, âlimlerin ihtilâf halinde bulunduğu meseleler emir ve nehiy konusu olmaz. Özellikle ictihad alanına giren konularda emir ve nehiy yetkili kişilerin eliyle yapılmalıdır.⁵⁰⁶

4. Sünnet'te Emr-i bi'l-Ma'ruf ve Nehy-i ani'l-Münker

Hiz. Peygamber kendisine verilen tebliğ görevini hakkıyla yerine getirmeye çalışmıştır. Bu tebliğinde birçok zorlukla karşılaşmış Arap Yarımadası topluluklarından tevhit eksenli dine, onun yenilik ve değişim çağrısına karşı çıkan ya da ilgisiz kalanlarla çeşitli yollarla mücadele etmiştir.⁵⁰⁷ “İnsan fıtratına aykırı olan ve tevhit akidesine ters düşen inançları benimseyen, bozulmadan ve aşağılaşmadan yana tavır koyan müşriklere ve ehl-i kitaba tevhit merkezli İslam'ı tebliğ etmiş ve onlardan bu çağrı ile kendilerini değiştirmelerini istemiştir.”⁵⁰⁸ Bu değişimi ifade ederken de iyi, güzel, doğru, insan fıtratına uygun olanı emretmiş; kötü, çirkin, şer olanı yasaklamış, puta tapmayı tevhit akidesine ters düşen davranışları hiçbir zaman tasvip etmemiş onlarla sonuna kadar mücadele etmiştir.

Hiz. Peygamber hem Mekke döneminde hem de Medine döneminde fert ve toplum hayatında tevhit merkezli din anlayışını yerleştirmeye çalışırken özellikle de Mekke'de bunun fikrî ve amelî zeminini oluşturmuş, sonra bu zihniyet üzerine “örnek ve temiz insan modeli”nde Müslümanlar yetiştirmiştir. Bu yeni insan tipi davranışlarıyla, hal ve hareketleriyle diğer insan tiplerinden ayrılmış “inanan insan” (mü'min) veya “Müslüman” diye adlandırılmıştır. Bu yeni insan tipi yani mü'min insan İslâm'ın çağrısı sayesinde her bakımdan değişmiş ve kendinde olanı değiştirmiş, yepyeni bir kimlik ve kişiliğe bürünmüş insan tipini ifade ediyordu. Neticede Hiz. Peygamber, Medine döneminde bu kimlik ve kişilikteki mü'minlerle “örnek ve temiz toplum modeli”nde yepyeni bir toplum meydana getirmiştir.⁵⁰⁹ Bu ilk Müslüman toplum, Hiz.

⁵⁰⁶ Çağrıcı, XI, 139.

⁵⁰⁷ Hizmetli, Sabri, “İslam ve Değişim”, AÜİFD, Ankara, 1997, XXXVII, 90.

⁵⁰⁸ Hizmetli, a.g.mk, XXXVII, 90.

⁵⁰⁹ Hizmetli, “İslam ve Değişim”, AÜİFD, XXXVII, 90.

Peygamber'in rahle-i tedrisinden geçen bu insanlar, Kur'ân'ı Kerim tarafından en hayırlı ümmet olarak nitelenmişlerdir.⁵¹⁰ Bu hayırlı ümmetin bu vasfı kazanması ise iyiliği emredip kötülükten nehyetmekle gerçekleşmiştir.

H. Peygamber'in hadislerini incelediğimizde bu konuya geniş bir şekilde yer verildiğini görürüz:

*“Sizden kim (sünnetimize uymayan) bir münker görürse (seyirci kalmayıp) onu eliyle düzeltsin. Buna gücü yetmezse lisanıyla düzeltsin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle buğzetsin. Bu kadarı iman en zayıf derecesidir.”*⁵¹¹ İşlenen bir kötülük karşısında, mü'min bir kimsenin şartlara göre bir tavır olmalıdır.⁵¹² Eliyle müdahale ettiği takdirde halledebileceği bir durumda ise eliyle müdahale edecek, sözle müdahale edebilecek bir durumda ise sözle müdahale edecek, her ikisi ile müdahale edemediği durumda zulmün tarafı olmadığını belirtmek için kalben buğz edecek, yani münkeri hoş karşılamayacak. Zaten zulmü hoş görmesi imanla bağdaşan bir durum değildir.⁵¹³ Kötülüğün fiil olarak yok edilmesi, hayra, iyiliğe ve hakka mani olan engellerin ortadan kaldırılması demektir. Yeryüzündeki her kötülük, işgal ettiği yer veya daha fazlası kadar iyiliğin yok olmasına sebep olur. Kötülükler arttıkça iyilikler azalır, bunun aksine iyilikler çoğaldıkça kötülükler yok olur. Kötülüğün ortadan kaldırılması, hak ve iyiliğin insanlar arasında yayılmasını sağlar. Böylece (hadiste geçen) iyiliği emir buyruğu tahakkuk etmiş olur.⁵¹⁴

Başka bir hadiste de Rasûlullah: *“Kim bir sultana bir konuda nasihat etmek isterse, bunu açıktan açığa yapmasın, onunla baş başa kalacağı bir ortam hazırlasın. Bu durumda sultan onun nasihatını kabul ederse ne âlâ. Şayet kabul etmez ise, nasihat eden kimse görevini yerine getirmiş olur”*⁵¹⁵ buyurarak tebliğdeki usûl ve yöntemi ortaya koyarken, nasihat edilenin nasihat edenin sözünü dinlemese de nasihat eden açısından sorumluluğun ortadan kalkacağı ifade edilmiştir.

⁵¹⁰ Âl-i İmrân, 3/110.

⁵¹¹ Buhâri, Melâhim 17; Müslim, İman 78; Ebu Dâvud, Salâtu'l-İydeyn, 248; Tirmizî, Fiten 11; Nesâî, 17; İbnu Mâce, Fiten 20.

⁵¹² Cânân, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Ankara 1988, II, 378.

⁵¹³ Canân, II, 378.

⁵¹⁴ Zeydan, *İslâm Devetçilerine*, s. 554.

⁵¹⁵ Ahmed, 3/404.

Yine Hz. Peygamber başka bir hadis-i şerifinde şöyle bir darb-ı mesel zikretmiştir: *“Allah’ın Hududu’nda lakayt –bir kenara çekilen, bir şeyi basit gören veya zahiren ülfet eden, hakkı yerine getirmeyen, batıl şeyleri de yok etmeyen – kişinin misali, şu topluluğun misali gibidir: bir gemide seyahat edenler, aralarında kur’a çekerler ve bazısı alt, bir kısmı da üst kata yerleşir. Alt katta olanlardan biri, kendi bulunduğu kısım suyun içinde olduğu için, üsttekilere sıkıntı çektirmek ve onları huzursuz etmek ister. Eline bir çekiç alıp, geminin gövdesine vurmaya başlar. Çekiç sesini işiten diğer yolcular hemen telâşla koşarlar ve: “Sana ne oluyor?” derler. O ise gayet sakin : “Ne o, rahatsız mı oldunuz? Hâlbuki bana su lâzımdı” der. Şimdi bu topluluk, bu şahsın elinden tutar, onu ikna ederek zararsız hale sokarsa, hem onu, hem de kendilerini kurtarmış olurlar. Aksi halde onu kendi keyfince serbest bırakacak olurlarsa, bu zavallıyı kaybedecekleri gibi kendilerini de helâk etmiş olmazlar mı?”*⁵¹⁶ Bu darb-ı meselde faziletli bir cemiyetin meydana gelmesinde yardımlaşmanın rolüne ve toplumun zararına olanı nehyetmenin önemine işaret ederek fikrî, içtimaî ve ahlâkî sahalardaki bozukluklarla mücadelede toplumsal birlikteliğin önemine işaret etmektedir.⁵¹⁷ Bugün çevre problemlerinin çığ gibi büyüdüğü dünyamızda bu hadis, durumun önemini ve vahametini çok güzel bir şekilde açıklamaktadır.⁵¹⁸ Eğer insanları kendi haline bırakırsanız onlar sorumsuzca hareket ederek havayı kirletecek o havadan siz teneffüs etmek zorunda kalacak, başkaları ozon tabakasını delecek kişinin kendi dünyası kararacak, başkalarının kirlettiği denizler yüzünden insanoğlunun rızıklandığı balıklar yok olacak, ormanları tarumar edenlere ses çıkartılmadığı zaman kendi vatanı çöle dönecektir.⁵¹⁹ Şüphesiz bu örnekleri çoğaltmamız mümkündür. Yine bu mesele ile ilgili olarak âlimlerin veya bu sahada bilgi sahibi olanların cahilleri gittikleri yanlış yoldan döndürmeleri şarttır. Nitekim bunun sorumluluğunu Hz. Ali (ö. 40/661) şu şekilde ifade eder: *“Âlimlere niçin öğretmediniz? sorusu sorulmadan, cahillere niçin öğrenmediniz? sorusu sorulmayacaktır.”*⁵²⁰ Ancak marifet iltifata tabiidir. Eğer bir yerde ilme, âlime, bilgiye değer verilmiyor; makam, kadın, para vb. gibi farklı

⁵¹⁶ Buhârî, Şerike, 6.

⁵¹⁷ Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm’da Sosyal Dayanışma*, trc: E. Ruhi Fıçlalı, Osman Eskicioğlu, Yağmur Yay., İstanbul, 1969, s. 34.

⁵¹⁸ Belik, *İslâmî Hayat*, II, 418-419.

⁵¹⁹ Belik, a.g.e, II, 419.

⁵²⁰ Ebû Zehra, a.g.e, s. 34.

şeylere değer veriliyorsa ve o âlimde uyarma görevini yapmış ve gittikleri yolun yanlış olduğunu o insanlara duyurmuşsa, yani üzerine düşen göre yapmışsa o vakit onun sorumluluğu ortadan kalkacaktır. Çünkü peygambere de düşen ancak tebliğ etmektir.

Yine bu minvalde başka bir hadiste Allah'ın (c.) azabına düşer olanların, kötülüğü engellemeye güçleri olduğu halde engellemeyenler olduğu belirtilir: *“Allah (c.) büyük topluluklara, küçük grupların işledikleri (günahlar) sebebiyle azâb etmez. Ama, her türlü kötülük gözleri önünde işlenir, onlar da buna engel olmaya muktedir oldukları halde engel olmazlarsa, işte o zaman hem küçük gruplara hem de büyük topluluklara azâb eder.”*⁵²¹

Başka bir hadiste Hz. Peygamber bir bakıma yukarıda ifade edilen söz ile emir ve nehiy yapmanın bütün Müslümanlara şamil olduğunu belirtiyor: *“Din nasihattir” buyurdu. “kime” diye sorduk. Allah'ın Rasulü (s.): “Allah'a için, onun kitabına, Peygamberine ve Müslümanların imamlarına (idarecilerine) ve bütün Müslümanlara.”*⁵²² Doğruya yöneltmenin ilk basamağı da o münker işi yapana nasihatle bulunmaktır. Bu açıdan murakabe ilk plânda bir nev'i nasihatle başlar.⁵²³

Hadiste “nasihat” diye belirtilen davranış, fikir açıklama faaliyetinin bir diğer ismi ve çeşididir. Bu faaliyet ümmete tavsiye edilmiştir. Ayrıca bu tavsiye ümmet için bir vazife kabul edilmelidir. Bu sebeple de, fikir açıklamak ve idarecileri tenkit sureti ile doğru yolu göstermeye çalışmak yalnız bir hürriyet değil, aynı zamanda bir vazifedir, bir görevdir.⁵²⁴ Ayrıca “fikir açıklamanın bir hürriyet olmaktan çok bir vazife olarak kabul edilmesi, İslâm Hukukunun bu hürriyete verdiği ehemmiyetin bir delili olarak kabul edilebilir.”⁵²⁵

Nasihat fayda vermediği takdirde, ister devlet başkanı ister idareci olsun, onu çeşitli sapmalardan döndürmek ve zulümden menetmek için gereken kuvveti kullanmak ta Müslüman toplumun hakkıdır.⁵²⁶ *“Allah'a*

⁵²¹ Ahmed, 3/404.

⁵²² Buhârî, İmân, 42; Ebu Dâvud, Edeb, 59; Nesâî, Bey'a, 22; Tirmizi, Birr ve Sıla, 17; Darimi, rikak, 41; Hanbel, 1/351, 2/297, 4/102, Müslim, İman, 95, 97, 99 ve Riyazu's-Salihin c. 1, s.224, Had. No: 180.

⁵²³ Zeydan, *İslâm Hukukunda Ferd ve Devlet*, s. 40.

⁵²⁴ Armağan, *İslâm hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, s.119.

⁵²⁵ Armağan, a.g.e, s.119.

⁵²⁶ Zeydan, *İslâm Hukukunda Ferd ve Devlet*, s. 41.

yemin ederim ki, siz iyiliği emretmelisiniz, kötülükten sakınmalısınız, zalimi önlemelisiniz, hakkını kısıtlamalısınız; yoksa Allah bazılarınızın kalpleri ile diğerlerini sıkıştırır da onlar gibi sizi de lânetler.” Başka bir hadiste de: *“Eğer halk zalimi görür de ona engel olmazsa Allah o zalimin cezasını bütün halka teşmil eder.”*⁵²⁷ Bu hadiste de toplumsal birlikteliğe vurgu yapılarak beraber hareket etmenin önemi vurgulanmıştır. Aksi takdirde ilahî cezaya maruz kalan bütün halk olacaktır.

Diğer bir hadiste ise iyiliği emr ve kötülüğü nehy etmenin terk edilmesi, Allah’ın azap göndermesine ve yapılan duaların reddine sebep olur: *“Allah’a yemin ederim ki, ya doğruluğu emr ve kötülükten sakındırırsınız. Yoksa Allah size azap gönderir. Sonra Allah’a yalvarırsınız, fakat duanız kabul edilmez.”*⁵²⁸ Bir diğer hadiste yine Allah’ın cezalandırılmasına müstahak olmak emir bi’l-maruf ve nehiy ani’l-münker’le ilişkilendirilmiştir: *“İnsanlar zalimi görür de ona zulümden el çektirmezlerse, Allah’ın genel cezasına uğramaları yaklaşmış demektir.”*⁵²⁹

Burada iki husus emredilmektedir: biri, insanlara, bilhassa idarecilere, doğruyu yani İslâm’ın hükümlerini söylemek, onlara doğru yolu göstermek, iyiliği emretmek; diğeri de zalim kimselere karşı direnmek, kuvvet kullanarak onları yaptıkları münker işten el çektirmek.⁵³⁰ Bu da daha önce ifade ettiğimiz gibi el ile dil ile ve kalben buğz etmekle gerçekleşir.

“İyilikle emredip kötülükten menetme” ilkesi terk edildiği zaman toplum, yalnız fesat ve anarşi buhranına duçar olmakla kalmayacak, aynı zamanda tefrikaya düşecek ve birbirlerine muhalefet ederek ayrılacaktır. Böylece cemiyetin bünyesi fesat tufanıyla gevşeyip çözülecek, toplum perişan olarak yok olup gidecektir.⁵³¹ Kötülüğe karşı çıkmama, seyirci kalma da Allah (c.) katından umumî bir belanın gönderilmesine neden olacaktır. bu hususta Rasulullah’ın (s.) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: *“İnsanlar, zalimi görüp elinden tutmazlarsa, Allah’ın, hepsine ulaşacak umumî bir belâ göndermesi yakındır”* yine Resulullah (s.): *“İçlerinde kötülükler işlenen bir cemiyet, bu kötülükleri bertaraf edecek güçte olduğu*

⁵²⁷ Riyaz’üs-Sâlihîn: ad nerde basıldığı tarih yazılacak s. 112-113.

⁵²⁸ Tirmizî, Fiten, 9.

⁵²⁹ Ebû Dâvûd, Melâhim 17; Tirmizî, Fiten 8; İbni Mâce, Fiten 20.

⁵³⁰ Armağan, a.g.e, s.119.

⁵³¹ Ebû Zehra, İslâm’da Sosyal Dayanışma, s. 34-35.

halde, seyirci kalır, müdahale etmezse, Allah'ın hepsini saran umumî bir belâ göndermesini yakındır."⁵³²

İyiliğin emredilip, kötülükten nehyetmenin ihmal edilmesi durumunda gelecek felaketin, uğranılacak zararın büyüklüğü Hz. Peygamber'in (s.) hadislerinde ifade edilirken, bu iş yapıldığı takdirde elde edilen mükâfatın da büyüklüğünden bahsedilir. Bunun faydasının hem bireysel olarak hem de toplumsal olarak çok büyük olacağı bize hatırlatılır.

Başka bir hadiste de Peygamberimiz (s.): *"Küçüğümüze merhamet etmeyen, büyüğümüze saygı duymayan, iyiliği emretmeyen ve kötülükten de alıkoymayan bizden değildir"*⁵³³ buyurarak iyiliği emretmenin ve kötülüğü nehyetmenin ne kadar önemli olduğunu, bize hatırlatmaktadır.

Hız. Peygamber'in davet faaliyetlerinin başarıya ulaşmasını sağlayan etkenlerden biri de, onun ümitsizliğe ve karamsarlığa kapılmaksızın çalışmalarını daima sabır, azim, inanç ve kararlılıkla sürdürmüş olmasıdır.⁵³⁴ O, davet çalışmalarında sosyal ilişkilerini sürdürmüş ve bu ilişkilerden azamî derecede istifade etmiştir. Mesela, Müslüman olanların yanında, henüz İslâm'ı kabul etmemiş akraba ve çevresiyle ilgisine ısrarla devam etmiştir.⁵³⁵

5. Emr-i bi'l-Ma'ruf ve Nehy-i ani'l-Münker'in Önemi

İslâm toplumunda ortak şuurun meydana gelmesini sağlayan bu ilke İslâm'ın temel dinamiğidir. Bunun ihmal edilmesi ise değerler sisteminin zayıflamasına, giderek nihilizme ve anarşizme yol açarak din ve devlet hayatında telâfisi zor bir takım felâketlere sebep olacaktır.⁵³⁶

İyi olanı emretme ve kötü olanı yasaklama toplumun birliğini güçlendirmekte, ahlâk, fazilet ve doğruluk temeline dayanmasını sağlamaktadır. Bunun için Kur'ân ayetlerinin bir kısmı, Allah'ın kitabına sarılmayı da kapsayarak ma'ruf'u emreden ayetler, bir kısmı da kötülüğü yasaklayan ayetlerdir. Bu Kur'ânî bir emir olması hasebiyle iyi olanı emretmek ve kötü olanı yasaklamak ümmetin genel kamuoyu görüşüdür.⁵³⁷

⁵³² Ebu Dâvud, Melâhim, 17; Tirmizî, Tefsir, Mâide, Fiten, 8.; İbnu Mâce, Fiten, 20,.

⁵³³ Tirmizî, Birr, 15; Ahmed, I/257, 2/207.

⁵³⁴ Sarıçam, İbrahim, *Hız. Peygamber'in Çağımıza Mesajları*, Ankara 2000, s. 2.

⁵³⁵ Sarıçam, a.g.e, s. 2.

⁵³⁶ Çağrıcı, XI, 139.

⁵³⁷ Ebu Zehra, *İslam Birliği*, s. 129.

Kur'ân'ı Kerim'e göre "kötülüklerden nehyedip iyilikleri emretmek" İslâm toplumunu yükseltecek ve yüceltecek önemli bir vasıftır. Kur'ân'ı Kerim'in zikrettiği İslâm cemaati "Emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker" yaptığı müddetçe faziletli toplum vasfına sahip olacak, ama bu durumunun emr bi'l-maruf ve nehy ani'l-münker'i yaptığı sürece geçerli olduğunu bildirmiştir. Bu görev yapılmadığı takdirde hayırlı ümmet olma vasfı ortadan kalkacaktır.

Yüce Allah: "İyilik ve takvada yardımlaşın. Günah işlemek ve düşmanlık yapmakta yardımlaşmayın." Bu âyet bütün İslâmî topluluklarda genel bir prensiptir. Fertler, sıkıntıları gidermek, engelleri aşmak, kötülüğü önlemek ve yararlı işler sağlamak konularında birbirleriyle yardımlaşmalıdırlar.⁵³⁸ Bunun diğer bir şekilde ifade edilmesi iyiliğin emredilmesi kötülüğün nehyedilmesidir. Peygamberimiz (s.): "Kulu din kardeşinin yardımında olduğu sürece Allah da kulunun yardımındadır" buyurmuştur. Yine buyurmuştur ki: "Kim bir müslümanın önünden dünyada bir engeli kaldırırsa Allah da ondan âhiret engellerinden bir engeli kaldırır." Hayrın kazanılması şerrin defedilmesi için yardımlaşmak dinin onayladığı bir husustur.⁵³⁹ Bu da bize hayrın ortaya çıkması ve şerrin ortadan kaldırılması için yardımlaşmanın elzem olduğunu, aynı zamanda bu öğretinin gerekli olduğunu hatırlatmış oluyor.

Kötüler ve suçluların her türlü kötü hareketine, toplumda bulunan şuurlu, bilinçli, sağlam insanlar tarafından engel olunması gerekir. Aksi takdirde o cemiyet en kısa zamanda dağılacaktır.⁵⁴⁰ Bu cemiyette kötülüğe karşı herhangi bir mukavemette bulunulmaması o cemiyetin topyekûn günahkâr ve suçlu olması anlamına gelecektir.⁵⁴¹ Faziletli ve iyi insanlar, onları kötülük yapmaktan alıkoyacak, onlara engel olacak, gerektiğinde ellerinden tutarak hem onları hem de yaşadıkları toplumu kurtaracaktır.

İslâm tarihine baktığımızda dar kabilecilik anlayışı dışında herhangi bir sosyal bağ tanımayan Arapları, Kur'ân, aynı imanı paylaşma sayesinde kardeş haline getirmiş, Müslümanlara "doğru ve iyiyi emretmeyi, kötülüğü önlemeyi"⁵⁴² görev olarak vermiştir.⁵⁴³

⁵³⁸ Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm'da Toplum Düzeni*, trc: Nurettin Demir, Vesim Taylan, Kayıhan yay., İstanbul, 1993, s. 72.

⁵³⁹ Ebû Zehra, a.g.e, s. 72.

⁵⁴⁰ Ebû Zehra, *İslâm'da Sosyal Dayanışma*, s. 33.

⁵⁴¹ Bkz. Muhammed Ebû Zehra, a.g.e, s. 33.

⁵⁴² Âl-i İmrân, 3/104.

Hadis-i Şerif'te ifadesini bulan Müslümanlara nasihat onların lehine olacak faydalı ve doğru olan bütün hususları kapsar. Bu da fikir açıklamak şeklinde gerçekleşir. Bunun anlamı nasihat etmektir. Her Müslüman diğer Müslümanların lehlerine olan hususlarda, onlara nasihat etmek, doğru yoldan ayrılmışsalar onları uyarmak ve ikaz etmek mecburiyetindedir.⁵⁴⁴

Aynı durum, Müslüman idareciler için de söz konusudur. Müslümanlar idarecilerini, uyararak, ikaz ederek onları kontrol ederler.⁵⁴⁵

Hadis-i Şerif'in ifade ettiği mana çerçevesinde “her Müslüman hem nasihate muhtaç, hem de nasihat edici durumundadır. Çünkü Müslümanlar, diğer Müslümanların lehine faaliyette bulunmakla mükelleftirler. Bu mükellefiyetin muhtevası, onları kötülüklerden sakındırmak ve iyilikleri göstermektir. Ancak bu takdirde açıklanan fikir, nasihat vasfını kazanacaktır.”⁵⁴⁶

Fikir açıklama hürriyeti vasıtaları, günümüzde oldukça gelişmiştir. Radyo, televizyon, internet ve kitle iletişim araçları ve diğer faaliyetler, Müslümanların bu mükellefiyetlerini yerine getirmeleri için kullanılması gereken vasıtalar.⁵⁴⁷

Dünyaya çekidüzen vermek için toplum üyelerinin fertler olarak şekillenmesi gerekir. Fertler yetişmeden bu görevi üstlenecek bir toplumun olması da düşünülemez.⁵⁴⁸ Bu da emr bi'l-maruf yapacak bir toplumun oluşturulması için gereklidir. Bu topluluk ne kadar iyi yetiştirilirse elde edilebilecek fayda o oranda büyük olacaktır. O halde fert olarak İslâm toplumunun bütün bireyleri dünyamızın ve insanlığın geleceği için en iyi şekilde yetişmesi ve her alanda donanımlı olması gerekir.

Netice olarak İslâm “iyiyi yaymayı ve kötülüğü önlemeyi” temel bir hedef olarak ortaya koyar. Bu da aslında en genelinden en özeline kadar tüm emir ve yasakları ihtiva eder.⁵⁴⁹

⁵⁴³ Karaman, I, 176-177.

⁵⁴⁴ Armağan, *İslâm hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, s.118.

⁵⁴⁵ Armağan, a.g.e, s. 118.

⁵⁴⁶ Armağan, a.g.e, s. 118.

⁵⁴⁷ Armağan, a.g.e, s. 118.

⁵⁴⁸ Fazlur Rahman, “*İslâm ve siyasî aksiyon: siyaset dinin hizmetinde*”, *İslâm'da Siyaset Düşüncesi*, s.10.

⁵⁴⁹ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Trc: Alpaslan Açıkgenç, Ankara, 1987, s. 115.

6. İyiliği Emretme, Kötülüğü Engelleme Görevi Yapanların Ödülü, İhmal Edenlerin Sonu

İyiliği emretme ve kötülüğü engelleme birbirinin tamamlayıcısıdır. Bunlardan özellikle kötülüğü engelleme konusunda, insanlar daha ihmalkârdır.⁵⁵⁰

Allah; münkeri yasaklar:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ
الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

"Muhakkak ki Allah, adâleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor."⁵⁵¹ Münker terimi burada "aklın ve/veya sağduyunun reddettiği" ve buna bağlı olarak "ilke olarak, reddedilmesi, kaçınılması gereken şey" anlamında geçmektedir.⁵⁵² Aynı zamanda bu kelime fiilen uygunsuz ve muzır olan ve dolayısıyla uzak durulması, kaçınılması gereken tutum ve davranışları da içine almaktadır; böyle olduğu için de bu açıklama, Kur'ân'ın hem ahlakî problemlere ilişkin akla uygun yaklaşımıyla, hem de onun insan davranışlarında gözetilmesi gereken sağduyu ve itidal konusundaki ısrarıyla tam bir bağdaşım içindedir.⁵⁵³

Allah'ın emrettiği namaz da kötülüğe engel olur:

اَتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ
الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ

"(Resûlüm!) Sana vahyedilen Kitab'ı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki, namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür. Allah yaptıklarınızı bilir."⁵⁵⁴ Şartlarına ve

⁵⁵⁰ Akyüz, *Kur'ân'da Siyasî Kavramlar*, s. 105.

⁵⁵¹ Nahl, 16/90.

⁵⁵² Esed, II, 549.

⁵⁵³ Esed, II, 549.

⁵⁵⁴ Ankebut, 29/45.

adabına göre, tam bir huşu içinde ve hükümlerine uyularak, gerektiği gibi, rabbinin yüceliğini hatırlayarak, okuduğunu düşünerek namaz kılan kişi kendisini her türlü kötü ve hoş olmayan işlerden alıkoyma özelliğine sahiptir.⁵⁵⁵ Bu ayet aynı zamanda namazla kötülük arasında olan bağa işaret etmektedir. Gerçek manada namaz kılan kişiyi kıldığı bu namaz kötülüklerden alıkoymacaktır.

Buna karşılık, şeytan ve münafıklar, tam tersi bir tutumla, kötülüğü emreder, iyiliği engeller:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطَوَاتِ الشَّيْطَانِ وَمَنْ يَتَّبِعْ خُطَوَاتِ الشَّيْطَانِ فَإِنَّهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَا مِنْكُمْ مِّنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَلَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

*"Ey iman edenler! Şeytanın adımlarını takip etmeyin. Kim şeytanın adımlarını takip ederse, muhakkak ki o, edepsizliği (yüz kızartıcı suçları) ve kötülüğü emreder. Eğer üstünüzde Allah'ın lütuf ve merhameti olmasaydı, içinizden hiçbir kimse asla temize çıkamazdı. Fakat Allah dilediğini arındırır. Allah işitir ve bilir."*⁵⁵⁶ Allah'a ve Peygamberine iman eden mü'minler, iffetli kadınlar hakkında yapılan iftiralara aldanarak şeytanın adımlarını takip etmeyin. Onun yolunu uymayın. Zira sizden kim, şeytanın yolunu tutacak olursa, şüphesiz ki şeytan ona, fuhuşu ve kötülüğü emreder. Çünkü şeytan kendini buna adamıştır.⁵⁵⁷ Çünkü şeytanın mesleği budur. O her fırsatta kötülüğü emreder ve iyilikten de meneder.

Sizin aksinize münafık erkek ve kadınlar kötülüğü emreder ve iyilikten alıkorlar:

الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِّنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ أَيْدِيَهُمْ نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

⁵⁵⁵ Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, II, 462.

⁵⁵⁶ Nur, 24/21.

⁵⁵⁷ Taberî, *Tefsir*, XVII, 221.

"Münafık erkekler ve münafık kadınlar (sizden değil), birbirlerindendir. Onlar kötülüğü emreder, iyilikten alıkor ve cimrilik ederler. Onlar Allah'ı unuttular. Allah da onları unuttu! Çünkü münafıklar fâsıkların kendileridir."⁵⁵⁸ Onların davranışları en azından etki ya da sonucu bakımından mü'min kimselerden beklenenin tam tersidir.⁵⁵⁹

Kötülüğü engelleme görevinin ihmal edilmesi, Allah'ın öfkesini çeker, lânete sebep olur:

لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُودَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ

"İsrailoğullarından kâfir olanlar, Davud ve Meryem oğlu İsa diliyle lânetlenmişlerdir. Bunun sebebi, söz dinlememeleri ve sınırı aşmalarıdır.

Onlar, işledikleri kötülükten, birbirini vazgeçirmeye çalışmazlardı. Andolsun yaptıkları ne kötüdür!"⁵⁶⁰ Bu âyet-i kerime, İsrailoğullarının yapmış oldukları kötülüklerden birbirlerini men etmemeleri neticesinde Allah'ın lanetine uğradıklarını bildirmekte, aynı zamanda böyle davrananların aynı akıbete uğrayacaklarına işaret etmektedir. İyiliği emredip kötülüğü mani olmak bizim de en önemli vazifelerimizden biridir.⁵⁶¹

İsrailoğullarının oturduğu deniz kıyısındaki kasaba halkı, avlanma yasağı olan günde balık tutarlar, içlerinden bir bölümü ise onları uyarırdı:

وَأَسْأَلُهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَأْتِيهِمْ كَذَلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ وَإِذْ قَالَتْ أُمَّةٌ مِنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا

⁵⁵⁸ Tevbe, 9/67.

⁵⁵⁹ Esed, I, 368.

⁵⁶⁰ Maide, 5/78-79.

⁵⁶¹ Taberî, Tefsir, VIII, 591-592.

شَدِيدًا قَالُوا مَعْذِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ أَنجَيْنَا
الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَأَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَيِّسٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ

"Onlara, deniz kıyısında bulunan şehir halkının durumunu sor. Hani onlar cumartesi gününe saygısızlık gösterip haddi aşıyorlardı. Çünkü cumartesi tatili yaptıkları gün, balıklar meydana çıkarak akın akın onlara gelirdi, cumartesi tatili yapmadıkları gün de gelmezlerdi. İşte böylece biz, yoldan çıkmalarından dolayı onları imtihan ediyorduk. İçlerinden bir topluluk: "Allah'ın helâk edeceği yahut şiddetli bir şekilde azap edeceği bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz?" dedi. (Öğüt verenler) dediler ki: Rabbinize mazeret beyan edelim diye bir de sakınırlar ümidiyle (öğüt veriyoruz). Onlar kendilerine yapılan uyarıları unuttunca, biz de kötülükten men edenleri kurtardık, zulmedenleri de yapmakta oldukları kötülüklerden ötürü şiddetli bir azap ile yakaladık."⁵⁶² Bu âyet, kasabadaki halkın üç tutumu benimsediğini belirtir: birincisi Allah'a karşı gelen zalim grubun tutumu ki; bunlar şiddetli azaba uğradı; ikincisi yapılan kötülüğe edilgen bir tutum takınan grup; bunlar sebt gününün ihlaline bizzat katılmıyordu, ama bu kötülüğe engel de olmuyordu ve üçüncüsü de kötülüğü yapanları uyaran grubun tutumu ki; bunlar azaptan kurtuldular."⁵⁶³ Buna göre, yapılan uyarılara uyulup uyulmaması iyiliği öğütleme görevini yapanlar için önemli değildir. Bu kimseler bu şekilde yapmakla hem ilahî azaptan kurtulmuş hem de sakındırma görevini yerine getirmiş olurlar.

Özellikle topluma önderlik edenler, kötülüklerle bulaşıp toplumu iyice yozlaştırmamalıdır. Bilakis onlar her daim günah olandan çirkin olandan sakındırmaları gerekir:

وَتَرَىٰ كَثِيرًا مِّنْهُمْ يُسَارِعُونَ فِي الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ
لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ لَوْلَا يُنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ عَنِ قَوْلِهِمُ الْإِثْمُ
وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ

"Onlardan birçoğunun günah, düşmanlık ve haram yemede

⁵⁶² A'raf, 7/163-165.

⁵⁶³ Akyüz, Kur'an'da Siyasi Kavramlar, s. 107.

yarıştıklarını görürsün. Yaptıkları ne kadar kötüdür! Din adamları ve âlimleri onları, günah olan sözleri söylemekten ve haram yemekten menetselerdi ya! İşledikleri (filler) ne kötüdür!"⁵⁶⁴ Allah Teâlâ Yahudilerin yaptıkları haksızlıklar karşısında sessiz kalıp onları uyarmayan, yalan söylemelerine ve haram yemelerine rızâ gösterip bunu engellemeyen eğitimcileri, din adamlarını ve âlimleri kınamakta, bu davranışın kötü bir tutum olduğunu bize haber vermektedir. Âlimlerin ve eğitimcilerin tutumu, neticede halkın ahlâkının ve dininin bozulmasına sebep alacağı için esas sorumluluk bunların üzerindedir. Bu açıdan Müfessirler Kur'ân'da âlimleri uyaran en sert ifadenin bu âyette olduğu kanaatindedirler.⁵⁶⁵

Yeryüzünün her dönem ıslah edilmeye ihtiyacı vardır. Bunu yapanlar az kimseler olsa da kurtuluşa erenler ancak bu kimselerdir:

فَلَوْلَا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ أُولُوا بَقِيَّةَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي
الْأَرْضِ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّنْ أَنْجَيْنَا مِنْهُمْ وَاتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا فِيهِ وَكَانُوا
مُجْرِمِينَ وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرَىٰ بِظُلْمٍ أَهْلَهَا مُصْلِحُونَ

"Sizden önceki asırlarda yeryüzünde (insanları) bozgunculuktan alıkoyacak faziletli kimseler bulunsaydı ya! Fakat onlardan, kurtuluşa erdirdiğimiz az bir kısmı müstesnadır (bunlar görevlerini yaptılar). Zulmedenler ise, kendilerine verilen refahın peşine düştüler. Zaten günahkâr idiler. Halkı iyi olduğu halde Rabbin, haksızlıkla memleketleri helâk etmez."⁵⁶⁶ Âyet-i Kerime, daha önce geçen ve aklı başında olan ümmetlerin, yeryüzündeki bozgunculuğu önlemeleri gerektiğini bildikleri halde, Allah'ın kurtardığı pek az insan hariç, onların, bozgunculuğu önlemediklerini bildirmektedir.⁵⁶⁷ Ayrıca yeryüzünde bozgunculuğu önlemek müminlerin en önemli vazifelerinden birisidir. Zira, zalimin zulmüne dur denilmediği takdirde, fitne ve fesadın bütün toplumu kuşatacağı bilinen bir gerçektir.⁵⁶⁸

⁵⁶⁴ Maide, 5/62-63.

⁵⁶⁵ Kur'ân Yolu, II, 302.

⁵⁶⁶ Hûd, 11/116-117.

⁵⁶⁷ Taberî, Tefsir, XII, 627-628.

⁵⁶⁸ Taberî, Tefsir, XII, 631.

Bütün bu âyetlerden, münkerin işlenmesine seyirci kalınmasının doğru bir hareket tarzı olmadığı anlaşılır. Münkerin işlenmesine karşı çıkmamak, yalnızca onu işleyenleri ve bu münkerin işlenmesinden zarar görenleri etkilemez, işlenmesine engel olmayanları da kısacası sonuçları bütün topluma etkileyen bir duruma döner.⁵⁶⁹

7. Emr-i bi'l-Ma'ruf'un Nehy-i ani'l-Münker'in Alanı ve Günümüzde Uygulama Araçları

İslâmî kaynaklarda emir bil-ma'ruf nehiy ani'l-münkere geniş bir şekilde yer verilmesi, daha çok, bu ilkenin hükmü ve uygulanmasıyla ilgili yapılan tartışmalar konunun İslam toplum hayatı açısından taşıdığı büyük önemi göstermektedir.⁵⁷⁰ Buna göre “emr-i bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker fert ve toplum hayatında din, akıl ve maşerî vicdan tarafından benimsenen inançların, değerlerin ve yasama tarzının hâkim kılınması; dinin, aklın ve sağduyunun reddettiği her türlü kötülüğün önlenmesi yolunda ferdî ve toplu gayretleri, siyasî ve sivil önlemleri ifade etmektedir.”⁵⁷¹ Kur'ân-ı Kerim başta olmak üzere bütün İslâmî kaynaklarda çocuklar, kadınlar, yaşlılar, sakatlar, kimsesizler, çalışanlar gibi kesimlerin haklarıyla dinî değerler, çevre, canlı ve cansız tabiat halk sağlığı alanlarda ve genel olarak İslâm'ın fitne ve fesad saydığı kötülüklerin bertaraf edilmesi istenmiştir.⁵⁷²

Yardımlaşmanın başlayacağı ilk yer ailedir. Hayatın devamı için karı kocanın yardımlaşmaları gerekir. Kadın ev içindeki yükü omuzlarken, erkek evin dışındaki sıkıntılara göğüs gerer. İkisi beraber çocuk sahibi olur onu besler büyütür, topluma kazandırır. Çocuğun iyi, terbiyeli, ahlâklı olması anne babanın yetiştirmesiyle alakalıdır. Çocuğun ailesine, topluma, milletine, devletine faydalı olabilmesi bu bağlamda değerlendirilmelidir. Bu açıdan emir bi'l-mâruf nehyi ani'l-münker ailede başlar.

Mü'minin aile dışında diğer bir yardımlaşma sahası da komşularıyla olan ilişkisidir. Onların ihtiyaçlarını gözetmek, onlarla iyi münasebet kurmak, onlara iyi davranmak durumundadır.⁵⁷³ Ayrıca, konumuz açısından hayrın yayılması ve şer olanın ortadan kaldırılmasında

⁵⁶⁹ Akyüz, a.g.e, s. 108.

⁵⁷⁰ Çağrı, XI, 141.

⁵⁷¹ Çağrı, XI, 141.

⁵⁷² Çağrı, XI, 141.

⁵⁷³ Ebû Zehra, *İslâm'da Toplum Düzeni*, s. 72.

⁵⁷³ Ebû Zehra, a.g.e, s. 72.

birbirleriyle yardımlaşmalarıdır. Bu açıdan komşularıyla ilişkiler de kendi içerisinde emri bi'l-mâruf ve nehyi ani'l-münkeri barındırır. İşte bu toplum iyiliğin ortaya çıkması ve kötülüğün önlenmesi noktasında yardımlaşan bir toplumdur. Bu birliktelik ve yardımlaşma sağlıklı nesiller meydana getirmesinin yanında; doğruluğun, iyiliğin, güvenin, kardeşliğin hâkim olduğu bir toplum ortaya çıkaracaktır. Bu şekilde fertler kendine güvenen, özverili, fedakâr, ehliyet sahibi, inandığı değerlere bağlı nesillerden oluşacaktır.

Bütün bu hedeflere ulaşmak amacıyla kurulan dernek, vakıf, kulüp vb. teşkilâtların İslâmî ölçülere uygun çalışmalarının da toplum için farz-ı kifaye sayılmış olan emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker içinde değerlendirilmesi gerekir. Bu tür faaliyetlerin yukarıda ifade ettiğimiz gibi kurum planında arttırılarak devam ettirilmesi hem İslâm'ın ruhuna hem de modern ve çağdaş yaşamın gerçeklerine uygun görünmektedir.⁵⁷⁴ Yine fert planında da kişilerin bu ilke çerçevesinde ellerinden geldiği kadar, bilgi sahibi olduğu ve insanların genel tecrübesiyle alakalı konularda, zaman ve mekânı da dikkate alarak, şartlarına da riayet ederek, kırmadan, dökmeden, incitmeden, iyiye, doğruya ve güzele teşvik etmeleri ve bu görevi içselleştirerek ve samimi duygularla yapmaları, toplumsal barışa katkı sağlayacak; çözülme, bölünme parçalanma vs. gibi toplumu yaralayan hastalıkların önüne geçilmiş olacaktır. Fert ve kurum bazında yapılan bu çalışmalar toplumsal barışa da katkı sağlayacaktır.

Devletin hisbe teşkilatının sürdürdüğü resmî faaliyetlerden başka vaaz, irşat, nasihat gibi çalışmalarla bu ilke çerçevesinde her dönemde etkili bir şekilde yürütülmüştür. Özellikle, dini gayret ve hamiyeti güçlü kişiler, şartların elverdiği ölçüde ferdi, ailevî ve içtimaî olarak, iyiliğin gelişip güçlenmesi, kötülüğün önlenmesi yolunda çaba harcamışlardır.⁵⁷⁵ Şimdiki tabirle sivil toplumu oluşturan bu insanlar, bireysel ve toplumsal olarak, oluşturdukları müesseselerle bu görevi daha etkili bir şekilde yerine getirmeye çalışmaktadır.

Bugün itibariyle İslam dünyasının hemen her tarafında İslâmî kimliğe dönüş yolundaki ciddi çabalar da iyiliği emretmek kötülükten nehyetmek kapsamı içerisinde değerlendirilebilecek olan ciddi faaliyetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Geleneksel manada bildiğimiz vaaz,

⁵⁷⁴ Çağrı, XI, 141.

⁵⁷⁵ Çağrı, XI, 141.

irşad gibi ıslah faaliyetlerinin yanında, basın, yayın, konferans, seminer ve son dönemde bilgisayar ve internet gibi modern usûl ve araçlarla yürütülen çalışmalar bu yöndeki önemli gelişmelere örnek gösterilebilir.⁵⁷⁶ Eskiden devlet başkanına ve idarecilere söz, şiir, mektup vs. gibi araçlarla emir bi'l-mâruf ve nehiy ani'l-münker yapılırken; günümüzde ise kitap, gazete, dergi, film, televizyon, radyo, internet aracılığıyla yapılmaktadır.

Bu arada Ehl-i Sünnet'in toplumda yeni haksızlıklara, fitne ve fesada yol açılmasını önlemek düşüncesiyle, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker faaliyetlerinde yaptırımli fiilî müdahaleleri sadece resmî kurumlara bırakması, fertlerin ve dolayısıyla sivil örgütlerin yetkisini ise eğitim, aydınlatma ve uyarma gibi barışçı teşebbüsler ve iyiliğe ortam hazırlamakla sınırlaması bu işte hassas davranılmasının önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca bu tür faaliyetlerin ehliyetli kimseler tarafından ve sadece ma'rûf ve münker olduğu hususunda İslâm bilginlerince görüş birliği sağlanmış olan konularda sürdürülmesi yanlış anlamaların önüne geçecek bir yaklaşımdır.⁵⁷⁷

8. Emr-i bi'l-Ma'ruf ve Nehy-i ani'l-Münker'in Yerine Getirilmesi

Teorik olarak cihad da emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerin bir parçası sayılmakla birlikte uygulama olarak cihad, İslâm dinini gayri Müslimler arasında yayma, Müslümanları dış saldırılara karşı koruma ve gerektiğinde silâha başvurma faaliyeti olarak tanımlanırken; buna karşılık, emr-i bi'l-marûf nehy-i ani'l-münker içe dönük bir hareket olarak İslâm ümmetinin Kur'ân ve Sünnet hükümlerine uygun, faziletli, sulh ve sükûnun hâkim olduğu bir hayat tarzını amaçlayan temel ilkelerden biridir.⁵⁷⁸

İslâm, sağlıklı bir toplumun ortaya çıkması için "kötülüklerden nehyedip, iyilikle emretmeyi" teşvik etmiştir. Bu aynı zamanda irşad faaliyetlerini de gerekli kılmaktadır. İyiliğin sürekli olabilmesi için bu faaliyetin süreklilik arz etmesi gerekmektedir. Bu ilke bireylerin birlikte yapacakları faaliyetleri içerir. Onun için de birey kendi başına bu faaliyeti yerine getiremez. Aslolan fertlerin iyi işlerde yardımlaşmaları, kötü şeyleri engel olmada birlikte hareket etmeleridir.

⁵⁷⁶ Çağrı, XI, 141.

⁵⁷⁷ Çağrı, XI, 141.

⁵⁷⁸ Çağrı, XI, 139.

Bu noktada hisbe kavramına girmemiz uygun olacaktır. Hisbe kelime itibariyle, bir işi sadece, Allah rızası için yapmaktır. Bir hukuk ve sosyal hizmet müessesesi olarak ise, iyiliği (mâ'rufu) emretmek ve kötülükten (münkerden) sakındırmak görevi şeklinde tarif edilmiştir. Velayetü'l-hisbe ise vazifesi emri bi'l-ma'rûf ve nehyi ani'l-münker olan, İslâm'da özel bir görevlinin ifa ettiği faaliyettir. Bu, her alanda dini hükümlerin takibini yapan ve buna kimsenin zarar vermemesini temin eden, dinin ve insanların genel menfaati için murakabe yapan devletin sahip olduğu yetkidir.⁵⁷⁹

Muhtesib, Müslüman, kuvvetli zekâlı ve dinin yasaklamış olduğu şeyleri bilmesi gerekir. Vazifesini tam manasıyla yerine getirmesinde bu unsurlar önemlidir. Bu görev velayetin bir çeşidi olduğundan Müslüman'dan başkasına verilemez.⁵⁸⁰ Muhtesib için ilim de şarttır. Çünkü vazifesini ancak emredilen ve nehyedilen şeyleri bilmekle yapabilir. Fakat içtihad ehli ve öne çıkmış bir kimse olmadığı gibi fıkıhta derinleşmesi de şart değildir; şariat hükümlerini bilmesi yeterlidir.⁵⁸¹ “Bazı hukukçular muhtesibin âdil olmasını şart koşuyorlar ise de, âlimlerin çoğu bunu şart görmezler. Çünkü, bunu şart koşturmak, bu vazifeye kimsenin gelmemesine sebep olur. Bilhassa fâsıklar, çoğunlukla, kuvvetli ve belâlı olduklarından, takvalı kimselerden, yasak olan şeyleri men'etmek bakımından daha kuvvetlidirler. Çünkü bu vazife, vazifeyi ifa ederken, kuvvetli ve ürkütücü olmayı gerektirir.”⁵⁸²

Bu vazife, kudreti yeten her Müslümana vaciptir, ehliyetli herkese farzdır. Başkası yapmadığı takdirde kudretli kimseye farz-ı ayndır.⁵⁸³

⁵⁷⁹ Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, s. 617-618

⁵⁸⁰ Nebhan, a.g.e, s. 619.

⁵⁸¹ Nebhan, a.g.e, s. 620.

⁵⁸² Nebhan, a.g.e, s. 617-618.

⁵⁸³ Nebhan, a.g.e, s. 619.

C) ADÂLET

1. Adl/Adâlet

Arapça bir kelime olan “adâlet”, adl kökünden türemiş olup bir şeyi yerli yerine koymak demektir. Adâlet aynı zamanda zulmün karşıtı bir kelime olarak çoğunlukla “hak” kelimesi ile eş anlamlı biçimde kullanılır.⁵⁸⁴ “A-de-le” doğru olmak, doğru davranmak, aynı düzeyde yapmak anlamlarına geldiği gibi, “meyletmek, sapmak” anlamlarına da gelir; yalnız bu anlamda kullanıldığında masdarı adl değil “udûl”dür.⁵⁸⁵ Yine aynı kökten bir masdar-isim olan adl kelimesi “orta yol, istikamet, eş, benzer, misil, bir şeyin karşılığı, i’tidal, istikamet, hakka meyil” gibi manalarda kullanılırken, sıfat olarak kullanıldığı zaman ise, âdil ile eş anlamlı olup aynı zamanda Allah’ın isimlerinden (esmâ-i Hüsnâ)biridir.⁵⁸⁶ Adl ayrıca ifrat ve tefrit arasında orta yol⁵⁸⁷ demektir. Müadeletü ise eşitlik anlamına delalet eden bir lafızdır.⁵⁸⁸ Adâlet, “davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak (Allah hakkında kullanıldığında ‘şirk koşturmak’) gibi manalara gelen bir masdar-isimdir.⁵⁸⁹ Yine adâlet lügatta istikamet şeriatte ise hak yolda istikamet sahibi olmak ve dinin mahzurlu olarak kabul ettiği şeylerden sakınmaktır.⁵⁹⁰ Adâlet aynı zamanda şeylerin yerli yerine konması ve her şeyin olması gerektiği yerde bulunması; haklı ile haksızın ayırt edilmesi; haklıya hakkının verilmesi; kişilerin hak ettikleri şeye sahip olmaları⁵⁹¹ şeklinde de tanımlanır.

Ahlâkın ve özellikle hukukun en temel kavramı adâlettir. Adâlet hukukun gayesi ve amacıdır. Adâletin en genel tanımı ise, haklıya hakkını, suçluya cezasını vermektir.⁵⁹² Yönetimin bir ilkesi olarak adâlet, ahlâkî muhtevalı her kişi-kişi, kişi- toplum ilişkisinde dengeli olma⁵⁹³ durumudur. Ahlâk alanında adâlet ise ferdi ve içtimai yapıda, dirlik ve düzenliği,

⁵⁸⁴ Bulaç, Ali, “Adâlet”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul, 1990, I, 3.

⁵⁸⁵ Ünal, Ali, “Adl” *Şâmil İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1990, I, 46.

⁵⁸⁶ Çağrı, I, 341; Cürcanî, *Ta’rifat*, s. 147.

⁵⁸⁷ Cürcanî, Eş-Şerif Ali bin Muhammed, *Ta’rifat*, Beyrut, 1983/m-1403/h, s. 147.

⁵⁸⁸ İ-İsfahani, *el-Müfredat fî Garibi’l-Kur’ân*, s. 487.

⁵⁸⁹ Çağrı, I, 341.

⁵⁹⁰ Cürcanî, *Ta’rifat*, s. 147.

⁵⁹¹ Demir, Ömer- Acar, Mustafa, “Adâlet” *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, İstanbul, 1992, s. 16.

⁵⁹² Akyüz, *Kur’ân’da Siyasi Kavramlar*, s. 108.

⁵⁹³ Özsoy, Ömer- Güler, İlhami, *Konularına Göre Kur’ân*, Ankara, 2004, s. 519.

hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ve ahlâkî erdem⁵⁹⁴ olarak tanımlanmaktadır. Aynı zamanda adâlet, sahibini, kendisi ve insanlar hakkında elinden geldiğince adâleti ayakta tutmaya yönelten bir ahlâktır.⁵⁹⁵

Kur'ân-ı Kerim'de adâletli olmaya teşvik eden birçok ayet-i kerime bulunduğu gibi, Hz. Peygamber (s.)'in birçok hâdisi de adâletin önemini vurgulamış, ashab-ı kiram da fiilen insanlar arasında adâleti uygulamışlardır.

Adl sözcüğü Kur'ân'da, hepsi de denge ve denkleştirme kavramlarıyla yakından ilgili olarak, dört anlamda kullanılır: Benzerlik/denklik, fidyeye, karakter bütünlüğü ve adâlet. Sırasıyla inceleyelim:

a) Benzerlik/Denklik

Aşağıdaki ayetlerde adl sözcüğü benzerlik ve denklik manasında kullanılmıştır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمَّداً
فَجَزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعْمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنْكُمْ هَدْياً بَالِغَ الْكَعْبَةِ أَوْ
كَفَّارَةً طَعَامٍ مَّسَاكِينَ أَوْ عَدْلُ ذَلِكَ صِيَاماً لِّيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ
وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمِ اللَّهُ مِنْهُ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ

"Ey iman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır. (Buna) Kâbe'ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adâlet sahibi iki kişi hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder). Yahut (avlanmanın cezası), fakirleri doyurmaktan ibaret bir keffârettir yahut onun dengi oruç tutmaktır. Ta ki (yasak av yapan) işinin cezasını tatmış olsun. Allah geçmişi affetmiştir. Kim bu suçu tekrar işlerse Allah da ondan karşılığını alır. Allah daima galiptir, ölç alandır."⁵⁹⁶ Ey iman edenler, (Hac'da) ihramlı iken av hayvanı öldürmeyin. Ama sizden kim, ihramlı iken bir av hayvanını öldürürse onun cezası, içinizden âdil iki kişinin vereceği hükme göre, ehli hayvanlardan, öldürdüğüne denk ve Kâbe'ye ulaşacak bir kurbanlıktır. Yahut onun kıymeti

⁵⁹⁴ Çağrı, Mustafa, "Adâlet", DİA, İstanbul, 1988, I, 341.

⁵⁹⁵ Aşur, İslam İnsan ve Toplum Felsefesi, s. 24

⁵⁹⁶ Maide, 5/95.

yani dengi kadarıyla, kefarete olarak yoksulları doyurmak veya kıymeti ölçüsünde oruç tutmaktır.⁵⁹⁷ Ayetin ikinci yani “onun dengi oruç tutmaktır” kısmında kullanılan “adl” kelimesi dengi anlamında kullanılmıştır.

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ
الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ

"Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur. (Bunca âyet ve delillerden) sonra kâfir olanlar (hâla putları) Rab'leri ile denk tutuyorlar."⁵⁹⁸ Kâfir olanlar, putları Allah'a denk tutarlar, O'na ortak koşarlar. Halbuki her şeyi tek başına yaratan ancak O'dur.⁵⁹⁹

Adâlet sözcüğü, iki şey arasındaki benzerlik anlamındaki kökten türemiştir. Bu iki taraf, aralarında üçüncü bir şeyi gerektirir. Bunun içinde orta (vasat) sözcüğü, bazı durumlarda Arapçada adâletle aynı anlamda kullanılır.⁶⁰⁰

Ayrıca, adâlet verilen ile hak edilen arasındaki dengeyi ifade eder. Bu denge ise bazı hallerde eşitlikle gerçekleşir. Ancak adâlet eşitlik değil, dengedir. Diyet ve tazminat yoluyla adâletin sağlanmasında aslolan dengedir.⁶⁰¹ Malın Allah'a ait olması, insanların ve özellikle müminlerin kardeş olmaları, şahsî servetlerde fakir ve mahrumların haklarının bulunması, Allah'a ihsanı emretmesi gibi prensiplere dayanan ve insanın toplum içindeki iktisadi ve sosyal durumuna bakılmaksızın herkese insanca yaşama, temel ihtiyaçlarını temin etme imkânı veren sosyal adâlet anlayışında ise ölçü eşitlik değil, dengedir.⁶⁰²

Adâlet ifrat ve tefrit arasındaki orta yoldur. Her şeyde mutlak suretle uyulması gereken bir yoldur. Adâlet aynı zamanda hata ve eksiklikten uzak olan ilahi bir ölçüdür. Bu da her şeyde dengeyi, uyumu ifade eder.

⁵⁹⁷ Taberî, Tefsir, VIII; 689.

⁵⁹⁸ En'am, 6/1.

⁵⁹⁹ Kurtubî, III, 706.

⁶⁰⁰ Aşur, M. Tahir, *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, Çev: Vecdi Akyüz, Rağbet Yay., İstanbul 2000, s. 241.

⁶⁰¹ Karaman, Hayrettin, "Adâlet", DİA, İstanbul, 1988, I, 343.

⁶⁰² Karaman, "Adâlet", DİA, I, 343.

b) Fidyeye

Adl sözcüğü aşağıdaki ayetlerde fidye manasında kullanılmıştır:

وَأَتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ

"Öyle bir günden korkun ki, o günde hiç kimse başkası için herhangi bir ödemede bulunamaz; hiç kimseden (Allah izin vermedikçe) şefaata kabul olunmaz, fidye alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz."⁶⁰³ "Ondan bir fidye alınmaz" buyruğunda geçen "adl" kelimesi fidye demektir. "Idl" şeklinde kullanıldığında ise misli ve benzeri anlamına gelir. Ağırlık ve değer itibarıyla benzer olan kimse hakkında "idl ve adil" tabirleri kullanılır. Bir şeyin adli ise, kıymet ve miktar itibarıyla -onun cinsinden olmasa dahi- eşit olanı demektir. İdl de cins ve tuttuğu yer itibarıyla başkasına eşit olan şey demektir.⁶⁰⁴

وَأَتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ

"Ve bir günden sakının ki, o günde hiç kimse başkası namına bir şey ödeyemez, kimseden fidye kabul edilmez, hiç kimseye şefaata fayda vermez. Onlar hiçbir yardım da görmezler."⁶⁰⁵ Kimsenin, bir başka kimsenin ihtiyacını gideremediği ve kimsenin kimseye bir faydasının dokunmadığı, kimseden herhangi bir karşılık alınmadığı, imansız olarak öldüğü takdirde kimseye hiçbir kimsenin şefaatinin fayda vermediği ve imansız olarak ölenlerin Allah'ın azabından kurtaracak bir yardımcının da bulunmadığı günün azabından sakının.⁶⁰⁶

وَدَرِ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِبًا وَلَهْوَاً وَعَرَّتَهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَذَكَرَ بِهِ أَنْ تَبْسَلَ نَفْسٌ بِمَا كَسَبَتْ لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ وَإِنْ تَعْدِلْ كُلَّ

⁶⁰³ Bakara, 2/48.

⁶⁰⁴ Kurtubî, I, 345-346.

⁶⁰⁵ Bakara, 2/123.

⁶⁰⁶ Taberi, Tefsir, II, 497.

عَذْلٍ لَا يُؤْخَذُ مِنْهَا أُولَئِكَ الَّذِينَ أُبْسِلُوا بِمَا كَسَبُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِّنْ حَمِيمٍ
وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ

"Dinlerini bir oyuncak ve eğlence edinen ve dünya hayatının aldattığı kimseleri (bir tarafa) bırak! Kazandıkları sebebiyle hiçbir nefsin felâkete duçar olmaması için Kur'ân ile nasihat et. O nefis için Allah'tan başka ne dost vardır, ne de şefaathçi. O, bütün varını fidyeye olarak verse, yine de ondan kabul edilmez. Onlar kazandıkları (günahlar) yüzünden helâke sürüklenmiş kimselerdir. İnkâr ettiklerinden dolayı onlar için kaynar sudan ibaret bir içecek ve elem verici bir azap vardır."⁶⁰⁷ Dinlerini bir oyuncak ve eğlence edinen ve dünya hayatının aldattığı kimseler ahirette hüsrana uğrayacak ve onlar her türlü fidiyeyi verselerde kabul edilmeyecektir.⁶⁰⁸

c) Karakter Bütünlüğü

Adl sözcüğü özellikle bir konu hakkındaki uzmanlığına dayalı olarak bilirkişi konumundaki insanlardan söz edildiğinde ilgili ayetlerde "karakterli, dürüst, güvenilir, özü sözü bir, doğru sözlü ve adil düşünceli" anlamında kullanılmıştır.⁶⁰⁹ Şimdi bu ayetleri inceleyelim:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّدًا
فَجَزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعْمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنْكُمْ هَدْيًا بَالِغَ الْكَعْبَةِ أَوْ
كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ أَوْ عَدْلٌ ذَلِكِ صِيَامًا لِّيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِ عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ
وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ

"Ey iman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır. (Buna) Kâbe'ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adâlet sahibi iki kişi hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder). Yahut (avlanmanın cezası), fakirleri doyurmaktan ibaret bir keffârettir yahut onun dengi oruç tutmaktır. Ta ki

⁶⁰⁷ En'am, 6/70.

⁶⁰⁸ Taberî, Tefsir, IX, 324.

⁶⁰⁹ Akyüz, Kur'ân'da Siyasi Kavramlar, s. 123.

(yasak av yapan) işinin cezasını tatmış olsun. Allah geçmişi affetmiştir. Kim bu suçu tekrar işlerse Allah da ondan karşılığını alır. Allah daima galiptir, öç alandır."⁶¹⁰ Adâlet sahibi iki dürüst kişidir ki bunlardan öldürülen yabanî hayvanın yaklaşık et değerini tesbit etmeleri ve buna dayanarak, hangi evcil hayvanın bunun karşılığında kurban edileceğine karar vermeleri beklenir.⁶¹¹

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ
الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنْكُمْ أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي
الْأَرْضِ فَأَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةُ الْمَوْتِ تَحْسِبُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ
إِنْ ارْتَبْتُمْ لَا نَشْتَرِي بِهِ ثَمَنًا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللَّهِ إِنَّا إِذًا لَّمِنَ
الْآثِمِينَ

"Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki adâlet sahibi kişi aranızda şahitlik etsin. Yahut seferde iken başınıza ölüm musibeti gelmişse sizden olmayan, başka iki kişi (şahit olsun). Eğer şüpheye düşerseniz o iki şahidi namazdan sonra alıkor, "Bu vasiyet karşılığında hiçbir şeyi satın almayacağız, akraba (menfaatine) de olsa; Allah (için yaptığımız) şahitliği gizlemeyeceğiz, (aksini yaparsak) bu takdirde biz elbette günahkârlardan oluruz" diye Allah üzerine yemin ettirirsiniz."⁶¹² Yüce Allah'ın: İçinizden îki adâlet sahibi..." buyruğundaki; "âdalet sahibi" buyruğu, "İki kişi"nin sıfatıdır, İçinizden" kelimesi ise, sıfattan sonra gelmiş ikinci bir sıfattır. Diğer taraftan yüce Allah'ın: "Yahut sizden olmayan başka îki kişi" buyruğu ise: Yahut, sizden olmayan başka iki kişinin şahidliği anlamındadır.⁶¹³

⁶¹⁰ Maide, 5/95.

⁶¹¹ Esed, I, 213.

⁶¹² Maide, 5/106.

⁶¹³ Bu konuda bkz. Kurtubî, III, 675.

فَإِذَا بَلَغْنَ أَجْلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ
وَأَشْهَدُوا ذَوِي عَدْلٍ مِّنْكُمْ وَأَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلَّهِ ذَلِكُمْ يُوعَظُ بِهِ مَن كَانَ يُؤْمِنُ
بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَن يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا

"İddet müddetlerini doldurduklarında onları ya meşru ölçüler içerisinde (nikâhınız altında) tutun veya onlardan meşru ölçülere göre ayrılın. İçinizden adâlet sahibi iki kişiyi de şahit tutun. Şahitliği Allah için yapın. İşte bu, Allah'a ve ahiret gününe inananlara verilen öğüttür. Kim Allah'tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu ihsan eder."⁶¹⁴ Boşanan kadınlar iddet beklerken sürelerinin bitme anına yaklaşıncı Allah'ın size vacip kıldığı nafaka, barınma, elbise ve hoş sohbetle bulunma gibi haklarını onlara vererek onları tekrar nikâhınız altında tutun veya meşru ölçüler içerisinde onlardan ayrılın. Bu duruma da iki şahit tutun. Bu şahitler şahitliği adalet ölçülerine göre kendilerinden sorulduğunda şahitliği doğru olarak yapsınlar.⁶¹⁵

d) Adâlet/Kıst

Adâlet kavramını anlatmak üzere Kur'ân'da iki sözcük kullanılır: Adl ve kıst. Nitekim iki âyette, kıst ve adl kelimeleri, dönüşümlü olarak kullanılmıştır:

وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُفْسِدُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ
مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكُمْ
أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا

"Eğer (kendileriyle evlendiğiniz takdirde) yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız beğendiğiniz (veya size helâl olan) kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir

⁶¹⁴ Talâk, 65/2.

⁶¹⁵ Taberî, Tefsir, XXIII, 41.

tane alın yahut da sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adâletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.”⁶¹⁶

وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ
إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ
فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

"Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırırsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer dönerse artık aralarını adâletle düzeltin ve (her işte) adâletli davranın. Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever.”⁶¹⁷ Yer yer hak sözcüğü de adâlet anlamında kullanılmıştır. Denge kavramını anlatmak için ise daha çok mizan kelimesi kullanılır. Bu anlamda adâletin zıddı, cevr ve zulümdür.⁶¹⁸

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ
أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعاً بَصِيراً

“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arsında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür.”⁶¹⁹ Âyetle insanlar arasında hükmedildiği zaman hakkı gözetme ve eşit davranmanın⁶²⁰ gereği üzerinde durulmuştur. Ayetle hem hukukî anlamda, hem de başka insanların güdülerini, tavırlarını ve davranışlarını yargılama anlamında adâlet sahibi olunması istenmektedir.⁶²¹ Bu, yöneticilere, emirlere ve hakimlere yönelik bir hitaptır. Mana yoluyla da

⁶¹⁶ Nisa, 4/3.

⁶¹⁷ Hucurât, 49/9.

⁶¹⁸ Akyüz, Kur'ân'da Siyasi Kavramlar, s. 109.

⁶¹⁹ Nisa, 4/58.

⁶²⁰ Burusevî, İsmail Hakkı, Tefsîrû Ruhû'l-Beyân, İstanbul, 1926/1330, II, 226.

⁶²¹ Esed, I, 285.

bütün insanlar buna dâhildir.⁶²² Aynı zamanda Allah (c.)insanlar arasında hüküm verirken adaletli olmanızı emrederek, bize öğüt veriyor.⁶²³

Yargıda, idarede ve beşerî münasebetlerde adâlet insanlığın ve aynı zamanda İslâm'ın hedefi olmakla beraber, belli bir uygulama ve davranışın her zaman ve her yerde adâleti temin edip etmediği hususu önemli bir problem teşkil etmektedir.⁶²⁴ Bunda da iki kategori vardır ki birincisi akla dayanır ve devamlıdır; bu kategoriye giren davranışlar daima âdil ve güzeldir. Söz gelişi iyiliğe iyilikle karşılık vermek, zarar vermeyene zarar vermemek gibi.⁶²⁵ "İkincisi kanun ve kaideye dayanır, dolayısıyla izafidir ve zaman içinde değişebilir. Bu tür adâlet, bazen mukabele yoluyla ve mecazen "kötülük, tecavüz" gibi kelimelerle de ifade edilir ki kötülüğe kötülükle mukabele etmek, tecavüzü aynı ölçüde tecavüz ile karşılamak gibi davranışlar bu türdendir. Ayrıca kısas, diyet, tazminat, misilleme de bu kategoriye giren örneklerdir."⁶²⁶

2. Adâlet Emri

Kur'ân, adil olmayı ve adâleti uygulamayı emretmiştir:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ
وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

"Muhakkak ki Allah, adâleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor."⁶²⁷ Ayet-i kerime, "adeletli davranma" "iyilikte bulunma" ve "akrabaya yardımda bulunma" gibi toplumu ayakta tutan üç temel esasın yerine getirilmesini istemekte, buna mukabil, toplumu derinden sarsan hayasızlık, kötülük ve zulüm gibi üç temel fenalığı da men etmektedir.⁶²⁸

⁶²² Kurtubî, III, 228.

⁶²³ Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, I, 285.

⁶²⁴ Karaman, "Adâlet", DİA, I, 343.

⁶²⁵ Karaman, "Adâlet", DİA, I, 343.

⁶²⁶ Karaman, "Adâlet", DİA, I, 343.

⁶²⁷ Nahl, 16/90.

⁶²⁸ Taberî, Tefsir, XIV, 337.

قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ
وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ

"De ki: Rabbim adâleti emretti. Her secde ettiğinizde yüzlerinizi O'na çevirin ve dini yalnız Allah'a has kılarak O'na yalvarın. İlkin sizi yarattığı gibi (yine O'na) döneceksiniz."⁶²⁹ Allah peygamberine ve onun şahsında bütün insanlığa adâleti emrederek bu minval üzerine yaşamalarını istemiştir. Adalet, İnançta ve yaşayıpta doğruluğu, dengeli ve ölçülü olmayı ihtiva eder.⁶³⁰

وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُودَ
فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ خَصْمَانِ بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ فَاخْتُمَ بَيْنُنَا بِالْحَقِّ
وَلَا تُشْطِطْ وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ

"(Ey Muhammed!), Sana davacıların haberi ulaştı mı? Mabedin duvarına tırmanmışlardı. Davut'un yanına girmişlerdi de Davut onlardan korkmuştu. "Korkma! Biz birbirine hasım iki davacıyız, aramızda adâletle hükmet, haksızlık etme; bize doğru yolu göster" dediler."⁶³¹ Yani aramızda adaletle hükmet, hükümde haksızlık etmeden bize, apaçık doğru yolu göster.⁶³² Âyetin devamında davacıların olayı sunuşu ve Hz. Davut'un karar veriş anlatılır. Sonra da Hz. Davut'a şöyle seslenilir:

يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا
تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ
شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ

⁶²⁹ A'raf, 7/29.

⁶³⁰ Kur'ân Yolu, II, 516.

⁶³¹ Sâd, 38/21-22.

⁶³² Sabunî, Safvetü 't-Tefasir, III, 54.

"Ey Davut! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adâletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah'ın yolundan saptırır. Doğrusu Allah'ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azap vardır."⁶³³ Ayette Allah (c.) Davut (a.s.) dan insanlar arasında hükmettiği zaman adaletle ve Allah'ın İndirdiği ile hükmetmesini istemektedir. Adaletin temel ölçü olması istenmekte hükümlerde ve diğer konularda nefsinin arzularına uymaması istenmektedir.⁶³⁴

Ehli kitabın çekememezlik yüzünden bölündükleri dile getirildikten sonra, hevese uyulmaması, adâletli hüküm verilmesi istenir:

فَلِذَلِكَ فَادْعُ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَقُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ
اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ اللَّهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ لَا
حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ

"İşte onun için sen (tevhide) dâvet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah'ın indirdiği Kitab'a inandım ve aranızda adâleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz de sizedir. Aramızda tartışılabilecek bir konu yoktur. Allah hepimizi bir araya toplar, dönüş de O'nadır."⁶³⁵ Vahyin aydınlık yoluna yapılacak çağrıya kulak vermeli, doğru çizgiden sapmayı özendiren etkenlere karşı güçlü bir irade sınavı verilmelidir. Birlikten hiçbir zaman uzaklaşılmalı; bunu yaparken de adalet prensibinden uzaklaşılmalıdır.

Yukarıdaki ayetlerde görüldüğü gibi Kur'ân, peygamber'e ve O'nu takip eden sahabeye ve nihayetinde bizlere eşitlik ve adâletten ayrılmamamızı değişik yerlerde tavsiye etmektedir.⁶³⁶ "Dolayısıyla yeryüzünde halife olan insan ve toplumlar bu hak ve sorumluluklarını, adâlet temelinde sürdürmek gibi bir teklife muhatap olmuş, diğer varlıkların

⁶³³ Sâd, 38/26.

⁶³⁴ Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, III, 56.

⁶³⁵ Şurâ, 42/15.

⁶³⁶ Akgündüz, *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslâm Anayasası*, s. 8-9.

(gökler, yer ve dağlar) yüklenmekten çekindiği emaneti yüklenmişlerdir.”⁶³⁷ Verilen sözün bir gereği olarak insan, üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmelidir. İnsan, bu sorumlulukta adâleti hâkim kılmak, insanlar arasında hükmettiği zaman adâlet temelinde bir davranış ve tutum içerisinde olmak zorundadır.

İslâmiyet sağlam ve mutlu bir toplum kurulması için, adâlet prensibi üzerinde önemle durmaktadır. Kur’ân’ı Kerim fertlere, hâkimlere ve idarede bulunan kişilere hitaben, taraflardan biri farklı bir dinden olsa bile insanlar arasında adâletle hükmedilmesini istemektedir.⁶³⁸

Adâlette eğer hüküm kişinin kendisiyle bir başkası arasında olursa o zaman ihsan ve fazilette bulunmanın daha üstün olduğu bildirilmektedir. Ancak kişinin kendisinin dışında başkasıyla olan münasebetinden dolayı bir durum söz konusuysa o zaman bunlar arasında ancak adâletle hükmedebilir. Nitekim Kur’ân’da şöyle buyrulmaktadır: “...İnsanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hüküm vermenizi emreder...”⁶³⁹ Hak sahibi için de şöyle buyruluyor: “...Sizin bağışta bulunmanız takvaya daha yakındır. Aranızda ki, fazileti (ve birbirinize iyi muamele etmeyi) de unutmayın...”⁶⁴⁰

Devletin asıl görevlerinden biri de kanun karşısında bütün vatandaşların eşit muamele görmesini sağlamaktır. En yukarıdaki bireyden en aşağıdaki bireye kadar herkes kanun önünde eşittir. Vatandaşlara her hangi bir sebeple farklı muamele yapılamaz.⁶⁴¹

Adâlet semavi dinlerin tamamında en önemli unsur olmuştur. Nitekim ayet-i kerimede şu şekilde buyrulur:

لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ
النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ
يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ

⁶³⁷ Küçük, Ahmet, *Kur’ân’da Toplumsal Sınanma*, İstanbul 2007. s. 65.

⁶³⁸ Kayaoğlu, İsmet, “İslamda Adâlet Mefhumi”, AÜİFD, Ankara, 1985, XXVII, 201.

⁶³⁹ Nisa, 4/58.

⁶⁴⁰ Bakara, 2/237.

⁶⁴¹ Mevdûdi, *Hilâfet ve Saltanat*, s. 68.

“Muhakkak ki Biz, peygamberlerimizi apaçık mucizelerle gönderdik. İnsanlar arasında adâleti hâkim kılsınlar diye o peygamberlere kitap ve ölçü indirdik. Ayrıca kendisinde büyük bir kuvvet ve insanlar için birçok faydalar bulunan demiri verdik.”⁶⁴² Âyetteki kitaptan maksat, doğrulanmış olan nakildir. Mîzân ise adâlettir.⁶⁴³

3. Hz. Peygamber’in Uygulamalarında Adâlet

Rasulullah adâletten ayrılmazdı. O kimseye karşı haksızlık etmez, hiç kimseye de zulmetmezdi. Her konuda olduğu gibi, adâlet konusunda da ümmeti için en güzel örnekti.

Suçun bireyselliği ve sadece suç işleyen veya işleyenlerin cezalandırılması, kanunlar önünde herkesin eşit olması, davalıya kendisini savunma hakkı tanınması, Hz. Peygamber’in (s.) adâlet konusunda dikkate aldığı kriterlerdir.⁶⁴⁴

Rasulullah’ın hoşgörüsü, adâleti, yardım severliği, cömertliği sadece kişisel davranışlarıyla sınırlı olmayıp, sosyal ve siyasal bütün muamelelerini kapsıyordu. Kendisine karşı eziyet edenlere karşı bağışlayıcı ve şefkat sahibi, intikam peşinde koşan zalim bir kimse değil, aksine ayette⁶⁴⁵ ifadesini bulan affedici özelliği ile öne çıkan bir kişi idi. O başkalarının istek ve telkinlerinden etkilenmeden ilahî emirlerin gösterdiği doğrultuda hareket etmiş adâletten hiçbir zaman ayrılmamıştır.⁶⁴⁶ O hak hususunda titiz davranır, kimsenin malına ve canına zarar vermez ve üzerine kul hakkının geçmemesine özen gösterirdi.⁶⁴⁷ İstemedi bir kimseye zarar verirse, bir özür dilemekle halledilebilecek veya buna gerek duyulmayacak durumda olsa bile, şayet kendisinden bir kısas talebinde bulunulursa bunu seve seve kabul ederdi.⁶⁴⁸ Yine sahâbe arasında meydana gelen hukuk ihlallerine taviz vermediğini ve adâleti tam manasıyla sağladığına görüyoruz.⁶⁴⁹

⁶⁴² Hadîd, 57/25.

⁶⁴³ İbn Kesir, Tefsir, IV, 337.

⁶⁴⁴ Sarıçam, Hz. Peygamber’in Çağımıza Mesajları, s. 15-16.

⁶⁴⁵ “(Resûlüm!) Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir.” A’râf, 7/199.

⁶⁴⁶ Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, s. 274.

⁶⁴⁷ Sarıçam, a.g.e, s. 274-275.

⁶⁴⁸ Sarıçam, a.g.e, s. 275.

⁶⁴⁹ Sarıçam, a.g.e, s. 276.

Hız. Peygamber üstünlüğün ancak takvada olduğunu sık sık vurgulardı. Nitekim veda hutbesinde, İnsanların hepsinin Âdem'den olduğunu, Âdem'in ise topraktan yaratıldığını bildirmişti. Arabın aceme, acemin Araba karşı üstünlüğünün ancak takva yönünden olabileceğini belirtmişti. Yine o insanların tarağın dişleri gibi birbirine eşit olduğunu⁶⁵⁰ ifade etmişti.

Hız. Peygamber, kıyamet gününde Allah'ın arşının gölgesinden başka gölgenin olmadığı bir günde gölgelenecek yedi sınıf kimseden birisinin adâletli imam⁶⁵¹ olacağını bildirilmiştir. Yine kıyamet günü insanların en yüksekini adâletli imam olacağını⁶⁵² özellikle belirtmiş, zalim imamın ise şiddetli azablara maruz kalacağını bize bildirmiştir.

Rasûlullah (s.) şeriat ahkâmının uygulanmasına önem vermiş, bu hükümlerden birinin uygulanmasından kaçmak için soy-sop, makam vb. şeylerin arkasına sığınılmasını tasvip etmemiştir. Nitekim Mekke'nin fethinden sonra Kureyş kabilesinden bir kadının hırsızlık yaptığı tespit edilmiş, Kureyşliler ise bunu bir gurur meselesi yaparak kadının elini kestirmek istememişler ve oraya nüfuzlu ve Hız. Peygambere nazı geçecek onun azatlı kölesinin oğlu Usame b. Zeyd'i (ö. 58/678) şefaatchi olarak Hız. Peygambere göndermişlerdi. Bunun üzerine Hız. Peygamber çok öfkelenmiş ve insanları bu konuda uyarmıştır.⁶⁵³ *"Ey insanlar! Siz Allah'ın kanunlarından birinin uygulanmaması için vasıtalar mı arıyorsunuz? Şüphesiz sizden öncekiler soylu biri suç işleyince onu serbest bırakmak, zayıf biri suç işleyince onu cezalandırmak yüzünden helâk olmuşlardır. Allah'a yemin ederim ki, eğer Muhammed'in kızı Fatıma da hırsızlık yapsaydı onun da elini keserdim."*⁶⁵⁴

Bir hadiste "Hız. Peygamber (s.) adil olan kimselerin Allah tarafından kıyamet günü mükâfatlandırılacaklarını ve çeşitli nimetlerle ödüllendirileceklerini ifade eder: *"Adil olanlar, kıyamet günü, Allah'ın yanında, nurdan minberler üzerine Rahman'ın sağ cihetinde olmak üzere yerlerini alırlar. Allah'ın her iki eli de sağdır. Onlar hükümlerinde, aileleri ile velâyeti altında bulunanlar hakkında hep adâleti gözetenlerdir."*⁶⁵⁵

⁶⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 411.

⁶⁵¹ Buhârî, Hudûd, 19; Müslim, Zekât, 16.

⁶⁵² Müslim, İmâre, 18.

⁶⁵³ Ebû Zehra, *İslâm'da Toplum Düzeni*, s. 55.

⁶⁵⁴ Buhârî, Kitab ül-Hudûd,

⁶⁵⁵ Müslim, İmâre 18; Nesâî, Âdâb 1.

Resûlullah (s.) bir göreve tayin edildiğinde onu hakkıyla yerine getirmenin önemini ve bunun kıyamet günü bir sorumluluğu olacağını belirtmiştir: *"Bir işe me'mur tayin ettiğimiz kimse, bizden bir iğne veya ondan daha küçük bir şeyi gizlemiş olsa, bu bir hıyanettir, kıyamet günü onu getirecektir."* Bunun üzerine, Ensar'dan bir zat kalkarak: *"Ey Allah'ın Resûlü! Vazifeyi benden geri al!"* dedi. Hz. Peygamber (s.): *"Sana ne oldu?"* diye sordu: *"Senin (az önce şunu şunu) söylediğini işittim ya!"* deyince Hz. Peygamber (s.): *"Ben onu şu anda tekrar ediyorum: "Kimi memur tayin edersek az veya çok ne varsa bize getirsin. Ondan kendisine ne verilirse alır, ne yasaklanırsa onu terk eder."*⁶⁵⁶

Başka bir hadiste de *"Resûlullah (s.) adil imamın Allah'a en sevgili ve en yakın olacağını, zalim imamın ise Allah'a en uzak olacağını söyler: "Kıyamet günü, insanların Allah'a en sevgili ve mekân olarak en yakın olanı, âdil imamdır. Kıyamet günü, insanların Allah'a en menfur O'ndan mekân olarak en uzak olanı da zalim sultandır."*⁶⁵⁷ Bu hadiste adil devlet başkanının, Allah katında derecesinin büyük olacağına; zalim devlet başkanının ise Allah'ın gazabına maruz kalacağına işaret vardır.

Rasûlullah (s.) zulmeden idarecilere arka çıkmanın büyük bir sorumluluğu gerektirdiğini şu sözlerle ifade eder: *"Ey Ka'b İbnu Ucre, seni, benden sonra gelecek ümeraya karşı Allah'a sığındırırım. Kim onların kapılarına gider ve onları, yalanlarında tasdik eder, zulümlerinde onlara yardımcı olursa, o benden değildir, ben de ondan değilim; âhirette havz-ı kevserin başında yanıma da gelemem. Kim onların kapısına gitmez, yalanlarında onları tasdik etmez, zulümlerinde yardımcı olmazsa o bendendir, ben de ondanım; o kimse, havzın başında yanıma gelecektir. Ey Ka'b İbnu Ucre! Namaz burhandır. Oruç sağlam bir kalkandır. Sadaka hataları söndürür, tıpkı suyun ateşi söndürdüğü gibi. Ey Ka'b İbnu Ucre ! Haramla beslene kişiye mutlaka ateş gerekir."*⁶⁵⁸

4. Adâleti Yayma ve Engelleme

"Dilsiz ile adâletli meseli", adâleti yayma ve engelleme durumlarını ele alır:

⁶⁵⁶ Müslim, İmâre, 30.

⁶⁵⁷ Tirmizî, Ahkâm, 4.

⁶⁵⁸ Tirmizî, Salât 433; Nesâî, Bey'ât 35, 36.

وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلَيْنِ أَحَدُهُمَا أَبْكَمُ لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَهُوَ كَلٌّ
عَلَى مَوْلَاهُ أَيْنَمَا يُوَجِّههُ لَا يَأْتِ بِخَيْرٍ هَلْ يَسْتَوِي هُوَ مَن يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَهُوَ
عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

"Allah, şu iki kişiyi de misal verir: Onlardan biri dilsizdir, hiçbir şey beceremez ve efendisinin üstüne bir yükür. Onu nereye gönderse bir hayır getiremez. Şimdi, bu adamla, doğru yolda yürüyerek adâleti emreden kimse eşit olur mu?"⁶⁵⁹ Allah teala bu âyet-i kerîmede de, kâfir olan bir kimseyi, dilsiz, hiçbir şeye gücü yetmeyen, efendisine yük olan ve nereye gönderilirse hiçbir iş yapamayan bir köleye benzetiyor. Mümini ise adaletle emreden, dosdoğru bir yolda bulunan bir insana benzetiyor. Ve bunların, birbirleriyle eşit olamayacağını beyan ediyor.⁶⁶⁰

Adâleti emredenleri öldürenler, acıklı bir sonla karşılaşacaklardır:

إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّنَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ
يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ أُولَئِكَ الَّذِينَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ
فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ مِّن نَّاصِرِينَ

"Allah'ın âyetlerini inkâr edenler, haksız yere peygamberlerin canlarına kıyanlar ve adâleti emreden insanları öldürenler (yok mu), onlara acı bir azabı haber ver! İşte bunlar dünyada da ahirette de çabaları boşa giden kimselerdir. Onların hiçbir yardımcısı da yoktur."⁶⁶¹ Bu, Allah'ın ehl-i kitabı zemmetmesi, kötölemesidir. Zira onlar gerek eski peygamberlerin, gerekse yeni peygamberlerin kendilerine getirip tebliğ etmiş olduğu Allah'ın âyetlerini, peygamberlerin hiçbir günâhı olmadığı halde sırf kendilerini küçük görerek inkâr etme, yalanlama suçunu işlediler. Hattâ Allah'ın dinini kendilerine tebliğ ettikleri zaman bazı peygamberleri öldürdüler. Ortada peygamberlerin onları hakk'a davetinden başka öldürmelerini gerektirecek

⁶⁵⁹ Nahl, 16/76.

⁶⁶⁰ Taberî, Tefsir, XIV, 310.

⁶⁶¹ Âl-i İmran, 3/21-22.

bir sebep ve suç olmadığı halde. İnsanlardan adaleti emredenleri öldürdüler ki bu kibrin ve inadın en şiddetliyiştir.⁶⁶²

Hakka çağırın ve adâleti gerçek manasıyla tesis edin bir toplum her zaman bulunur:

وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ

"Yarattıklarımızdan, daima hakka ileten ve adâleti hak ile yerine getiren bir millet bulunur."⁶⁶³ Yarattığımız milletlerden, Allah'ın şeriatine söz ve amel ile sarılan bir millet vardır. Onlar insanları hakka çağırır ve hak ile amel ve hükmederler.⁶⁶⁴

وَمِنْ قَوْمٍ مُّوسَىٰ أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ

"Musa'nın kavminden hak ile doğru yolu bulan ve onun sayesinde âdil davranan bir topluluk vardır."⁶⁶⁵ İsrailoğullarının dik başlı ve fesat peşinde koşan günahkârları yanında, dürüst olanları da bulunuyordu. Bu âyet, yukarıdaki göndermenin, somut-tarihi örneğini gözler önüne seriyor.⁶⁶⁶

5. Adâletin Tezahürleri

a) Sözde/Konuşmada Adâlet

Allah'ın sözü, dosdoğru ve adâletlidir:

وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

"Rabbinin sözü, doğruluk ve adâlet bakımından tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O işitendir, bilendir."⁶⁶⁷ Allah'ın vahiy olarak haber vermesindeki doğruluk adâlet yönünden kâmilidir. Yani O'nun verdiği her şey gerçektir. O'nun emrettiği her şey de adâletlidir.⁶⁶⁸

⁶⁶² İbn Kesir, Tefsir, I, 363.

⁶⁶³ A'raf, 7/181.

⁶⁶⁴ Sabunî, Safvetü't-Tefasir, I, 483.

⁶⁶⁵ A'raf, 7/159.

⁶⁶⁶ Akyüz, Kur'an'da Siyasi Kavramlar, s. 112.

⁶⁶⁷ En'am, 6/115.

⁶⁶⁸ İbn Kesir, Tefsir, II, 173.

Her türlü konuşma ve görüş açıklamada, yakınlar aleyhine bile olsa, adâletten sapılmamalıdır:

وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا
الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا
قُرْبَىٰ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَلِكُمْ وَصَّاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

*"Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adâletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adâletli olun, Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti."*⁶⁶⁹ Haber vermesinde doğruluk, isteğinde adalet yönünden tâm kemâlidir. O'nun haber verdiği her şey gerçektir. Ve onda hiçbir şüphe yoktur. O'nun emrettiği her şey adaletlidir ve onun dışında hiçbir şey adaletli değildir. O'nun yasakladığı her şey batıldır. Zira O, ancak bir bozukluktan (fesâddan) dolayı yasaklar.⁶⁷⁰

b) Hükümde/Yargılama da Adâlet (Mahkeme Adâleti)

Mahkemede hüküm verilirken, adâleti sağlama hususunda en fazla sorumluluk taşıyanlar, yargıç ile tanıktır. Bu yüzden, hakkın yerini bulması için, Kur'ân bu iki tip insanın adâletli olmaları üzerinde önemle durur.⁶⁷¹

i. Doğru Karar (Adâletli Hüküm)

Mahkemede doğru/adâletli kararı, delilleri inceleyen yargıç verecektir:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ
أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا

⁶⁶⁹ En'am, 6/152.

⁶⁷⁰ İbn Kesir, Tefsir, II, 197.

⁶⁷¹ Akyüz, Kur'ân'da Siyasî Kavramlar, s. 113.

"Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi iştirici, her şeyi görücüdür."⁶⁷² "Burada hükmetme, hem hukuki anlamda, hem de başka insanların tutum ve davranışlarını yargılama ve değerlendirme anlamında düşünülmelidir."⁶⁷³

Hz. Peygamber'in adâletli hüküm vermesi istenir:

سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكْالُونَ لِلسُّحْتِ فَإِنْ جَاؤُوكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ وَإِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْئاً وَإِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُم بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

"Hep yalana kulak verir, durmadan haram yerler. Sana gelirlerse, ister aralarında hüküm ver, ister onlardan yüz çevir. Eğer onlardan yüz çevirirsen sana hiçbir zarar veremezler. Ve eğer hüküm verirsen, aralarında adâletle hükmet. Allah âdil olanları sever."⁶⁷⁴ Bu âyet, Medine Yahudileri tarafından, karar vermesi için Hz. Peygamber'in önüne getirilen, belli bir hukuki duruma veya durumlara işaret etmektedir. Karar, kişisel sevgi ve nefrete göre değil, Allah katından vahyedilen ahlâki kanunlar esas alınarak verilecek ve sonuç gayri müslimlerin lehine bile olsa değişmeyecektir.⁶⁷⁵

Çatışan mü'minler arasındaki arabuluculuk da, âdil ölçülere göre yapılmalıdır:

وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

⁶⁷² Nisa, 4/58.

⁶⁷³ Akyüz, a.g.e, s. 113.

⁶⁷⁴ Maide, 5/42.

⁶⁷⁵ Akyüz, a.g.e, s. 114.

"Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırırsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer dönerse artık aralarını adâletle düzeltin ve (her işte) adâletli davranın. Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever."⁶⁷⁶ Ey iman edenler, müminlerden iki gurup birbiriyle savaşacak olursa, onları, Allahın kitabındaki hükme çağırarak aralarını bulun. Şayet o guruplardan biri, Allahın kitabındaki hükmü kabul etmeyerek azgınlığa düşerse, Allahın hükmünü kabul etmeye karşı, onun emrine boyun eğinceye kadar savaşın. Sizin, o gurupla savaşmanızdan sonra Allahın kitabındaki hükmüne dönüp de boyun eğecek olursa siz bu iki gurubun arasında, Allahın kitabındaki hükmü uygulayarak adaletli davranın. Ve onları barıştırın.⁶⁷⁷

ii. Doğru Tanıklık

Mahkemede doğru karar verilebilmesini sağlayan en önemli araçlardan birisi de doğru tanıklıktır. Bunun için yüce Allah, mü'minlerin kendileri ve yakınları aleyhine bile olsa, şahitliğin Allah için dürüstçe yapılmasını emreder. Çünkü Allahu Teala her şeyden haberdardır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ
أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ
أَنْ تَعْدِلُوا وَإِنْ تَلُوتُوا أَوْ تَعْرِضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا

"Ey iman edenler! Adâleti titizlikle ayakta tutun, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun. (Haklarında şahitlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adâletten sapmayın, (şahitliği) eğer, bükerek (doğru şahitlik etmez), yahut şâhidlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır."⁶⁷⁸ Allah Teâlâ; îmân eden kullarına adalet üzere olmalarını emrediyor. Ondan sağa ve sola sapmayacaklar, Allah için, ayıplayanın ayıplaması onları bundan

⁶⁷⁶ Hucurât, 49/9.

⁶⁷⁷ Taberî, Tefsir, XXI, 357.

⁶⁷⁸ Nisa, 4/135.

alıkoymayacak, hiçbir şey onları bundan çevirmeyecek, bu konuda birbirlerine yardımcı olup, arka çıkacaklardır.⁶⁷⁹

Bir topluluğa duyulan öfke, kişilerin doğru tanıklığına engel oluşturmaz:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ
شَنَاةُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا
تَعْمَلُونَ

*"Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adâletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adâletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah'a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkiyle bilmektedir. Allah, iman eden ve iyi şeyler yapanlara söz vermiştir; onlara bağışlama ve büyük mükâfat vardır."*⁶⁸⁰ Ey Allah'a ve Peygamberi Muhammed'e iman edenler, dostlarınız ve düşmanlarınız hakkında adâletle şahitlik eden ve Allah için vazife yapan kimseler olun. Verdiğiniz hükümlerde ve yaptığınız işlerde haksızlık etmeyin. Sırf size düşman olduklarından dolayı düşmanlarınıza dair koyduğum sınırları aşmayın. Yine sırf dostluk yaptıkları için koyduğum sınırlarda ileri gitmeyin. Hepsini hakkında da koyduğum hudutlara bağlı kalın. Benim emrimi yerine getirin. Ey müminler, dostunuz olsun düşmanınız olsun bütün insanlara karşı adaletli davranın. Adaletli olmanız, Allah'tan korkmuş olmanıza daha yakındır.⁶⁸¹

Boşama hükümlerini belirten âyetlerden biri, boşama işlemi için de iki âdil şahit tutulmasını emreder:

...وَأَشْهَدُوا ذَوِي عَدْلٍ مِّنْكُمْ وَأَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلَّهِ ذَلِكُمْ يُوعَظُ بِهِ مَن
كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَن يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا

"... İçinizden adâlet sahibi iki kişiyi de şahit tutun. Şahitliği Allah için yapın. İşte bu, Allah'a ve ahiret gününe inananlara verilen öğüttür. Kim

⁶⁷⁹ İbn Kesir, Tefsir, I, 578.

⁶⁸⁰ Maide, 5/8.

⁶⁸¹ Taberî, Tefsir, VIII, 222.

Allah'tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu ihsan eder. Ve ona beklemediği yerden rızık verir. Kim Allah'a güvenirse O, ona yeter. Şüphesiz Allah, emrini yerine getirendir. Allah her şey için bir ölçü koymuştur." ⁶⁸² Her hangi birinin tarafını tutmadan şahitliği hak ile yerine getirin. Herhangi bir değiştirme ve bozma yapmadan taraflardan birini gözetip diğerini bırakmadan sırf Allah rızası için şahitlik yapın. ⁶⁸³

c) Aile İçinde Adâlet

Birden çok kadınla evlilik durumunda, zor da olsa, adâletli olma çabasına girilmelidir:

وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ
مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ
أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا

"Eğer (kendileriyle evlendiğiniz takdir de) yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız beğendiğiniz (veya size helâl olan) kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın yahut da sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adâletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır." ⁶⁸⁴Yüce Allah'ın: " Eğer... korkarsanız" buyruğu şarttır. Bu şartın cevabı ise "... nikahlayın" buyruğudur. Yani eğer onlara vereceğiniz mehir ve nafakalarında âdil davran ama maktan korkarsınız "size helâl olan kadınlardan..." yanı onlann dışında kalan kadınlardan, "nikahlayın" ⁶⁸⁵

Kadınlar arasında adil davranmayı başarmak başlı başına bir iştir ve bu o kadar kolay değildir. En azından yapılabilecek olanda ısrar etmek gerekir:

وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ
الْمِيلِ فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ وَإِنْ تُصْلِحُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا

⁶⁸² Talâk, 65/2-3.

⁶⁸³ Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, III, 400.

⁶⁸⁴ Nisa, 4/3.

⁶⁸⁵ Kurtubî, III, 15.

"Üzerine düşüp uğraşsanız da kadınlar arasında âdil davranmaya güç yetiremezsiniz; bâri birisine tamamen kapılıp da diğerini askıya alınmış gibi bırakmayın. Eğer arayı düzeltir, günahıtan sakınırsanız Allah şüphesiz çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir."⁶⁸⁶ "Adl sözcüğü, böylece, "kayıрма, tarafgirlik ve iltimas" (meyl) ile karşılaştırmalı biçimde kullanılıyor."⁶⁸⁷

Bu âyette belirtilen eşit davranış, kişinin eşlerine karşı yalnızca zahiri davranışları ve onlarla olan pratik ilişkisiyle ilgilidir. Sevgi duygusu insanın kontrolü dışında olduğu için, bu açıdan bir eşitlik istenmez. Aslında Kur'ân, bu şekilde buyurmakla çok eşliliğe evliliklere, manevî-ahlâki bir sınırlama da getirmektedir.⁶⁸⁸

Nikâhlanmak istenen yetim kadınlar, çaresiz çocuklar ve yetimler hakkında adâletli davranılır:

وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُنْكَحُ فِي الْكِتَابِ
فِي يَتَامَى النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ
وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَى بِالْقِسْطِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ
فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا

"Senden kadınlar hakkında fetva istiyorlar. De ki, onlara ait hükmü size Allah açıklıyor: Kitap'ta, kendileri için yazılmışı (mirası) vermeyip nikâhlamak istediğiniz yetim kadınlar, çaresiz çocuklar ve yetimlere karşı âdil davranmanız hakkında size okunan ayetler (Allah'ın hükmünü apaçık ortaya koymaktadır). Hayırdan ne yaparsanız şüphesiz Allah onu bilmektedir."⁶⁸⁹ Allah küçük zayıflara haklarını vermenizi, yetimlerin mirasları ve mehirleri hususunda adaletli olmanızı emreder.⁶⁹⁰

⁶⁸⁶ Nisa, 4/129.

⁶⁸⁷ Akyüz, Kur'ân'da Siyasi Kavramlar, s. 116.

⁶⁸⁸ Akyüz, a.g.e, s. 116.

⁶⁸⁹ Nisa, 4/127.

⁶⁹⁰ Sabunî, Safvetü't-Tefasir, I, 308.

d) Ticari İşlerde Adâlet

Adâlet isteğinin en çok ortaya çıktığı yerlerden birisi de insanlar arası münasebetler ve ticarî ilişkilerdir. Kur'ân, biri borçlanma, öteki ölçütartı olmak üzere iki tür ticarî ilişkide adâlet konusuna özel önem verir:

i. Borç İşlemleri

Ödünç işlemini ve borçlanma yoluyla alışverişi konu alan âyet, bu işlemlerin yazılı olmasını emreder:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَيْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبَ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ...

"Ey iman edenler! Belirlenmiş bir süre için birbirinize borçlandığınız vakit onu yazın. Bir kâtip onu aranızda adâletle yazsın. Hiçbir kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın; (her şeyi olduğu gibi) yazsın. Üzerinde hak olan kimse (borçlu) da yazdırsın, Rabbinden korksun ve borcunu asla eksik yazdırmamasın. Şayet borçlu sefih veya akli zayıf veya kendisi söyleyip yazdıramayacak durumda ise, velisi adâletle yazdırsın..."⁶⁹¹ Yüce Allah bu emirle, süreli borçlanma muamelelerinde, borcun miktarı ve zamanını sağlam bir şekilde tesbit ve korumak için, muamelelerin yazılması hususunda kullarını irşat etmiştir. Her iki tarafa da haksızlık yapmayacak emin ve adil bir kâtip onu sizin için yazsın. Hiç kimse, bu işlemi adaletle yazmaktan sakınmasın.⁶⁹²

Bu âyete göre, ister sadece borç, ister ticarî bir muamele şeklinde olsun, kredi esasına dayalı her türlü işlem yazılı duruma getirilip kayıt altına alınmalıdır.⁶⁹³ Âyet içinde geçen, "yazdıramayacak durumda" olmak, bu tür anlaşmalarda kullanılan ticarî terminolojiyi tam olarak kavrayamamak veya

⁶⁹¹ Bakara, 2/282.

⁶⁹² Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, I, 178.

⁶⁹³ Akyüz, *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar*, s. 117.

anlaşmanın kaleme alındığı dile aşına olmamak gibi durumları kapsamaktadır.⁶⁹⁴

ii. Ölçü ve Tartı

Ticarî ilişkilerde ölçü ve tartıyı doğru yapmak, Kur'ân âyetlerinde ısrarla üstünde durulan bir konudur.

وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا
الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا
قُرْبَىٰ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَلِكُمْ وَصَّاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

*"Rüşet çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adâletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adâletli olun, Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti."*⁶⁹⁵ Âyetde Allah Teâlâ, hem almada ve hem de vermede adaletli davranılmasını emretmektedir.⁶⁹⁶

Ticaret ve ziraat yoluyla zenginleşen Medyen halkına gönderilen Hz. Şuayb, onlardan ölçüyü ve tartıyı tam olarak yapmalarını istemiştir:

وَالِى مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُم مِّنْ إِلَهِ غَيْرُهُ
وَلَا تَنقُصُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ إِنِّي أَرَاكُمْ بِخَيْرٍ وَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ
مُّحِيطٍ وَيَا قَوْمِ أَوْفُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ
وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ

"Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı (gönderdik). Dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin! Sizin için ondan başka tanrı yoktur. Ölçüyü ve tartıyı eksik yapmayın. Zira ben sizi hayır (ve bolluk) içinde görüyorum. Ve ben, gerçekten sizin için kuşatıcı bir günün azabından korkuyorum. Ve ey

⁶⁹⁴ Akyüz, a.g.e, s. 117.

⁶⁹⁵ En'am, 6/152.

⁶⁹⁶ İbn Kesir, Tefsir, II, 197.

*kavmim! Ölçüyü ve tartıyı adâletle yapın; insanlara eşyalarını eksik vermeyin; yeryüzünde bozguncular olarak dolaşmayın."*⁶⁹⁷ Bu âyetle, tevhid inancıyla (Allah'tan başka tanrı olmadığına inanmak) insanlar arası ilişkilerde adaleti gözetmek ilkesi burada doğruluğun, doğru yolun, biri olmazsa olmaz iki ana ilkesi, iki temel boyutu olarak ortaya konulmuştur.⁶⁹⁸

أَوْفُوا الْكَيْلَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُخْسِرِينَ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ
وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ

*Ölçüyü tastamam yapın, (insanların hakkını) eksik verenlerden olmayın. Doğru terazi ile tartın. İnsanların hakkı olan şeyleri kısmayın. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın."*⁶⁹⁹ İnsanlara bir şey verdiğiniz zaman onlar için ölçüyü tam yapın, ölçüyü eksik tutup onlara eksik olarak vermeyin. Sizin lehinize bir durum olduğu zaman, onlardan alırken ölçüyü nasıl da tam olarak yapıyorsanız; aynı şekilde sizin aleyhinize olan bir durumda da ölçüyü tam yapın. Yani verdiğiniz gibi alın, aldığınız gibi verin.⁷⁰⁰

Bu ayetler, yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak olarak görülen ölçü-tartı eksikliği konusunda, ilgilileri uygun dille uyarmak gerektiğini, helâl kârın aslında yeterli olacağını, hepsinden önemlisi de kişinin söylediklerini kendi davranışlarında uygulamaya geçirmesi gerektiğini, Hz. Şuayb örneğinde veciz bir şekilde dile getirmektedir.⁷⁰¹

وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا

*"Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi ile tartın. Bu, hem daha iyidir hem de neticesi bakımından daha güzeldir."*⁷⁰² Başkaları için ölçtüğünüz zaman eksik ve noksan olmadan, ölçüyü tam yapın. Hile ve aldatma yapmadan düzgün ve doğru bir terazi ile tartın. Ölçüyü tam, tartıyı

⁶⁹⁷ Hûd, 11/84-85.

⁶⁹⁸ Esed, I, 443.

⁶⁹⁹ Şuara, 26/181-183.

⁷⁰⁰ İbn Kesir, Tefsir, III, 358-359.

⁷⁰¹ Akyüz, *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar*, s. 118.

⁷⁰² İsrâ, 17/35.

doğru yapmak dünyada daha iyi, sonuç bakımından âhirette daha güzeldir.⁷⁰³

وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ وَأَقِيمُوا
الْوِزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ

"Göğü Allah yükseltti ve mizanı (dengeyi) O koydu. Sakın dengeyi bozmayın. Ölçüyü adâletle tutun ve eksik tartmayın."⁷⁰⁴ "Göğü yükseltmiş, mîzânı koymuştur" âyet-i kerîme'sindeki mîzândan maksad adalettir.⁷⁰⁵ Bu itibarla, dengeli olma hali adâlet olarak nitelendirilebilir.

Kur'ân, ölçü ve tartıyı eksik yapanlar için bir sûreyi ayırmıştır:

وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ وَإِذَا كَالُواهُمْ أَوْ
وَزَنُواهُمْ يُخْسِرُونَ أَلَا يَظُنُّ أُولَٰئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ لِيَوْمٍ عَظِيمٍ

"Eksik ölçüp noksan yapan hilekârlara yazıklar olsun! Onlar insanlardan alırken ölçüp tarttıklarında tam, Onlara vermek için ölçüp tarttıklarında ise eksik ölçer ve tartarlar. Onlar düşünmezler mi ki, tekrar diriltilecekler!"⁷⁰⁶ Ölçü ve tartıyı eksik yapan o günahkârların vay haline! İnsanlardan ölçüp aldıklarında, kendileri lehine ölçüyü tam yaparak alırlar. İnsanlara vermek için ölçüp tarttıklarında ölçü ve tartıyı eksik yaparlar.⁷⁰⁷

Ölçü ve tartıda hile yapmayı yasaklayan bu âyetler, dünyada insanlar arasında adâletin yaygınlaşmasını temin etmeyi, hak ve hukukun yerleşmesini sağlamayı, zulüm ve haksızlığı önlemeyi, âhirette ise insanların Allah'ın huzuruna kul hakkı ile çıkmasını ve bu yüzden de azaba uğramasını engellemeyi amaçlar.⁷⁰⁸

⁷⁰³ Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, II, 159.

⁷⁰⁴ Rahman, 55/7-9.

⁷⁰⁵ İbn Kesir, *Tefsir*, IV, 290.

⁷⁰⁶ Mutaaffifîn, 83/1-5.

⁷⁰⁷ Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, III, 531-532.

⁷⁰⁸ Akyüz, *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar*, s. 119.

6. Adâletin Önündeki Engeller

a) Yakınları Kayırma

Kendi akrabaları dahi olsa kişi Allah için şahitlik yaptığı zaman adâletten ayrılmaması gerekir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ
أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ
أَنْ تَعْدِلُوا وَإِنْ تَلُوتُوا أَوْ تُعْرَضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا

"Ey iman edenler! Adâleti titizlikle ayakta tutun, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun. (Haklarında şahitlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adâletten sapmayın, (şahitliği) eğer, бүкер (doğru şahitlik etmez), yahut şahitlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır."⁷⁰⁹ Âyet kişinin, kendi aleyhine şahidlik etmesiyle adaletli olacağını ifade eder. Kişinin kendi aleyhine şahidliği, aleyhindeki hakları ikrar etmesiyle olur. Bundan sonra ise, kendilerine iyi davranmanın vacib olması ve mevkilerinin büyüklüğü dolayısıyla anne-babadan sözetmekte ve ikinci olarak da akrabalarından bahsetmektedir.⁷¹⁰ Yani, ana-baba, akraba aleyhine de olsa şahitlik adâletle yapılacaktır.

Söz söylenildiği zaman akraba dahi olsa hakkı ve doğruyu söylemek esastır:

وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا
الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا
قُرْبَىٰ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَلِكُمْ وَصَّاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

"Rüş t çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adâletle yapın. Biz herkese ancak gücünün

⁷⁰⁹ Nisa, 4/135.

⁷¹⁰ Kurtubî, III, 356.

yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adâletli olun, Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti."⁷¹¹ Ey insanlar, aranızda hüküm verdiğiniz zaman hakkı söyleyin. Hakkında hüküm vereceğiniz kimse, akrabanız dahi olsa adâletli davranın, Allahın emirlerini yerine getirin. Allah bunları size, düşünüp öğüt alasınız diye emretti.⁷¹²

b) Hevese Uyma

Heva ve hevese uyulmadan insanlar arasında adâletle hükmedilir:

يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ

"Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adâletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah'ın yolundan saptırır. Doğrusu Allah'ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azap vardır."⁷¹³ bu âyetle Davud' (a.s.) hitap edilerek insanlar arasında adaletle hüküm vermesi isteniyor. İnsanlar arasında hüküm verirken heva ve hevesinin etkisinde kalmaması ve haktan ayrılmaması isteniyor.⁷¹⁴ Davud (a.s.)'ın nezdinde hitap bütün insanlardır. İnsanlar heva ve hevesin etkisinde kalmadan adâletle hükmetmek durumundadır.

c) Kin ve Öfke Duyma

Bir topluluğa duyulan öfke sebebiyle adâlet terk edilemez:

⁷¹¹ En'am, 6/152.

⁷¹² Taberî, Tefsir, IX, 222.

⁷¹³ Sâd, 38/26.

⁷¹⁴ Taberî, Tefsir, XX, 77.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ
شَنَاةُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا
تَعْمَلُونَ

"Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutun, adâletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adâletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah'a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkiyle bilmektedir."⁷¹⁵ Bir kavme olan kin ve nefretiniz, onlar hakkında adaleti terketmeye vesile olmasın. İster dost, ister düşman olsun; herkese adaletli muamele edin.⁷¹⁶

d) Din ve İnanç Farkı

Din ve inanç farkı iyilik ve adâlet yapmaya engel değildir:

لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِّنْ
دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

"Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara âdil davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah, adâletli olanları sever."⁷¹⁷ Bu âyette de görüldüğü gibi, İslâm ve Müslümanların aleyhine sürüp giden klasik iddialarına aksine Kur'ân, Müslümanlarla din konusunda savaşmayan, Müslümanları kendi ülkelerinden çıkarmayan kimselere iyilikte bulunmayı, adâletli davranmayı yasaklamamaktadır.⁷¹⁸ Bilakis müşrik de olsa Müslümanlara sığınmak isteyenlere eman verilip emniyetlerinin sağlanması ve onların hakka irşad edilmeleri istenmektedir.⁷¹⁹ Hatta bunun ötesinde, şayet yolculuk halinde

⁷¹⁵ Maide, 5/8.

⁷¹⁶ İbn Kesir, Tefsir, II, 32.

⁷¹⁷ Mümtehin, 60/8.

⁷¹⁸ Şengül, İdris, "Kur'ân Kaynaklı Hoşgörü ve Hürriyet" Diyanet İlmi Dergi, Ankara, 2007. C. 43, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran, s. 135.

⁷¹⁹ Şengül, a.g.mk, s. 135.

iseler her türlü tehlikeden korunacakları yere ulaşınca kadar onların himaye ve gözetimlerini Müslümanların üstlenmesi emredilmektedir.⁷²⁰

Ancak Allah, Müslümanlarla savaşanları dost edinmeyi yasaklamaktadır:

إِنَّمَا يَنْهَاكُمْ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَأَخْرَجُوكُم مِّن دِيَارِكُمْ
وظَاهَرُوا عَلَىٰ إِخْرَاجِكُمْ أَن تَوَلَّوْهُمْ وَمَن يَتَوَلَّهُمْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ

"Allah, yalnız sizinle din uğrunda savaşanları, sizi yurtlarınızdan çıkaranları ve çıkarılmanız için onlara yardım edenleri dost edinmenizi yasaklar. Kim onlarla dost olursa işte zalimler onlardır."⁷²¹ Allah'ı Teala bu âyet-i kerîmeyle, müslümanlara karşı İslâm'ı reddetmek için savaşanları, müslümanları yurtlarından çıkaranları ve müslümanları yurtlarından çıkaran müşriklere yardım edenleri dost olarak kabul etmeyi yasaklıyor.⁷²²

7. Sosyal Adâlet

Toplumu meydana getiren sosyal sınıflar arasındaki iktisadi dengesizliklerin giderilmesi, iktisaden zayıf durumda bulunan sosyal sınıfların, diğer sosyal sınıflara karşı korunması olarak tanımlanabilecek olan sosyal adâlet; özellikle emeği ile çalışanların, yaşadıkları toplum içinde, insan haysiyetine yaraşır bir asgari hayat standardına kavuşmalarını sağlayacak şekilde yaratılan milli hâsıladan pay almalarını garanti altına almaya yönelik uygulamalar bütünü olarak da tarif edilmektedir.⁷²³

Bu esaslar üzerinde sağlam bir sosyal adâleti teşekkül ettiren İslâmiyet, rızıkların birbirinden farklı olmasını, insanların bir kısmının rızıkının diğerlerinden daha bol, diğer bir kısmının da daha az olmasını kabul etmiştir.⁷²⁴ Bunun için İslam, zenginlik ve fakirliği değişmez iki sosyal vakıa olarak kabul etmiştir.⁷²⁵ Her ikisi de insanlık âleminin karakteridir. Cenab-ı Hak Kur'ân'da bu hakikati şöyle beyan etmektedir: "Onların dünya hayatındaki geçimliliklerini aralarında biz taksim ettik."⁷²⁶

⁷²⁰ Şengül, a.g.mk, s. 135.

⁷²¹ Mümtetine, 60/9.

⁷²² Taberî, Tefsir, XXII, 574.

⁷²³ Alper, Yusuf, "Sosyal Adâlet", Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, İstanbul, 1990, III, 441.

⁷²⁴ Alper, a.g.m, III, 444.

⁷²⁵ Ebû Zehra, İslâm'da Toplum Düzeni, s. 62.

⁷²⁶ Zuhurf, 43/22.

Sosyal adâlet, insanlık âleminde fakirlik problemini tamamen ortadan kaldırmakla sorumlu değildir. Onun vazifesi bu problemin şahsi ve sosyal sıkıntılarını azaltmaktır.⁷²⁷ Sosyal adâletin fakirliği tamamen ortadan kaldırma vazifesi olmadığı gibi; zengine karşı tavır alması, onu yiyecek, giyecek ve barınaktan yoksun bırakması, topluma ve kendisine faydası dönen ve toplumdaki bireylerin sıkıntılarını gideren işgücünden onları mahrum bırakması düşünülemez.⁷²⁸ Fakirlik problemi insanlığın ilk gününden beri var olduğuna göre önemli olan, fakir ve zengin arasındaki dengesizliğin sosyal müesseseler vasıtasıyla ortadan kalkması ve orta sınıfın güçlü hale getirilmesidir. Orta sınıfı güçlü olan toplumlar gelişmişlik ve ilerleme açısından çağdaş toplumlar olarak kabul edilmektedir.

Devleti yöneten idare ise, insanlar arasında sosyal adâleti gerçekleştirmek için çaba göstermelidir.⁷²⁹ Bu onun en temel vazifelerinden biridir. Çünkü idare insanların refah ve mutluluğunu sağlamakla mükelleftir. Bunun köşe taşlarından bir tanesi de kendi halkı arasında sosyal adâleti gerçekleştirmesidir.

Sosyal adâlet toplumda herkesin yasak ve engellerle karşılaşmadan şerefli bir hayat yaşamasını temin eder.⁷³⁰ Kişiye kendi öz değerlerini, şahsına ve topluma yararlı olarak kullanma ve üretime katkıda bulunma imkânı verir.⁷³¹

Sosyal adâlet, sadece toplumun sınıfları arasında sosyal dengeyi sağlamaz. O hak ve hürriyetler sahasında da toplumun bütün fertleri arasında gerçek uyumu sağlayan tarafları da içine alır.⁷³²

İslâm'ın beş şartından biri olan zekât, müessese olarak, maddi anlamda sosyal adâleti sağlamaya yönelik en önemli saiklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷³³ Zekât, bir yandan aşırı zenginliği törpülemekte, diğer yandan da belirli sosyal grupların fakirlik çizgisinin altında kalmasını önleyerek toplumsal dengeyi de korumaktadır. Ayrıca zekât, sahip olduğu

⁷²⁷ Ebû Zehra, a.g.e, s. 60.

⁷²⁸ Ebû Zehra, a.g.e, s. 60.

⁷²⁹ Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, s. 202.

⁷³⁰ Ebû Zehra, *İslâm'da Toplum Düzeni*, s. 60.

⁷³¹ Ebû Zehra, a.g.e, s. 60.

⁷³² Nebhan, a.g.e, s. 202.

⁷³³ Alper, a.g.m, III, 444.

özellikleri ile modern vergileme prensipleri ile ulaşmak istenen hedeflere varılmasına imkân sağlayan bir müessesedir.⁷³⁴

İslamiyet, sevgi, saygı, barış ve kardeşlik ilkelerini temel alan bir öğreti sistemi üzerine kurulmuştur. Bu toplum, gereken yer ve zamanda birbirlerine yardım edecek, tasada, sevinçte, kıvançta birlikte olacak; yeri ve zamanı geldiğinde de kötü, çirkin ve zararlı olanı hep birlikte engelleyerek sağlıklı bir toplum meydana getirecektir.

8. İslam'da Adâletin Felsefesi

Genel manada Kur'ân ayetlerini tetkik edecek olursak; birçok yerde adâlet ilkesine vurgu yapıldığını görürüz. Bu Kur'ân'ın adâlet ilkesine verdiği önemi açıkça ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber'in sünnetinde de bu konu geniş bir şekilde işlenmiş ve izah edilmiştir. Hz. Peygamber'in bizzat kendi hayatı bunun örnekleriyle doludur. O âlemlere rahmet olarak gönderilmesine rağmen kimin kendisinde bir hakkı olduğunu sahabesine sormuş ve her hak sahibine hakkını tevdi etmiştir. Onun mümtaz sahabeti de Hz. Peygamber'in yolundan gitmiş, kendi nefislerinde bu ilkeyi tatbik etmiş ve uygulamalarında da bunun en güzel örneklerini vermişlerdir.

İslâm adâleti hem yönetenleri, hem yönetilenleri hem de bütün insanlığı kapsamına alan bir özellik gösterir. Adâlet, yönetimde, idarede, vergilerin tespit edilmesinde, malların toplanmasında, insanların menfaatleri yolunda harcanmasında, görev dağılımında, toplumsal adâletin uygulanmasında, şahitlikte, hükümlerin uygulanmasında, had ve kısasların uygulanmasında, sözde, yazıda, aile çerçevesi içerisinde, hanım ile çocuklar arasında, öğretimde, mülk edinmekte, görüş, fikir ve tasarrufların hepsinde uygulanması gereken bir prensiptir.⁷³⁵

Aslında hayat, insan ve toplumların babalarının sulbünden yeryüzüne intikal edişi ile başlayan süreçte, insanoğlunun adâlet temelinde yaşamlarını sürdüreceklerine dair yaptıkları taahhütlerine bağlı kalıp kalmadıklarının tespit edilmesi, yeryüzü ise bunun gerçekleşme alanıdır.⁷³⁶

İslam, ibadetler vasıtasıyla da sınıf ayrımını tamamen ortadan kaldırarak sosyal adâleti uygulamıştır. Mesela namazda zengin-fakir yan yana durur, Allahu Ekber der, Allah'a boyun eğer, O'nun kuvvet ve

⁷³⁴ Alper, "Sosyal Adâlet", Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, III, 444.

⁷³⁵ Zuhaylî, VIII, 442.

⁷³⁶ Küçük, *Kur'ân'da Toplumsal Sınanma*, s. 67-68.

kudretini birlikte hissederler birbirlerine tepeden bakma durumu söz konusu olmaz. Hacda ise her türlü sosyal sınıf tamamen ortadan kalkarak, cins, renk, makam, mevki, fakirlik ve zenginlik ayırımı yok olur gider. Çünkü herkes Allah'ın evinde, tek cins pamuklu kumaş içerisinde, farklılıkları ortadan kaldırarak Allah'ın ziyafetinde buluşmuşlardır.⁷³⁷ İslâm'ın diğer ibadetleri de incelendiği zaman görülecek ki, bütün ibadetler insanların gönüllerini sosyal adâlete alıştırmaya yöneliktir. Zengin ile fakir, soylu ile düşkün arasında bir üstünlük payı yoktur. Herkes, ilk gün yaratılışlarında olduğu gibi Hallak-ı Âlem olan Allah nazarında eşittirler.⁷³⁸

İslam devlet başkanının işleyebileceği bir suça da ceza koymuştur. Bu yakın tarihe kadar pek de yapılamayan hatta konuşulamayan bir durum idi.⁷³⁹ Ama Hz. Peygamber aynı zamanda bir devlet başkanı olmasına rağmen kendisine kısas uygulatmış; Raşid halifeler de başta Hz. Ebu Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer (ö. 23/644) olmak üzere hem sözleriyle hem de davranışlarıyla bunun en güzel örneklerini vermişlerdir.

Peki devlet başkanının cezasını kim verecektir? Hâkim kendisini tayin eden ve kendisine yetkiler veren devlet başkanını nasıl yargılayacak ve gerektiğinde mahkûm edecektir? Bu soruya verilecek cevap şudur: Hâkim bir kere tayin edildiği zaman, artık kendisini tayin eden otorite adına değil bütün millet adına bu adâleti tevzi eder, hükmünü verir.⁷⁴⁰

İslam, cezalandırmada sadece güçlü kimse ile garip ve kimsesizi aynı kefeye koymamış, diğer sistemlerin aksine cezayı suçlunun büyüklük durumuna göre artırmıştır. Ceza suça göre verilir ve suçlu büyük ve nüfuzlu ise cezası daha da artırılır.⁷⁴¹

Adâlet doğulu bilginlerin eserlerinde geniş bir şekilde yer alır. Gazali (ö. 505/1111), hükümdar adilse tanrının, adil değilse şeytanın vekili olduğunu, bir günlük adâletin yetmiş yıllık bir güne denk geleceğini söyledikten sonra herkesin hatırdaki tutması gereken on ilkedden bahseder.⁷⁴² Gazali sultanın adâleti ifa etmek için bazı şartlara uyması gerektiğine

⁷³⁷ Ebû Zehra, *İslâm'da Toplum Düzeni*, s. 63

⁷³⁸ Ebû Zehra, a.g.e, s. 63-64.

⁷³⁹ Bkz: Ebû Zehra, a.g.e, s. 57.

⁷⁴⁰ Ebû Zehra, *İslâm'da Toplum Düzeni*, s. 57.

⁷⁴¹ Ebû Zehra, *İslâm'da Toplum Düzeni*, s. 57.

⁷⁴² Bkz. Taplamacıoğlu, Mehmet, "Bazı İslâm bilginlerinin Toplum görüşleri", AÜİFD, Ankara, 1964, C. XII, s. 90-91.

inanmaktadır.⁷⁴³ Adâlet aynı zamanda hükümdarın İslam'ın Kutsal Hukuku'na uygun hükümdarlık yapması anlamına gelmektedir.⁷⁴⁴

Adil devlet başkanının nasıl olması gerektiği, Hasan-ı Basri'nin (ö. 110/728) Ömer b. Abdulaziz'e (ö. 101/719) verdiği nasihatte gizlidir: "Adil devlet başkanı, şefkatli bir çoban gibidir. Sürüsünü en güzel ve faydalı otlağa götürür. Onları tehlikelerden ve yırtıcı hayvanlardan korur. Devlet başkanı, müşfik bir baba gibidir. Çocuk henüz küçükken onun bakıcısı, büyüdüğünde ise onun öğretmenidir. Hayatında onlar için çalışır, didinir, mutluluğunu, saadetini onlar için harcar. Devlet başkanı müşfik bir anne gibidir. Çocuğuna, gerek hamileliğinde, gerek doğumdan sonra, en yakın ilgiyi gösteren, geliştikçe onu terbiye eden, uyumadığı zaman, uykusuz kalan, sakinleştiği zaman, sakinleşen, afiyette olduğu zaman sevinen, hastalandığı zaman üzülen bir anne gibidir. Adâletli devlet başkanı, vücutta kalp mesabesindedir. Onun sıhhatli olmasıyla bütün vücut sağlık bulur. Onun sağlığını kaybetmesiyle bütün beden de sağlığını kaybeder."⁷⁴⁵

Netice olarak söylenebilir ki adâlet: mutlu toplumların, sağlam ve yüksek düzeydeki devletlerin en kutsal mefhumu ve vazgeçilmez unsurudur. Devletlerin medeniyet seviyeleri, adâlete verdikleri önem ile ölçülür. Bu bakımdan İslamiyet adâleti Müslümanların sinesinde ve icraatında sönmez bir meşale görmüştür.⁷⁴⁶

9. Ahiret Adâleti (İlâhî Adâlet)

Her ümmet peygamberiyle birlikte adâlet ölçüleri çerçevesinde sorgulanacaktır:

وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ

"Her ümmetin bir peygamberi vardır. Peygamberleri geldiği zaman, aralarında adâletle hükmedilir ve onlara asla zulmedilmez."⁷⁴⁷ Her ümmet, Peygamberleri ile beraber Allah'ın huzuruna çıkarılır. Yaptıkları

⁷⁴³ Bkz. Çubukçu, İbrahim Agah, "Gazalî ve Siyaset", AÜİFD, Ankara, 1962, Yıl: 1961, C. IX, s.126.

⁷⁴⁴ Lewis, *İslâm'ın Siyasal Söylemi*, s. 112.

⁷⁴⁵ Cemaleddin, *İslâm'da İdarî Siyaset*, s. 150.

⁷⁴⁶ Kayaoğlu, İsmet, "İslamda Adâlet Mefhumu", AÜİFD, Ankara, 1985, XXVII, 206.

⁷⁴⁷ Yunus, 10/47.

hayır ve şerrin yazılı olduğu amel defterleri de aleyhlerine şahittir. Koruyucu melekler de şahit olacaklardır.⁷⁴⁸

Kişi yeryüzündeki bütün servete sahip olsa ve bunun hepsini azaptan kurtulma için harcarsa yine de bunun bir faydası olmayacak; her şey adâlet ölçeğinde taksim edilecektir:

وَلَوْ أَنَّ لِكُلِّ نَفْسٍ ظَلَمَتْ مَا فِي الْأَرْضِ لَافْتَدَتْ بِهِ وَأَسْرُوا النَّدَامَةَ
لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ

"(O zaman) zulmeden herkes yeryüzündeki bütün servete sahip olsa (azaptan kurtulmak için) elbette onu feda eder. Ve azabı gördükleri zaman için için yanarlar. Aralarında adâletle hükmolunur ve onlara zulmedilmez."⁷⁴⁹ Allah'tan başkasına taparak ve Allah'a itaati terkederek kendisine zulmeden her kişi, yeryüzünde bulunan herşeye sahip olacak olsa, Allahın azabını gözleriyle görünce, mutlaka o şeyleri verip azaptan kurtulmak ister. Onların ileri gelenleri, kendilerini kuşatan azabı görünce pişmanlıklarını gizlemeye çalışacaklardır. Fakat ileri gelenlerle onlara tabi olanlar arasında adaletle hüküm verilecek, hiçbir kimse, başkasının günahından dolayı cezalandırılarak zulme uğratılmayacaktır.⁷⁵⁰

En ufak bir şey de olsa onun karşılığı mutlaka hak ve adâlet ölçülerinde kişiye verilir. Orada kimseye haksızlık edilmez:

وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ
مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَى بِنَا حَاسِبِينَ

"Biz, kıyamet günü için adâlet terazileri kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez. (Yapılan iş,) bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu (adâlet terazisine) getiririz. Hesap gören olarak biz (herkese) yeteriz."⁷⁵¹ Biz kıyamet günü, amellerin tartılacağı doğru terazileri koyarız. İyilik yapanın iyiliğinden hiçbir şey eksiltilmez; kötülük yapanın

⁷⁴⁸ İbn Kesir, Tefsir, II, 435.

⁷⁴⁹ Yunus, 10/54.

⁷⁵⁰ Taberî, Tefsir, XII, 192

⁷⁵¹ Enbiya, 21/47.

kötülüğüne de hiçbir şey ilave edilmez. Kişinin yaptığı iş, hardal tanesi ağırlığında da olsa onu getirir ve hazır bulundururuz.⁷⁵²

İyi işler yapanlar hakkında Allah adâletle mükâfat verirken, kötü işler yapanlara yine adâletle hüküm vererek onların hak ettikleri azaba duçar kılar:

إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعاً وَعَدَ اللَّهُ حَقّاً إِنَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ لِيَجْزِيَ
الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ بِالْقِسْطِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِّنْ حَمِيمٍ
وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ

"Allah'ın gerçek bir vâdi olarak hepinizin dönüşü ancak O'nadır. Çünkü O, mahlûkatı önce (yoktan) yaratır, sonra da iman edip iyi işler yapanlara adâletle mükâfat vermek için (onları huzuruna) geri çevirir. Kâfir olanlara gelince, inkâr etmekte oldukları şeylerden ötürü onlar için kaynar sudan bir içki ve elem verici bir azap vardır."⁷⁵³ Allah (c.), dünya hayatını yaşayıp ölenlere yeniden hayat verecek, yok olanları yeniden yaratacak, geri aldığı varlığı ve hayatı iade edecektir. Dünyada geçirilen imtihanın sonucunu bu İkinci ve ebedî âlemde açıklayacak, verdiği imkân ve nimetlerin hesabını soracak; iman edip iyi işler yapanların ödülleri, adaletle yani haksızlığa uğratılmadan verecek; inkarcıları ise hak ettikleri şekilde cezalandıracaktır.⁷⁵⁴

Ahirette tartısı ağır gelenler kurtulacak ve mutlu bir hayat sürecektir; günahları ağır, tartıları hafif gelenler ise büyük bir zarar ve azap içinde olacaktır:

وَالْوِزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ فَمَنْ تَقَلَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ وَمَنْ خَفَّتْ
مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يِظْلُمُونَ

"O gün tartı haklıdır. Kimin (sevap) tartıları ağır gelirse, işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Kimin de tartıları hafif gelirse, işte onlar, âyetlerimize

⁷⁵² Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, II, 264.

⁷⁵³ Yunus, 10/4.

⁷⁵⁴ Kur'an Yolu, III, 84.

karşı haksızlık ettiklerinden dolayı kendilerini ziyana sokanlardır."⁷⁵⁵ Tartı, o gün haktır. Allah Teâlâ hiç kimseye asla zulmedecek değildir.⁷⁵⁶

فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ
الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فِي جَهَنَّمَ خَالِدُونَ

"Artık kimlerin (sevap) tartılan ağır basarsa, işte asıl bunlar kurtuluşa erenlerdir. Kimlerin de tartıları hafif gelirse, artık bunlar da kendilerine yazık etmişlerdir; (çünkü onlar) ebedî cehennemdedirler."⁷⁵⁷ Bir tane ile bile olsa, kimin iyilikleri kötülüklerine ağır basarsa, işte onlar kazançlı mutlu kimselerdir. Cehennemden kurtulup cennete sokulmuşlardır. Kimin de kötülükleri iyiliklerinden fazla olursa işte onlar ömürlerini boşa harcadıkları ve onu küfür ve günahlarla kirlettikleri için ebedî saadetlerini kaybetmiş mutsuz kişilerdir. Onlar cehennemde ebedî kalacaklar, oradan asla çıkarılmayacaklar.⁷⁵⁸

فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَّاضِيَةٍ وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ وَازِينُهُ
فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ وَمَا أَدْرَاكَ مَا هِيَّةُ نَارٍ حَامِيَةٍ

"O gün kimin tartılan ameli ağır gelirse. İşte o, hoşnut edici bir yaşayış içinde olur. Ameli yeğni olana gelince. İşte onun anası (yeri, yurdu) Hâviye'dir. Nedir o (Hâviye) bilir misin? Kızgın ateş!"⁷⁵⁹ Her kimin kötülükleri iyiliklerine ağır basarsa, artık onun durağı hâviyedir.⁷⁶⁰

⁷⁵⁵ A'raf, 7/8-9.

⁷⁵⁶ İbn Kesir, Tefsir, II, 210.

⁷⁵⁷ Mü'minun, 23/102-103.

⁷⁵⁸ Sabunî, Safvetü't-Tefasir, II, 320.

⁷⁵⁹ Kâria, 101/6-11.

⁷⁶⁰ İbn Kesir, Tefsir, IV, 580.

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASÎ VE SOSYAL DAVRANIŞ BİÇİMLERİ

A) BİAT

1. Biat'ın Tarifi

Türkçe’de biat şeklinde kullanılan kelimenin Arapça aslı bey’attır. Biat “satmak; satın almak” manasındaki bey’ masdarına bağlı olarak “yöneticilik tevdi etmek, birinin yöneticiliğini benimsemek” manasında kullanılmıştır.⁷⁶¹ Kabul etme, razı olma ve tasdik etmek anlamında da kullanılır.⁷⁶² Biat aynı zamanda birinin egemenliğini kabul etme, buyruklarına uyacağını belirtme anlamında kullanılırken; biat etme birinin buyruğu altına girmek ve hâkimiyetini kabul etmek manasında kullanılır.⁷⁶³ Sultana biat etmekle kendisine verilen çok az mala ya da hediyeye karşılık bütün gücüyle sultana itaat edeceğine dair yükümlülük ve sorumluluk altına girmek⁷⁶⁴ kastedilir. İtaat etmek üzere verilen bir söz olan biat hakkında bir idareciye kendisi ve Müslümanların yönetimine ait işlerin görülmesini ona teslim ettiği, bu hususlarda onunla bir çekişmeye girmeyeceği ve hoşlansa da hoşlanmasa da bu konuda kendisine yükleyeceği sorumluluklar konusunda ona itaat edeceği hususunda onunla yaptığı bir ahitleşme⁷⁶⁵ şeklindeki tanımlamaların yanı sıra, bir mükellefin, ehil olan bir cemaat tarafından tespit edilen Hâlife’ye veya devlet başkanına itaat edeceğine ve ona sadık kalacağına dair söz vermesi şeklindeki tanımlamalar da mevcuttur.⁷⁶⁶

Kur’ân-ı Kerim’de biat kelimesi geçmemekle birlikte bey’ kökünden türeyen “mübâyaa” masdarının türevleri biatlaşma, getirdiği emir ve yasaklarda peygambere itaat etme ve bu konuda onunla ahitleşme, sözleşme anlamında kullanılmıştır.⁷⁶⁷ Bu ayetleri ileride ele alacağız.

⁷⁶¹ Kallek, Cengiz, “Biat”, DİA, İstanbul, 1992, VI, 120-121.

⁷⁶² Kerimoğlu, Yusuf, “Bey’at” ŞİA, I, 230.

⁷⁶³ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Komisyon, İstanbul, 1986, III, 5954.

⁷⁶⁴ ‘l-İsfahani, *el-Müfredat fî Garibi ‘l-Kur’ân*, s. 88.

⁷⁶⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 293.

⁷⁶⁶ Kerimoğlu, “Bey’at” ŞİA, I, 230.

⁷⁶⁷ Kallek, VI, 121

Hız. Peygamber önemli dinî-siyasi olaylar öncesinde veya İslamiyet'i kabul eden kimselerle ilk defa görüştüğünde biat aldığı bilinmektedir. Buna örnek olarak Akabe biatlerini ve Rıdvan biatini verebiliriz.

Biatte Kur'ân'a sadakat yemini vardır. Biat'te seçen kimseler ile seçilenler arasında bir eşitlik olduğundan, halifenin mutlak bir hükümdar ve zalim olması imkânsızdır. Burada aslında Kur'ân'a itaat şartına bağlı bir nevî içtimaî mukavele söz konusudur.⁷⁶⁸ Yani seçenler gerektiğinde bu mukaveleye onay vermeyebilirler. Bu da seçimin gerçekleşmemesi, yöneten ile yönetilen arasında biat'ın vuku bulmaması, halkın ise yöneticiyi onaylamaması anlamına gelmektedir.

Biat'ın gerçekleşmesi için bir Müslüman toplumun bulunması ve bu toplumun kendi içerisinde seçtiği idarecilerin bulunması şarttır.⁷⁶⁹

Nebhan biate seçme manası vermeyip halife seçiminin onaylanması anlamı verse de⁷⁷⁰ ehlü'l hal ve'l akdin seçtiği halifenin onaylanmaması aslında bir seçim olayını içinde barındırır. Günümüz şartlarında düşünüldüğünde, halifenin halk tarafından onaylanmaması halifenin seçiminin gerçekleşmemesi anlamı taşır.

2. Biat'ın Tarihsel Gelişimi

İslam öncesi Araplar arasında kabile şefi ihtiyar heyeti tarafından seçilir ve daha sonra kabilenin önde gelenleri tarafından tanınır ve kabul edilirdi.⁷⁷¹ Bu da şurâ usûlünün uygulandığını göstermektedir.⁷⁷² Bazen de başkanlık verasetle ve vasiyet yoluyla gerçekleştirilirdi.⁷⁷³

a) Hız. Peygamber Zamanında Biat

Hız. Peygamber da'vet görevine başladığı ilk günden itibaren muhataplarını İslam'a çağırarak, onların hidayete ermeleri için büyük gayret sarf etmiş, hangi dinden ve hangi millettense olursa olsun da'vete uyup

⁷⁶⁸ Karaman, I, 182-183.

⁷⁶⁹ Kapar, Mehmet Ali, *İslam'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, İstanbul, 1998, s. 14.

⁷⁷⁰ Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, s. 413.

⁷⁷¹ Dabaşı, Hamid, *İslâm'da Otorite*, türkçesi: Süleyman E. Gündüz, İnsan Yay., İstanbul 1995, s.20.

⁷⁷² Sarıçam, İbrahim, *"İslâm'ın Doğuşunun Tarihi Şartları" İslâm ve Demokrasi*, s. 10.

⁷⁷³ Sarıçam, a.g.mk, s. 10.

Müslüman olan bütün insanlara kucak açmış, eldeki imkânlar nispetinde onların ihtiyaçlarını ve sıkıntılarını bertaraf etmek için uğraşmıştır. Bunun yanında da'veti kabul edip Müslüman olanlardan biat almıştır. Bu biatlerin hem siyasi hem de dini yönü vardır.

Hz. Muhammed Peygamberliği esnasında, gönderildiği topluma hem bir devlet başkanı ve yönetici, hem de peygamber olması hasebiyle çeşitli vesilelerle hem dini hem de siyasi olarak ashabından biat almıştır.⁷⁷⁴ Dolayısıyla Hz. Muhammed, Allah tarafından görevlendirildiği Peygamberliğini ve kendisine tabi olan ashabının idareciliğini de üstlenmiş ve bu görevlerini ashabının biatiyle te'yid etmiştir.⁷⁷⁵ Rasulullah kendisine tabi olan ashabın, peygamber olması yönü ile dinî, idareci olması itibariyle de siyasi bir lideri olmuş ve bu sıfatla sahabesi O'na biat etmiş, O da sahabesinin bu niyetle yaptığı biatını kabul etmiştir.⁷⁷⁶ Hz. Muhammed (s.) son peygamberdir ve onun usûlü, uyguladığı yöntem kendisini Allah'ın Resulü olarak tasdik edenlerden "sadâkat yemini" yani biat istemesidir. Herhangi bir kimseyi, Allah'ın Rasûlü olarak tayin eden Allah'u Teala'dır, fakat siyasî veya dinî cemaati meydana getiren bu sâdakat ve itaat etme yeminidir. Burada, aslında, bir devletin, bir hükümetin, bir reis tarafından idâre edilen bir cemaatin temelinde bir nevî içtimâî mukavele söz konusudur.⁷⁷⁷

Hz. Peygamber, Allah'tan kendisine ilk gelen ayetler üzerine, onun emirlerini, ilk önce yakın çevresinden başlamak üzere tebliğ başladı. Doğaldır ki bu tebliğin ilk muhatabı Hz. Peygamber'in zevcesi olan Hz. Hatice (ö. 620) idi. Hz. Hatice Hz. Peygamber'e ilk inanan kişi idi. Daha sonra Hz. Ebu Bekir (ö. 13/634), Zeyd bin Harise (ö. 50/670) ve Hz. Ali (ö. 40/661) İslamiyet'i kabul etti. Bu halka her geçen gün genişledi. Buna paralel olarak Müslümanların sayısı arttı.

Yeni dine giren kimseler Müslüman olurken bazı şartları kabul ediyorlardı. Hz. Peygamber yeni Müslüman olanlara gusül abdesti aldırıyor, kendi huzurunda "kelime-i tevhîd" i ikrar ettiriyordu. Bunlar aynı zamanda Hz. Peygamber'le el ele vererek biat akdini yerine getiriyorlardı.⁷⁷⁸

⁷⁷⁴ Kapar, *İslam'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, s. 39.

⁷⁷⁵ Kapar, a.g.e, s. 39.

⁷⁷⁶ Kapar, a.g.e, s. 39.

⁷⁷⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 881.

⁷⁷⁸ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Hukuku Etüdleri*, İstanbul 1984, s. 27-28.

İslam tarihinde önemli bir yeri olan biatin mantalitesini anlamak için Akabe Biatleri'ne göz atmamız gerekecektir.

Hız. Peygamber (s.)'in hac mevsiminde Medinelilerle görüşmelerinin ilki sadece mülakat, ikincisi ve üçüncüsü ise biat şeklinde gerçekleşmiştir.⁷⁷⁹ Akabe biatleri, hicrete karşılık gelen son üç senede, hac mevsimi günlerinde, Mescid-i Haram'a üç kilometre mesafede ve Mina yolu üzerinde, Akabe denilen konaklama yerinde Hız. Peygamber ile Medine'den hac yapmaya gelen bir grup Yesrib'li Arap arasında akdedilmişti.⁷⁸⁰

Hız. Peygamber, o yılki hac mevsiminde, Mekke'deki şartlar iyice zorlaştığından, Mekke'nin dışında kendisini himaye edecek bir melce arıyor "ve beni himayenize alır ve sözlerimi dinlerseniz, kısa bir müddet içerisinde İran ve Bizans imparatorluklarına sahip olacaksınız" diyor ve kabile kabile hacca gelen hacılar arasında dolaşıyordu. Onların hepsi bu daveti reddederken onaltıncı olarak müracaat ettiği, Medine'den gelen altı kişilik bir grup kendilerine yapılan bu teklifi kabul ederek Müslüman oldular.⁷⁸¹ Hız. Peygamber bazı konular üzerinde onlarla ahitleşerek onlarla biatleşti.⁷⁸² Hız. Peygamber'in davetini kabul ederek Müslüman olan Medine'li bu grup İslamiyet'i ilk defa Mekke dışına taşıyan grup olarak tarihe geçecekti.⁷⁸³

Ertesi sene, peygamberliğin on ikinci yılında (621) Zilhicce ayında, içlerinde Akabe görüşmesinde bulunan altı kişinin de yer aldığı on'u Hazreçli, ikisi Evs'li on iki kişi Akabe'de Hız. Peygamber ile buluştular ve O'na biat ettiler.⁷⁸⁴ İbn İshak, Birinci Akabe Biati'nda Medine'lilerin Hız. Peygamber'e sevinçte ve tasada, zorlukta ve rahatlıkta dinlemek ve itaat etmek, Hız. Peygamber'i canlarından aziz bilmek, bu işte ehline muhalefet etmemek ve neredede olurlarsa olsunlar hakkı söylemek üzere biat ettiklerini kaydetmektedir.⁷⁸⁵ Aynı zamanda onlar Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacaklarına, hırsızlık ve zina etmeyeceklerine, çocukları

⁷⁷⁹ Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 110.

⁷⁸⁰ Hamidullah, a.g.e, s. 29-30; Sarıçam, a.g.e, s. 110.

⁷⁸¹ Hamidullah, a.g.e, s. 30.

⁷⁸² Ağırman, Mustafa, "*Asr-ı Saadet'te Ordu ve Savaş Stratejisi*", Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, Edt: Vecdi Akyüz, İstanbul 1994, IV, 28.

⁷⁸³ Hamidullah, a.g.e, s. 30.

⁷⁸⁴ Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 111; Köksal, M. Asım, *İslâm Tarihi*, Medine Devri, İstanbul, 1981, I, 63

⁷⁸⁵ İbn İshak,

öldürmeyeceklerine, iftira etmeyeceklerine, Hz. Peygamber'in emirlerine uyacaklarına,⁷⁸⁶ dair biatte bulunmuşlardır.

Birinci Akabe Biatı'nın ardından Rasulullah, Mus'ab b. Umeyr'i (ö. 3/625) Medine'ye bir eğitici ve muallim olarak göndermişti.⁷⁸⁷ Mus'ab bin Umeyr onlara Kur'ân okuyor, İslam'ın temel esaslarını açıklıyor ve yeni dini orada bulunan diğer insanlara tebliğ ediyordu.⁷⁸⁸ Onun bir yıl boyunca gösterdiği faaliyet Yesrib'in iki büyük reisi Sa'd b. Muâz (ö. 5/627) ile Üseyd b. Hudayr'ın Müslüman olmaları sonucu pek çok Yesrib'li Müslüman oldu ve İslâmiyet çevrede büyük bir kabul görmeye başladı.⁷⁸⁹

İkinci Akabe görüşmesine gelince; ertesi sene, aynı mevkide, Yesrib'ten Hz. Peygamber'e biat için gelmiş on iki kişi-ki bunların onu Hazreçli ve ikisi Evs'dir- olduğu halde Hz. Peygamber ile buluştular ve bunlar da bir sene önceki Yesrib'lilerin beyan ettikleri iradeyi tekrarladılar ve Müslüman oldular.⁷⁹⁰

İkinci Akabe görüşmesinde Rasulullah Medinelilerden her renkten düşmanlık yapanlarla savaşmak üzere, hırsızlık etmemek, zina yapmamak, çocukları öldürmemek, iftira etmemek, iyi olan şeye isyan etmemek üzere sözler alarak ve Rabbi için onlara bazı şartlar koşarak onlardan biat aldı ve karşılığında kendilerine cenneti vaad etti.⁷⁹¹

Üçüncü Akabe görüşmesi ise yine aynı yerde, ikisi kadın olmak üzere yetmiş üç Yesrib'li tarafından akdedildi ve bunlar Hz. Peygamber'i kendilerine lider olarak tanıdılar.⁷⁹²

Bu üçüncü görüşmeye katılan yeni Müslüman olmuş Yesrib'li Müslümanlar, Rasulullah'ı ısrarla Yesrib'e davet ettiler ve kendisini aralarında görmekten büyük bir mutluluk duyacaklarını ifade ettiler.⁷⁹³ Bu üçüncü biatte Medine'den gelen sahabe Rasulullah'a (s.) her durumda itaat etmek, darlıkta ve bollukta O'na sahip çıkmak, iyiliği emredip kötülüğü men etmek, kınayanların kınamasına aldırmadan Allah yolunda yürümek, O'na yardım etmek ve onlara gittiği takdirde, kendilerini, eşlerini ve

⁷⁸⁶ Sarıçam, a.g.e, s. 111-112.

⁷⁸⁷ Ebu Zehra, *İslam Birliği*, s. 78.

⁷⁸⁸ Ebu Zehra, a.g.e, s. 78.

⁷⁸⁹ Sarıçam, a.g.e, s. 112; Önkol, Ahmet, "Akabe Biatları" DİA, İstanbul, 1989, II, 211.

⁷⁹⁰ Hamidullah, *İslâm Hukuku Etüdleri*, s. 31.

⁷⁹¹ İbn Sa'd, I, 187; İbn İshak,

⁷⁹² İbn Sa'd, I, 188-190; Hamidullah, a.g.e, s. 31.

⁷⁹³ Hamidullah, *İslâm Hukuku Etüdleri*, s. 32.

çocuklarını kötülüklerden korudukları gibi O’nu da koruyacaklarına söz verip Rasulullah’a biat ettiler.⁷⁹⁴ Bu aslında siyasi bir mukavele idi ki, Medine’de kurulan İslam Devleti’nin temeli bu biatlara dayanmaktadır.⁷⁹⁵

Üç Akabe görüşmesinde de genel manada şu konular üzerinde karşılıklı anlaşma neticesinde biat olayı gerçekleşti: “Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayacaklar, hırsızlık etmeyecekler, zina yapmayacaklar, çocukları öldürmeyecekler, kimseye iftira etmeyecekler, ma’ruf olanda Rasulullah’a itaat edeceklerdi. Onlar, bunları yapmaları neticesinde mükâfat olarak cennete gideceklerini, eğer bu günahlardan bir kısmını işler iseler o zaman Allah’ın haklarında hüküm verip ya affedeceği, ya da cezalandıracağını, onların kendilerini koruduğu gibi Rasulullah’ı da koruyacaklarına dair biat ettiler.”⁷⁹⁶

İkinci Akabe Biatı denilen bu antlaşmadan sonra Hz. Peygamber Mekke’de bulunan ve baskı ve şiddete maruz kalan sahabeye Medine’ye hicret etmeleri için izin verdi.⁷⁹⁷ Onlar da fırsat buldukça küçüklü büyüklü kabileler halinde Medine’ye hicret etmeye başladılar.⁷⁹⁸ Akabe Biatları Mekke’li Müslümanlara hicret yolunu açtı. Gördükleri zulüm ve baskılar nedeniyle Mekke’li Müslümanlar, yavaş yavaş Medine’ye hicret ettikler ve yeni yurdu sahiplendiler.

Diğer önemli bir biat de Rıdvan Biatı’dır. Hudeybiye’de yapılan bin beş yüz civarındaki sahabenin iştirak ettiği Rıdvan Biatı, hem peygamber hem de yönetici olan Rasulullah’a verilen bir sadakat yemini mahiyetindedir. Hz. Peygamber bu vesileyle ashabının kendisine olan bağlılığını ölçmüş, adeta güven oylaması yapmıştır.⁷⁹⁹ Bu biat Kur’ân’ı Kerim tarafından da övülmüştür.⁸⁰⁰

Bu biatte Rasul-i Ekrem bir ağaç altına oturdu ve ashabı ölünceye dek sabretmek, sebat etmek ve asla kaçmamak üzere Hz. Peygamber’e biat ettiler.⁸⁰¹

⁷⁹⁴ Gazalî, *Fıkhu’s Sîre*, s. 164.

⁷⁹⁵ Yeniçeri, III, 246; Önkal, *Rasulullah’ın İslâma Davet Metodu*, s.171.

⁷⁹⁶ Hamidullah, a.g.e, s. 128-129; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 872.

⁷⁹⁷ Sarıçam, a.g.e, s. 112.

⁷⁹⁸ Sarıçam, a.g.e, s. 112.

⁷⁹⁹ Köksal, *İslâm Tarihi*, Medine Devri, VI, 180-188.

⁸⁰⁰ Fetih, 48/18.

⁸⁰¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hûlefa*, Haz: Mahir İz, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 1985, C. I, s.173.

Bu biat Kureyş'e korku ve dehşet vererek esir olarak tuttukları Hz. Osman'ı (ö. 35/656) serbest bıraktılar ve hemen ardından da musalaha yaptılar.⁸⁰²

Hız. Peygamber zamanında dinî bir kavram olan biat daha sonra siyasi bir anlam kazanmış ve bu anlam değışikliğı onu tamamen siyasi bir terim haline getirmiştir.⁸⁰³ Kanaatimizce Hz. Peygamber'e yapılan biatin dini yönü olduğı gibi siyasi bir tarafı da olduğı ortadadır. Çünkü O bir peygamber olmasının yanında bir idareci ve bir devlet başkanıydı. Bu nedenle sadece siyasi anlamda veya dini anlamda kullanarak bir tarafa kanallze etmek doğru bir yaklaşım olmaz.

b) Raşid Halifeler Devrinde Biat

Hız. Peygamber'in vefatı sonrası kimin ve nasıl devlet başkanı olacağı hususu sahabe arasında bir hayli tartışılmıştır. Hız. Muhammed'in (s.) peygamber olması hasebiyle hem dinî hem de siyasî otoritesi vardı. O'ndan sonra halifenin veya devlet başkanının nasıl tespit edileceğı önemliydi. Çünkü Hız. Peygamber herhangi bir tayinde bulunmamıştı.

Biatın tarihsel serüvenine baktığımızda Hız. Peygamber döneminde daha çok dinî hükümlere bağı kalmak ve Rasulullah'a itaat etmek anlamında kullanılırken, Hız. Ebu Bekir'in (ö. 13/634) halife seçilmesinden itibaren siyasî bir mahiyet kazanmış, bir devlet başkanını seçme yahut seçilmiş veya bu makama herhangi bir yolla gelmiş devlet başkanına bağıllık sunma anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Gerek dört halife döneminde görülen, gerekse sonraki dönemlerde ortaya çıkan uygulamalar biat kurumunun teorik esaslarının belirlenmesinde önemli rol oynamıştır.⁸⁰⁴ Neticede biat, Hız. Peygamber'den sonra, İslâm devletlerinde idarecilerle halk arasında yapılan, seçim ve bağıllık karakteri taşıyan bir akit olarak devam etmiştir.⁸⁰⁵

Hız. Peygamber (s.) nasıl biat'e (sadakat ve itaat antlaşması) başvurmuşsa, Peygamberlikle hiçbir ilişkisi olmaksızın siyasî iktidarda onun yerini alanlar da kendilerinin başa geçişlerini Şerî hukuk temeline

⁸⁰² Ahmed Cevdet Paşa, I, 173.

⁸⁰³ Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, s. 43.

⁸⁰⁴ Kallek, VI, 121.

⁸⁰⁵ Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 294.

oturtabilmek için biat müessesesine aynı oranda ihtiyaç duymuşlardır.⁸⁰⁶ Hâkimiyet, prensip olarak Allah'a ait olup onu istediğine veren de O'dur; fakat tatbikatta, ilâhî iradeyi temsil eden ise cemaatin umumî irâdesidir.⁸⁰⁷

Hiz. Ebu Bekir'in (r.) biat olayı, Hiz. Peygamber sonrası ilk uygulama olması hasebiyle önemli idi. Bu biat aslında Hiz. Peygamber'in kendisinden sonra yerine birini tayin edip etmediğinin de ortaya çıkmasını sağlayacaktı. Hayatlarında Hiz. Peygamber'in emirlerini baş tacı yapan sahabenin bu olayda kendi aralarında tartışması veya müzakere etmesi, Hiz. Peygamber'in kendisinden sonra yerine geçecek birini tayin etmediği anlamına gelmektedir. Eğer böyle bir tayin mevzubahis olsaydı, sahabe Hiz. Peygamber'in (s.) emrine uyup seçilen kişiye biat edecekti.

Peygamber sonrası ortada bir boşluk meydana geldi. Hiz. Peygamber'in kimseyi tayin etmemesinin yanında ortada birçok aday mevcuttu.⁸⁰⁸ Netice itibariyle Hiz. Ebu Bekir (r.)'ın (ö. 13/634) adaylığı ortaya çıkar ve yüzde yüz olmasa bile buna yakın bir çoğunlukla onun halifeliliği halk tarafından onaylanmıştı.⁸⁰⁹ İlk önce Beni Sa'ide gölgeliğinde toplananlar Hiz. Ebu Bekir'e biat etmişti. Daha sonra Sakife toplantısında bulunmayanların çoğu ertesi günü mescide gelerek Hiz. Ebu Bekir'e muvafakat ederek biat etmiş ve alınan kararı onaylamıştı.⁸¹⁰ Ardından İslâm beldeleri Hiz. Peygamber'in (s.)'in vefat ettiğini, onun yerine Hiz. Ebu Bekir (r.)'ın Halife tayin edildiğini duyunca onlar da biat ettiler.⁸¹¹ Hiz. Ali (ö. 40/661), Haşimoğulları ve ez-Zübeyr altı ay süreyle biat etmediler ve Hiz. Fatıma'nın (ö. 10/632) vefatına müteakip gelip Hiz. Ebu Bekir'e biat ettiler.⁸¹²

Hiz. Ebu Bekir'in halife seçiminde Beni Sa'ide Sakife'sinde meydana gelenlerin tümü veraset yolu ile geçen bir taraf tutma yahut siyasi nitelikli değildir.⁸¹³ Bunun aksine Müslümanların sosyal hayatı ile içtihadı-

⁸⁰⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 882.

⁸⁰⁷ Hamidullah, a.g.e, II, 882.

⁸⁰⁸ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 116.

⁸⁰⁹ Hamidullah, a.g.e, s. 116.

⁸¹⁰ Suphi es-Salih, a.g.e, s. 215.

⁸¹¹ Hamidullah, a.g.e, s. 116; Hiz. Peygamber sonrası Sakife olayı ve Hiz. Ebû Bekir'in halife olması sırasında yaşananlar için ayrıca bkz. İbnu'l-Esr, II, 325-331.

⁸¹² İbnu'l-Esr, II, 331.

⁸¹³ Suphi es-Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, s. 71.

teşrii açısından hayata bakışları, imkânların elverdiği ölçüde yepyeni bir karakter taşımasıdır.⁸¹⁴

Bu olayda Hz. Ebu Bekir'in yalnız seçilmesi yetmemekte aynı zamanda ona biat edilmesi gerekmektedir.⁸¹⁵ Yani bu da bir cemiyetin veya bir toplumun insanların ilk önce kendi aralarında anlaşması, daha sonra bir şahıs üzerinde bazı şartlar çerçevesinde anlaşıp ona biat etmeleri ve onu idareci olarak kabul etmeleri açısından zorunluydu.⁸¹⁶

Hz. Ebu Bekir (r.)'in seçimi şimdilerde yapılan modern manada bir seçim değildi. Bugün yürürlükte olan seçim sisteminde aralarında bazı farklar bulunmasına rağmen siyasi partiler ve adaylar aracılığıyla seçim olur. Seçmenler adaylar ve partiler için oy kullanır. Oyların sayılması sonucu en fazla oyu alan parlamentoya gelir yemin eder ve göreve başlar. Bunlar aralarından başbakanı belirlerler. Yine cumhurbaşkanı da değişik usûllerle seçilir. Hz. Ebu Bekir (r.)'in seçiminde ise Medine'nin birkaç belli şahsı, Hz. Ebu Bekir'i seçiyor, ona biat ediyor ve geriye kalan Müslümanlar da bunu tasdik ve kabul ediyordu.⁸¹⁷ Ama burada sahabenin kendi aralarında tartıştığı, olayı müzakere ve istişare ettiğini görüyoruz. Ensar ve Muhacir kendi aralarında kimin halife olması gerektiği konusunda konuşmuş, istişare etmiş; Hz. Ömer'in (ö. 23/644) Hz. Ebu Bekir'e biatini Ensar da onaylamış ve orada ona biat etmiştir. Burada biat olmasaydı Hz. Ebu Bekir (r.)'in halifeliği tasdik edilmemiş, onaylanmamış olacaktı. Kanaatimizce Beni Sa'ide Sakife'sinde vuku bulan bu olay o günün şartları içerisinde düşünüldüğünde demokratik bir seçim olmuştur. Herkes özgür iradesiyle Hz. Ebu Bekir (r.)'e biat etmişti. Nitekim bu özgür iradeyi kullanıp başta Hz. Ebu Bekir'e biat etmeyen Hz. Ali (ö. 40/661) daha sonra biat etmiştir. Hz. Ebu Bekir'e hiç biat etmeden ölen sahabe de mevcuttur. Bu da aslında bize bu alanın ihtiyari bir alan olduğunu göstermektedir. Eğer Kur'ân ve hadis tarafından bir tayin söz konusu olsaydı o zaman sahabe de buna uyar aralarında, bunu müzakere etmez ve hemen biat ederlerdi.

O gün Ensar ile Muhacirlerin biat edilecek şahıs üzerinde tartışmaları aralarında daha sonra meydana gelen birlikteliğe -buna icma da diyebiliriz- herhangi bir zarar vermez. Çünkü tartışma ve fikir ayrılığı

⁸¹⁴ Suphi es-Salih, a.g.e, s. 71.

⁸¹⁵ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 117.

⁸¹⁶ Hamidullah, a.g.e, s. 117.

⁸¹⁷ Hamidullah, a.g.e, s. 117.

halifenin gerekli olup olmadığı hususunda değil, kimin halife seçileceği hususundadır. Burada ihtilaf ve tartışma olması insanların sevdiği ve kabul ettiği şeylerin olabildiği gibi yerdiği şeylerin de olabileceğini göstermektedir.⁸¹⁸

Faraza, Hz. Ömer (ö. 23/644) ve beraberindeki cemaat Hz. Ebu Bekir'e (ö. 13/634) biat etseydi de sahabenin diğer kısmı Hz. Ebu Bekir'e biat etmeseydi o zaman Hz. Ebu Bekir halife olamazdı.⁸¹⁹ İmamlık ancak sahabenin yani o zamanki halkın onayıyla mümkün olmuştur. Kanaatimizce böyle bir onay olmasaydı Hz. Ebu Bekir (r.) halife olamayacaktı.

Hz. Ömer'in Hz. Ebu Bekir'e hemen biat etmesini diğer Müslümanların da ona biat etmesi gerekir şeklinde anlamak yanlıştır. Hz. Ömer sahabenin Hz. Ebu Bekir'e biat konusunda icma edeceğini varsaymıştı.⁸²⁰ Bu da onun erken davranmasına neden oldu. Ahlâk ve tasarruflarında nübüvvetin pratik anlamda mirasçısı olan Hz. Ebu Bekir ümmet için hayrın ve bereketin bizzat kendisi olmuştur.⁸²¹

Bütün bunlar bir şeyi açıklamaktadır ki o da imamet veya hilafet üzerindeki icma, ekseriyetin muvafakati ile meydana gelmektedir. Hz. Ebu Bekir'in seçilmesi ve ona biat edilmesi ekseriyet esasına göre gerçekleşmiştir.⁸²²

Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesi esnasında Beni Sa'ide Sakifesi'nde yapılan tartışmalar "siyaset" denilen olayın özüyle ilgili tartışmalardır. Çünkü otorite, devlet yönetimi ve devlet işlerinin yürütülmesi için kullanılan terim "emr" yani "iş" terimidir. Bu alan boş bırakıldığından Rasulullah (s.) vefatından hemen sonra tartışmalar olmuş ve görüş ayrılıkları meydana gelmiştir. Rasulullah'ın kendisinden sonrası için bir halef tayin etmemesi, onun bu durumu bilerek ve kasıtlı olarak yaptığını göstermektedir. Çünkü din tamamlanmış ve din olarak da İslam seçilmişti. Bu açıdan cümlemizi şu şekilde bitirebiliriz ki; Müslümanlar Sakife toplantısında, düşündüler, danıştılar, seçtiler ve biat ettiler.⁸²³

Hz. Ömer'in hilafete gelmesinde yeni bir tayin ve seçim sisteminin olduğunu görüyoruz. Hz. Ebu Bekir'in halifeliği olayında, ortada birkaç

⁸¹⁸ Suphi es-Salih, a.g.e, s. 215.

⁸¹⁹ Suphi es-Salih, a.g.e, s. 215.

⁸²⁰ Suphi es-Salih, a.g.e, s. 216.

⁸²¹ Suphi es-Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, s. 216.

⁸²² Suphi es-Salih, a.g.e, s. 216.

⁸²³ Nevin, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, s.150-151.

aday vardı ve bu adaylar arasından Hz. Ebu Bekir seçildi. Bu da bu olayda bir seçimin olduğu anlamını taşımaktadır.

Hz. Ömer tayin ile işbaşına gelmiştir. Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'in iş başına gelmeleri karşılaştırıldığında biri seçimle diğeri tayinle olmuştur. İkisinde de ortak olan nokta ise "biat" tır.⁸²⁴ Hz. Ebu Bekir'in kendinden sonra bir halef tayin etmesi yetmemekte, halef tayin edilen kişi hakkında Müslümanların biat etmeleri gerekmektedir.⁸²⁵

Hz. Osman'ın (ö. 35/656) halife seçilmesinde ise, Hz. Ömer aralarından birini halife olarak seçmeleri için altı kişi tayin etmiş ve halifenin seçimini onlara havale etmiştir.⁸²⁶ Bu altı kişi aralarında müzakere yapmış ve nihayetinde Hz. Osman halife olmuş, halk da Mescid-i Nebevi'de ona biat etmişti.⁸²⁷

Hz. Ali'nin (ö. 40/661) seçiminde de aynen bu şekilde Medine halkı tarafından kendisine biat edilmiştir.⁸²⁸

Dört halife de otoritelerinin kaynağını seçimden almışlardır.⁸²⁹ Yalnız burada meşruiyeti belirleyen seçim süreci ve biçimi değil, ümmetin mutabakatı anlamına gelen biat'ın yapılmasıydı.⁸³⁰ Bu dönemlerde halife daima biatle vazifeye başlamıştır.⁸³¹

Dört halifenin seçiminde de ümmetin ileri gelenleri adaylar hakkında fikir beyan ettiler, karar verdiler, istişare ettiler ve daha sonra seçilen halifeye biat ettiler.⁸³² Sahabe tarafından oluşturulan bu sistem ve uygulamalar daha sonraki dönemlerde imamın resmi olarak nasıl seçileceği ve halkıyla olan münasebetlerin nasıl olacağı konularında yapılan fikhî çalışmalara ilham kaynağı olmuştur.⁸³³

İlk dört halifenin seçilme biçimleri siyasî liderliğin oluşturulması esnasında uygulanabilecek genel seçim ve ittifak, aday gösterme ve gösterilen adayın cemaat tarafından onaylanması, ehlü'l-hal ve'l-akd

⁸²⁴ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 119.

⁸²⁵ Hamidullah, a.g.e, s. 119.

⁸²⁶ Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, s. 115.

⁸²⁷ Ebû Zehra, a.g.e, s. 115.

⁸²⁸ Ebû Zehra, a.g.e, s. 115.

⁸²⁹ Mümtaz, Ahmet, *İslami Siyaset Teorisi ve Sorunları*, trc: H. Sırçalı, İstanbul, 1997, s. 18; Akyüz, 189

⁸³⁰ Mümtaz, a.g.e, s. 18; Akyüz, 189

⁸³¹ Kallek, VI, 123.

⁸³² Osman, "İmama Biat", *İslami Siyaset Teorisi ve Sorunları*, s. 83.

⁸³³ Osman, a.g.mk, s. 83.

topluluğunun teşkil edilmesi, çoğunluğun biatini alma gibi çeşitli yöntemlerin ortaya çıktığını göstermektedir.⁸³⁴

c) Raşit Halifeler Sonrası Biat

Hiz. Peygamber ve Raşid halifeler devrinde gerçekleştirilen biat, serbest ve hür iradeyle yapılan bir biatti. Yani bu tamamen ihtiyari idi. Kişi isterse biat edip itaati kabul eder, isterse biat etmezdi. Nitekim Raşid halifeler döneminde sahabeden bazıları halkın büyük bir kısmının biat ettiği halifeye biat etmeyi reddettiler.

Emeviler zamanında ise ihtiyar yani kişinin biat edip etmeme hususundaki özgür iradesi terk edilerek biat zarurî bir durum haline getirildi ve itaat için halk zorlandı.⁸³⁵ Emevi valisi olan Haccac, halkı zorla biat ettirmek için çeşitli usûller icat etti.⁸³⁶ Aynı şekilde Abbasi halifeleri de belki Emeviler gibi açıktan halkı zorlamıyorlardı ama yine de halka biat konusunda baskı yapıyorlardı.⁸³⁷ Bu da Hiz. Peygamber ve Raşid halifeler döneminde uygulanan biat müessesesi ile daha sonraki biat müessesesi ve uygulamalar arasındaki farkı göstermesi ve bu prensibin anlaşılma biçimini ortaya koyması açısından ilginçtir.

3. Biatın Kapsamı

Biatın hangi hususlar üzerine yapılacağı ayetle izah edilir:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَى أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئاً وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعَصِيَنَّكَ فِي مَعْرُوفٍ فَبَايِعُهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

⁸³⁴ Davutoğlu, IX, 237.

⁸³⁵ Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, s. 115.

⁸³⁶ Mesela Haccac, halk biat ederken; eğer halifeye itaatten vazgeçersem, kölelerim hür, kadınların boş olsun diye söylettiriyor ve bunun üzerine biat alıyordu. Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, s. 115.

⁸³⁷ Nitekim Ebu Cafer Mansur, Medine valisi olan İmam Malik'i halk kendisine yapılan biatten vazgeçebilir diye "istemeyerek zorla yapılan bir şey için yemin, zorlanan kimse için de boşanma yoktur" şeklinde fetva vermekten alıkoymuştu. Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, s. 116.

"Ey Peygamber! İnanmış kadınlar, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, elleriyle ayakları arasında bir iftira uydurup getirmemek, iyi işi işlemekte sana karşı gelmemek hususunda sana biat etmeye geldikleri zaman, biatlarını kabul et ve onlar için Allah'tan mağfiret dile. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok esirgeyendir."⁸³⁸ Buradaki biat dinin temel esaslarına uyma, buyruk ve yasakları hususunda, Allah ve Rasûlüne itaat etmeye söz verme şeklinde anlaşılır.⁸³⁹ Buradaki biatin kapsamını oluşturan hususlar, Kur'ân'ın önemle üzerinde durduğu ilke değerinde hükümler olup bunlar aynı zamanda ilahî dinlerin ortak noktalarındandır.⁸⁴⁰

Allah (c.) biat edilmesine büyük önem vermiş, O'na muhalefet edilmesini ve insanın kendisinin verdiği sözden dönmesini de tasvip etmemiş, onaylamamıştır.⁸⁴¹

Hız. Peygamber dönemi uygulamaları da biatin kapsamını açıklaması açısından önemlidir. O ashabıyla bazı önemli durumlarda akitleşme ihtiyacı duymuştur. Onlarla İslam ve cihad başta olmak üzere her türlü zorlukta kendisine tabi olacaklarına, birbirlerini destekleyeceklerine, her türlü şartta, Rasulullah'ın yanından ayrılmayacaklarına dair biat etmişlerdi.⁸⁴² Bu biatler o gün için gerekli dinî ve siyasî dayanışmayı sağlamıştı.⁸⁴³

O gün sahabe Akabe Biatlerinde Medine'den gelip Müslüman olanlar: "Zorda ve kolaylıkta, sevinçte ve kederde dinlemek ve itaat etmek, başkalarını kendimize tercih etmek, idarenin ehline verilmesinde birbirleriyle çekişmeyeceklerine, nerede olurlarsa olsunlar hakkı söyleme ve Allah yolunda kınayanın kınamasından korkmamaya" dair biat etmişlerdir.⁸⁴⁴

Sahabe'den Cerir b. Abdullah (r.) hangi hususlar çerçevesinde Hız. Peygamber'e biat ettiğini şöyle açıklar: "Rasulullah'a (s.), namaz kılmak,

⁸³⁸ Mümtetine, 60/12.

⁸³⁹ Kur'ân Yolu, Hayrettin Karaman vd., DİB, Ankara, 2007, V, 324.

⁸⁴⁰ Kur'ân Yolu, V, 324.

⁸⁴¹ Nebhan, İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, s. 415.

⁸⁴² Kapar, İslam'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi, s. 135.

⁸⁴³ Kapar, a.g.e., s. 135.

⁸⁴⁴ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, es-Sîretü'n-Nebeviyye, tah: Muhammed Ali Kutub- Muhammed Dalî Belta, Beyrut, 1992, II, 86.

zekât vermek ve her müslümanın hayrı için gayret etmek üzere biat ettim.”⁸⁴⁵

Sahabe de aynen bu yoldan gitmiş Hz. Peygamber’in ortaya koyduğu bu usûlü devam ettirmiştir.⁸⁴⁶

4. Biat’ın Usûlü

En başta ifade edilmesi gereken, biatin müşavere yoluyla olması gerektiğidir. Nitekim Hz. Ömer (ö. 23/644) konuyla ilgili olarak: “kim, Müslümanlara danışmaksızın bir adama biat ederse, ne biat eden biat etmiş, ne de kendisine biat olunan kimse biat almış olur.”⁸⁴⁷ Hz. Ömer burada ortak aklın önemine işaret etmiştir. Ortak akıl da insanları kötü ve çirkin olandan çıkararak güzel ve doğru olana sevkeden şeydir.

Müslümanlar halife tayininin biat ile yani ümmet ve halifenin kendisi arasında rıza temeli üzerinde karşılıklı irade ile seçim ve ittifak yoluyla gerçekleşeceği üzerinde icma etmişlerdir.⁸⁴⁸ Seçim usûlü, bir önceki halifenin kendisinden sonra halife olacak kişiyi tayin etmeksizin ehlü’l-hal ve’l-akdin yeni halifeye biati ve ardından halkın yaptığı biattır.⁸⁴⁹ Ehlü’l-hal ve’l-akdin gerekli şartlara haiz bir kimseyi devlet başkanı veya halife olarak belirledikleri sistem seçim biatidir ve buna biatü’l-in’ikad da denir. Hz. Peygamber’in ölümünden sonra Hz. Ebu Bekir’e (ö. 13/634) yapılan biat bu türden bir biattır. Bazılarına göre Beni Saide toplantısında yapılmış biat bu tür biate örnek teşkil ederken; bazılarına göre ise Beni Saide toplantısında Hz. Ebu Bekir’in adaylığının kesinleşmesi, seçimin ise ertesi gün mescide yapılan biatle gerçekleşmesi bu tür biatin seçim biati olduğunu göstermektedir. Mesciddeki bu biat seçim biati olmasının yanında bağlılık anlamını da içinde barındırmaktadır.⁸⁵⁰

İkinci olarak, seçim veya başka bir yolla devlet başkanlığını elde etmiş olan kimseye bağlılık sunmak için yapılan biattır ki buna “bey’atü’t-taâ” adı da verilir. Çok sayıda kimsenin bu biate katılmasından dolayı bu biate “bey’atü’-amme” de denilmiştir. Hilafetin zorla ele geçirilmesi

⁸⁴⁵ Buhârî, *Îmân*, 42, *Mevâkıf*, 3, *Zekât*, 2, *Şürût*, 1; Nesâî, *Bey’a*, 6, 17; Dârimî, *Büyû*, 9.

⁸⁴⁶ Ebû Zehra, *İslâm’da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, s. 114.

⁸⁴⁷ Ebû Zehra, a.g.e, s. 117.

⁸⁴⁸ Zuhaylî, VIII, s. 413.

⁸⁴⁹ Kapar, *İslam’ın İlk Döneminde Bey’at ve Seçim Sistemi*, s. 107.

⁸⁵⁰ Kallek, VI, 122.

durumunda halkın yapmış olduğu biat de bu gruba girer.⁸⁵¹ Her halife, şekli ne olursa olsun iktidarlarını halktan biat yoluyla almışlar ve bunu Allah'tan aldıklarını söylememişlerdir.⁸⁵² Onun için de halifetullah unvanını kendilerine uygun görmemişler Allah Rasulü'nün halifesi veya Emir el-mü'minin gibi unvanları kullanmışlardır.

Şunu söyleyebiliriz ki; İlk dört halife döneminde (m. 632-m. 661) halifenin tayin şekli değişik olmuştur. Fakat bütün halifelerin seçiminde ümmetin biati alınmıştır. Hilafete en uygun kişinin, ön seçim, atama ve seçici bir kurul tarafından seçilmesi ve ardından gelen kişilerin ve daha sonra da ümmetin biatinin alınması bir bakıma sistemin cumhuriyetçi olduğunu göstermektedir.⁸⁵³

Hz. Peygamber'e ve onu gönderene gelince, O Allah'tır ve onu seçmek de kendisine aittir.⁸⁵⁴

Halifelik makamına getirilen kişinin halifeliği boyunca gerekli vasıfları taşıması halinde halifeye biat devam eder aksi takdirde bu biat sona ermiş olur.⁸⁵⁵ Ayrıca biat ferdi olarak yapılabileceği gibi toplu olarak da akdedilebilir ve biat şartları gerektiğinde yenilenebilir.⁸⁵⁶

Biat akdinin başka bir unsuru da, yapılan akdin bir konusunun bulunmasıdır ki bu da ya hilafet makamının boşalması halinde yeni bir halife seçmekte veya iş başındaki halifeye bağlılık sunmada⁸⁵⁷ kendini gösterir.

Tarihi olarak bakacak olursak, İslam tarihinin ilk dönemlerinde herkes oy kullanma durumunda değildi.⁸⁵⁸ Başkent Medine'de oturan Müslümanlar arasında sadece insiyatifi ellerinde bulunduranlar biat ederler, daha sonra da halk seçilen halifeye biat ederdi. Haberi alan taşra valileri ise biatlarını yazılı olarak gönderirler ve kendi yönetim bölgeleri içinde ileri gelen kişilerden de halife adına biat alırlardı.⁸⁵⁹

⁸⁵¹ Kallek, VI, 122.

⁸⁵² Devâlibî, *İslâm'da Devlet ve İktidar*, s. 52.

⁸⁵³ İkbâl, "İslâm'da Devlet Kavramı", *İslami Siyaset Teorisi ve Sorunlar*, s. 64-65.

⁸⁵⁴ Devâlibî, a.g.e, s. 52.

⁸⁵⁵ Kapar, a.g.e, s. 131.

⁸⁵⁶ Kallek, VI, 122.

⁸⁵⁷ Kallek, VI, 122.

⁸⁵⁸ Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, s. 168.

⁸⁵⁹ Hamidullah, a.g.e, s. 168.

5. Biat İçin Gerekli Şartlar

İslam toplumunda biat ameliyesinin meydana gelmesi, akdin oluşması için, ulu'l-emr denilen yönetici kesimle, bu yöneticiyi tayin edecek halka veya halkın temsilcileri olan hal ve akd ehline ihtiyaç vardır.⁸⁶⁰

Müslüman toplumun başına geçecek olan idareci için çeşitli şartlar ileri sürülmüştür. Bunlar geçtiğimiz bölümlerde ifade ettiğimiz gibi, Müslüman ve adil olmak, beden ve ruh sağlığına, ictihad derecesinde ilmi yeterliliğe sahip bulunmak, erkek olmak gibi şartlar üzerinde görüş birliğine varılmış, Kureyş kabilesine mensup olma ve zamanın en faziletlisi olma gibi şartlar üzerinde değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bu öne sürülen şartlarda herhangi bir eksiklik şartın esasla ilgili olup olmamasına göre farklı sonuçlar doğuracaktır.⁸⁶¹

Biat etmeden önce Müslümanların bir istişaresinin olması gerektiği Hz. Peygamber tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: “Kim bir Emire, Müslümanların meşvereti olmadan biat ederse, onun ve biat ettiğinin biatı geçersizdir.”⁸⁶²

Biat eden tarafta aranan genel şartlar Müslüman ve hür olmak, temyiz gücüne sahip bulunmak olarak açıklanırken; İslâm hukukçuları Müslüman olma şartını Mümteherine sûresindeki âyete,⁸⁶³ hürriyet şartını da Hz. Peygamber’in durumunu bilmeden biat aldığı bir köleyi statüsünü öğrendikten sonra iki köle karşılığında satın alarak azat etmesi ve bir daha hür olduğunu bilmediği hiç kimseden biat almaması şeklindeki uygulamasına⁸⁶⁴ dayandırmaktadırlar. Temyiz gücüne gelince, bazı hukukçular biat eden kimsenin diğer akidlerde olduğu gibi tam ehliyet sahibi olmasını şart koşarken, diğer bir kısmı da Hz. Hasan (ö. 48/669), Hüseyin (ö. 63/683), İbn Abbas (ö. 67/687), Abdullah bin Ca’fer (ö. 82/700) ve Abdullah bin Zübeyr’in (ö. 76/696) küçük yaşlarda Resûlullah’a biat etmelerine bakarak sadece temyiz gücünün biat için yeterli olduğunu söylemişlerdir.⁸⁶⁵

⁸⁶⁰ Kapar, *İslam’ın İlk Döneminde Bey’at ve Seçim Sistemi*, s. 105.

⁸⁶¹ Kallek, VI, 121.

⁸⁶² Ahmed, 1/56.

⁸⁶³ Mümteherine, 60/12.

⁸⁶⁴ İbn Mâce, “Cihad”, 41; Tirmizi, “Siyer”, 36; Nesâi, Bey’at”, 21.

⁸⁶⁵ Kallek, VI, 121.

Biatın geçerli olabilmesi için ona katılması gerekli olan kimselerin sayısı hakkında, bir kişiden başlayarak biat etme şartını taşıyan herkese kadar uzandığını söyleyen İslam âlimleri vardır. Bir, üç, beş gibi sınırlı sayıda kişinin yapacağı biatin yeterli olduğunu söyleyenler, dört halife dönemindeki bazı uygulamalara dayandıklarını ifade ediyorlarsa da, onları böyle bir yargıya götüren asıl etken, sonraki dönemlerde fiilen verasete dayanan bazı saltanatları meşru bir seçimle yapılmış gibi gösterme gayretinden başka bir şey değildir. Oysa dört halife döneminde Medine’de bulunanların çoğunluğu biatlere katılmıştır ve biat etmekten kaçınanların sayısının çok az olduğu bilinmektedir.⁸⁶⁶ Daha sonra da o günün şartları çerçevesinde İslam beldeleri aynı şekilde halifeye biat etmişlerdir.

Biatın geçerli olabilmesinin diğer bir şartı da tarafların halife seçme ve seçilme konusundaki iradelerini ortaya koymalarıdır. Biat sırasında irade beyanının sözlü olması şart değildir. O günün uygulamalarında genelde irade beyanının daha çok el sıkma şeklinde ortaya konulduğunu görüyoruz. İslam âlimleri rızayı bozan ikrah’ın (zorlamanın) bulunması durumunda yapılan biatin sahih olmadığını ve geçersiz olduğunu söylemişlerdir. Hem Hz. Peygamber hem de dört halife zor kullanarak biat almamışlardır.⁸⁶⁷ İmam Malik (ö. 90/709) cebir altında yaptırılan yeminin ve dolayısıyla alınan biatin geçerli olmadığını söylemiş bu yüzden de çeşitli baskılara maruz kalmıştır.⁸⁶⁸ Daha sonra ortaya çıkan fiili durumlar sebebiyle böyle bir biate dayanan hilafetin zarureten geçerli olduğunu söyleyenler de vardır.⁸⁶⁹

Biat genellikle herhangi bir şart koşulmaksızın yapılmakla birlikte, Amr b. As’ın (ö. 42/663) Hz. Peygamber’e affolunması şartıyla biat ettiği rivayet edilmektedir.⁸⁷⁰ Biat halifeye bizzat yapılabileceği gibi; asıl adına vekili, bir topluluk adına da onların mümessili tarafından da yapılabilir.⁸⁷¹ Hz. Peygamber, "Bey’atür-Rıdvân"a katılamayan Hz. Osman’a (ö. 35/656) vekâleten kendi kendine musafaha yapmak suretiyle biat etmiştir.⁸⁷² Bu da aslında Hz. Peygamber’in biat prensibine ne kadar önem verdiğini, kişinin

⁸⁶⁶ Kallek, VI, 121.

⁸⁶⁷ Kallek, VI, 121.

⁸⁶⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 609.

⁸⁶⁹ Kallek, VI, 121.

⁸⁷⁰ Müslim, İman, 192.

⁸⁷¹ Kallek, VI, 121.

⁸⁷² Tirmizi, "Menakıb", 18.

kendisi olmasa bile vekâleten de olsa biat aldığını, bu konuda büyük bir hassasiyet gösterdiğini ortaya koymaktadır. Aynı şekilde mektupla biat edildiğini de görüyoruz.⁸⁷³ Öte yandan halifenin şahsen olduğu gibi temsilcisi vasıtasıyla biat aldığı da görülür. Nitekim Hz. Peygamber ensar kadınlarından biat almak üzere Hz. Ömer'i temsilci olarak göndermiştir.⁸⁷⁴

Biatte önemli olan seçim veya bağlılık iradesinin ortaya konulmasıdır. Bu yüzden de biatin icrası için belli bir şekle uymak gerekli görülmemiştir.⁸⁷⁵ Hz. Peygamber ve dört halife döneminde uygulama genellikle el sıkışma şeklinde olmakla birlikte, Rasulullah'ın cüzamlı bir müslümandan sözlü olarak biat aldığını,⁸⁷⁶ kadınlardan biat alırken de bir bez üzerinden musafaha yaptığını veya bir kap suya birlikte ellerini sokarak biatleştikleri bilinmektedir.⁸⁷⁷

Biat Hz. Peygamber ve dört halife döneminde mescidde ve herkesin katılımıyla gerçekleşirdi. Rasulullah döneminde biate iştirak eden kadınların ilk halife döneminden itibaren fiilen bu uygulamanın dışında kaldıkları görülür.⁸⁷⁸

Aynı anda iki halifeye biat edilmesini İslam âlimleri hilafetin tekliğini bozacağı endişesiyle kabul etmemişlerdir. Çünkü Hz. Peygamber'in "İki halifeye birden biat edilmiş ise sonrakini öldürün" şeklindeki hadisi iki halifenin birlikte var olmayacağını ifade etmiş; ayrıca Beni Saide toplantısında Ensar'ın "Bizden bir emir, sizden bir emir olsun" teklifini Hz. Ebu Bekir (ö. 13/634) reddetmiş ve "Emirler bizden, vezirler sizden" olsun teklifiyle iki kişinin hilafeti birlikte yürütemeyeceğini ortaya koymuştur. Mutezile mensupları ile diğer bazı âlimler Hz. Ali (ö. 40/661) ve Muaviye (ö. 60/680) örneğine bakarak aynı anda iki halifeye biati kabul etmektedirler. Endülüs Emevi Devleti'ne meşruiyet kazandırmak isteyen sonraki dönem âlimleri Endülüs'ün konumuna uygun bir istisna getirmek mecburiyeti hissetmişler ve aralarında deniz bulunması şartıyla iki halifenin birden halife olacağına hükmetmişlerdir.⁸⁷⁹ Bu da âlimlerinin yaşadıkları zamandan ve birlikte yaşadıkları toplumdan bağımsız düşünemediklerini

⁸⁷³ Kallek, VI, 121.

⁸⁷⁴ Müsned, V, 85; VI, 409.

⁸⁷⁵ Kallek, VI, 121.

⁸⁷⁶ Müslim, "Selam", 126; İbn Mace, "Tıb", 44.

⁸⁷⁷ Kurtubi, IX, 321.

⁸⁷⁸ Kallek, VI, 121.

⁸⁷⁹ Kallek, VI, 121.

ortaya koymaktadır. Onlar yaşadıkları çağdaki toplumsal değerler, yargılar, ön kabuller üzerinde hareket etmekte, fikri alt yapıları, yaşadıkları devletin veya toplumun bakışını yansıtmaktadır.

6. Biatın Bağlayıcılığı

Peygamber'e biat eden Allah'a biat etmiştir. Bu biatı bozan zarara uğramış biatına sadık kalanlar kazananlardan olmuştur:

إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَسَيُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا

*“Muhakkak ki sana biat edenler ancak Allah'a biat etmektedirler. Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir. Kim ahdini bozarsa, ancak kendi aleyhine bozmuş olur. Kim de Allah ile olan ahdine vefa gösterirse Allah ona büyük bir mükâfat verecektir.”*⁸⁸⁰ Bu “sadakat yemini” (biat) aslında, Peygamber'in şahsına değil bilakis onun aracılığıyla, bizzat Allah'ı Teâlâ'ya verilmektedir.⁸⁸¹ Yani Allah Teâlâ onlarla beraber hazır bulunmakta, onların sözlerini işitmekte, yerlerini görmekte, içlerini ve dışlarını bilmektedir. Bunun için de Rasûlü (s.) vâsıtası ile gerçekleşen biatte, biat edilen bizzat Allah Teâlâ'nın kendisidir.⁸⁸² Bunun yanında kim de biatten sonra ahdini bozarsa, onun zararı kendine dönmüş, bu durum ise kendi aleyhine olarak, onu mükafattan mahrum ederek ceza görmeye maruz bırakmıştır.⁸⁸³ Hem de o biatı bozarak, kendisine sevabı haram kılmış ve sürekli azaba maruz kalmıştır. Ama ahdini yerine getirirse Allah ona bol sevap, yani iyiler yurdu cenneti verecektir.⁸⁸⁴

Hız. Peygamber biat konusuna büyük önem atfetmiş, herkesin kendisine biat ettiği bir idarecinin bulunması gerektiğini ve idarecisine biat edilen bir toplum düzeninin var olması gerektiğine işaret etmiştir.⁸⁸⁵ İslâmî bir müessese olan biatta bir çeşit içtimai anlaşma ve halk iradesinin ifade

⁸⁸⁰ Fetih, 48/10.

⁸⁸¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 882; Kurtubî, VIII, 547.

⁸⁸² İbn Kesir, *Tefsir*, IV, 199.

⁸⁸³ Kurtubî, VIII, 547.

⁸⁸⁴ Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, III, 220.

⁸⁸⁵ Kapar, *İslam'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, s. 31.

edilmesi mevcuttur.⁸⁸⁶ Hz. Peygamber (s.) iktidarı, ilahi emirlerle üzerine alırken, ona bağlılık yemini, yani biat ile bağlananlar şahsen veya temsilcileri vasıtasıyla ta'zim ve bağlılıklarını arz etmek mecburiyetinde idiler.⁸⁸⁷

Dün olduğu gibi bugün de insanlar Allah'ın hükümleri çerçevesinde şekli olmasa da inandıkları dine, peygamberin getirdiğine ve kutsala biat edip etmeme durumundadır. Bazıları Allah'ın emirlerine itaat ederek bir bakıma biatını sağlam bir şekilde yaparken bazıları da Allah ve Rasûlünün getirdiğine aykırı davranarak aslında biat etmeyi reddetmektedirler. Bu biati yapan herkes Allah katında büyük mükâfat kazanacak; bu biatı yapmayan her kimse o da Allah katında karşılığını bulacaktır.

7. Biatın Karşılığı

Günah işlememek üzere Peygamber'e gelenlerin biatı kabul edilir ve Peygamber tarafından bağışlanma talep edilir:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعَنَّكَ عَلَى أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِيَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعَصِينَكَ فِي مَعْرُوفٍ فَبَايِعُهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

*"Ey Peygamber! İnanmış kadınlar, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, elleriyle ayakları arasında bir iftira uydurup getirmemek, iyi işi işlemekte sana karşı gelmemek hususunda sana biat etmeye geldikleri zaman, biatlerini kabul et ve onlar için Allah'tan mağfiret dile. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok esirgeyendir."*⁸⁸⁸ Bu buyruk ile Rasulullah'a gelen mü'min kadınların biatının onun tarafından alınması emrolundu.⁸⁸⁹ Peygamber efendimiz Hudeybiye sulhunden sonra müslümanlara sığınan

⁸⁸⁶ Hamidullah, Muhammed, *İslâmda Devlet İdaresi*, Çev: Kemal Kuşçu, İstanbul 1963, s.63.

⁸⁸⁷ Hamidullah, a.g.e, s.63.

⁸⁸⁸ Mümtetine, 60/12.

⁸⁸⁹ Kurtubî, IX, 320.

kadınları, bu âyetle zikredilen hususları kabul edip etmemeleri hususunda onları imtihan ediyor, bu şartları kabul edenlerin biatlarını kabul ediyordu.⁸⁹⁰ Bu âyet fetih günü olmuş Rasûlullah erkeklerin biatını aldıktan sonra kadınlardan biat almıştır.⁸⁹¹

Gerçek manada Peygamber'e biat etmek Allah'a biat etmektir: "*Muhakkak ki sana biat edenler ancak Allah'a biat etmektedirler. Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir. Kim ahdini bozarsa, ancak kendi aleyhine bozmuş olur. Kim de Allah ile olan ahdine vefa gösterirse Allah ona büyük bir mükâfat verecektir.*"⁸⁹² Bu ayetle Hz. Peygamber'e hitab edilerek; Hudeybiye'de düşmana karşı savaşacaklarına ve düşmanın önünden kaçmayacaklarına dair Peygambere biat eden sahabe aslında Allah'a biat etmişlerdir.⁸⁹³ Artık bundan kim, Rasûle yaptığı biati bozacak olursa kendi aleyhine bozmuş olur. Çünkü o, verdiği sözü yerine getirmeyerek, Allah'ın, biat edenlere vaadettiği cenneti kaybetmiştir. Bunun yanında Peygambere Allah'ın yardımı yeterlidir. Her kim de düşmanlarla karşı karşıya geldiğinde sabır ve metanet göstereceğine ve Allah'ın peygamberine yardım edeceğine dair Allaha verdiği sözü yerine getirecek olursa Allah'tan kendisine, büyük bir mükafat olarak cennet verilecektir.⁸⁹⁴

Ağacın altında Peygamber'e biat eden müminler Allah'ın rızasına ermişlerdir:

لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي
قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا

"Andolsun ki o ağacın altında sana biat ederlerken Allah, o müminlerden razı olmuştur. Kalplerinde olanı bilmiş, onlara güven duygusu vermiş ve onları pek yakın bir fetihle ödüllendirmiştir."⁸⁹⁵ Bu âyetle Allah, Hudeybiye sulhundan önce, ağacın altında Kureyş'le savaşacaklarına, Peygamber'i bırakıp kaçmayacaklarına dair ona biat eden müminlerden, kendisine biat ettikleri sırada razı oldu. Allah, onların kalplerindeki

⁸⁹⁰ Taberi, Tefsir, XXII, 601-602; İbn Kesir, Tefsir, IV, 377.

⁸⁹¹ Beydavi, II, 1064.

⁸⁹² Fetih, 48/10.

⁸⁹³ Taberi, Tefsir, XXI, 254.

⁸⁹⁴ Taberi, Tefsir, XXI, 254.

⁸⁹⁵ Fetih, 48/18.

samimiyeti ve vefakârlığı ve sabrı bilerek, onlara sükûnet ve vakar bahşetti. Onlar bu sebeple dinlerinde sabit kalarak haktan ayrılmadılar. Ayrıca Allah onlara, Mekke'nin fethinden önce Hayber'in fethini, mükâfat olarak nasip etti. Yine, Hayber'den ve ondan sonraki fetihlerden alacakları birçok ganimetleri de kendilerine lütfetti.⁸⁹⁶ Biat eden mü'minler bu biatın karşılığında, Allah'ın rızasını kazanarak cenneti hak etmişlerdir. Bunun yanında yakın bir fetihle de onları ödüllendirmiştir. Bu fetih bu dünyada ki karşılıktır. Ahiretteki karşılık ise daha büyük olacaktır. Onlar rablerinin rızasını kazanmış olarak cennete girecekleridir.

8. Biatın Süresi ve Sona Ermesi

Biat alan halifenin belli esaslar çerçevesinde başında bulunduğu devleti yönetmesi ve halkıyla olan ilişkisini belli yükümlülükler çerçevesinde yürütmesi gerekmektedir.⁸⁹⁷ Gerekli şartlar yerine getirilmediği takdirde halifenin veya idarecinin azli gündeme gelir ve toplum yeni bir halife seçimiyle karşı karşıya kalabilir.⁸⁹⁸ Bu toplumun özellikle dikkat etmesi gereken bir husustur. Bu açıdan biat eden, kime biat ettiğinin, biat alan da kimden ve kimi temsilen biat aldığının farkında olması gerekir.⁸⁹⁹

Seçilmesinden ve kendisine biat edilmesinden sonra halifenin tasarrufları, milletin yararına, dinin korunmasına ve yurdun savunulmasına yönelik olmalıdır. Tasarruflarında tereddüt ettiği durumlar söz konusu olduğunda yargıçlar, valiler ve komutanlarına kısaca “Ulu'l-emr” denilen kimselere danışması ve gerektiğinde onlardan yardım alması da mümkündür.⁹⁰⁰

Halifenin bazı ehliyet şartlarını kaybetmesi de biatın sona erme nedenidir.⁹⁰¹ Nitekim Emevi halifelerinden Yezid'in halifede bulunması gereken özellikleri kaybettiği gerekçesiyle Medine halkı ona verdiği biat'ı geri alıp, kendisini halifelikten azlettiklerini açıklamışlardı.⁹⁰²

⁸⁹⁶ Taberi, Tefsir, XXI, 272.

⁸⁹⁷ Kapar, *İslam'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, s. 134.

⁸⁹⁸ Kapar, a.g.e, s. 134.

⁸⁹⁹ Kapar, a.g.e, s. 134.

⁹⁰⁰ Aşur, *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, s. 277.

⁹⁰¹ Akyüz, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul, 1991, s. 82.

⁹⁰² Akyüz, a.g.e, s. 82.

Biatın hem biat eden hem de edilen açısından bir takım hukukî sonuçları söz konusudur. Halife veya devlet başkanı üzerine aldığı görevi yürüttüğü ve İslam hukukunun çizdiği yoldan ayrılmadığı sürece biat edenlerin halifeye verdiği akitlerden dönmeleri söz konusu değildir. Bu duruma göre biat, biat edenler açısından bağlayıcı bir durumdur. Nitekim bütün baskılara rağmen Emevi halifelerine biat etmekten sakınan bazı kimseler bu tutumlarını daha önce Abdullah b. Zübeyr'e yapmış oldukları biatin bağlayıcı olduğunu ifade ederek açıklamaya çalışmışlardır.⁹⁰³

Hukuk çizgisinin dışına çıkmayan, adil bir hükümle hükmeden halifeye karşı biatten dönme ve silahlı mücadeleyle karşı çıkma isyan suçunu oluşturur. Fakihlerin büyük çoğunluğu hukuk çizgisinin dışına çıkan (fâsık) halifeye yapılan biatin bağlayıcı niteliğini kaybettiğini ve onun artık değiştirilmesi gerektiğini; bunu yaparken de fitneye sebebiyet verir endişesiyle silahla değiştirilmesinin uygun olmadığını ifade ederler. Onları bu konuda ihtiyatlı davranmaya sevk eden amillerden belki de en önemlileri; İslam tarihinin ilk dönemlerindeki dinî-siyasî ihtilafların Müslümanları bölmeye, çok kan dökülmesi ve kendi dönemlerindeki yöneticilerin baskıları olmalıdır. Bunun yanında İslam bilginleri hukuk çizgisinin dışına çıkan devlet adamlarıyla kendi olanaklarıyla fiilen mücadele edememişlerse de onların meşruiyetlerini kaybettiklerini söyleyebilmişler ve bu yolla hem idare edeni hem de idare edileni uyarmaya çalışmışlardır.⁹⁰⁴ Silahlı mücadele konusunda ise sivri dilli olmamalarının sebebi, kendi tecrübeleriyle şahit oldukları, İslâm dünyasının asırlarca yaşadığı ve birçok masum insanın ölümüne ve acı çekmesine neden olan, çalkantılı dönemler ve saltanat kavgalarıdır.

Biat kavramıyla kişi kendi salahiyetini, kamu adına kullanmak üzere birilerine şartlı olarak verebilir. Ancak o kişi veya kişiler şartlara riayet ettiği müddetçe ona itaat edilir.⁹⁰⁵ Dolayısıyla bunun kendi içerisinde şartları barındırdığı da söylenebilir. Onun için de biat kavramında geniş, derin ve aşkın manalar vardır.⁹⁰⁶

⁹⁰³ Kallek, VI, 122.

⁹⁰⁴ Kallek, VI, 122

⁹⁰⁵ Karaman, Hayrettin, *Her şeye Rağmen*, İz yay., İstanbul 2002, s. 158.

⁹⁰⁶ Karaman, a.g.e., s. 158.

9. Biatın Sonuçları

Hukukî yönü itibariyle alım satım, vekâlet ve hibe gibi çeşitli akitlere benzetilmesine rağmen aslında kendisine has sosyopolitik bir akid olan biat, gerekli şartları taşıyan bütün Müslümanlara vaciptir.⁹⁰⁷ Bu hususun Kur'ân'daki delili şu ayettir: *“Muhakkak ki sana biat edenler ancak Allah'a biat etmektedirler. Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir. Kim ahdini bozarsa, ancak kendi aleyhine bozmuş olur. Kim de Allah ile olan ahbine vefa gösterirse Allah ona büyük bir mükâfat verecektir.”*⁹⁰⁸

Fetih sûresinin başından sonuna kadar, Mekke ile Medine arasında vuku bulan Hudeybiye anlaşması hakkında indiği⁹⁰⁹ ifade edilir. Bu anlaşmanın arka planına baktığımızda, Hz. Muhammed ile ashabı büyük bir tehlike ile karşı karşıya bulundukları bir sırada İslam inancını ve Müslümanların varlığını korumak üzere biatleşmişler, her türlü şartta bundan dönmeyeceklerine dair biatte bulunmuşlardır. Benzer özellikler taşıyan, Müslümanların dinî ve dünyevi işlerini idare edecek bir otoriteyi seçmek ve ona bağlılık sözü vermek anlamındaki biatler Hz. Peygamber'in halifeleri ve ashabı arasında akdedilmiştir.⁹¹⁰ Biatın vacip olduğunu ifade eden hadislerin bir tanesinde meşru bir devlet başkanına bağlılığı olmadan dünyadan ayrılan kişinin İslam dışı sayılan bir ölümle hayata veda edeceği ifade edilmiştir.⁹¹¹

Çeşitli hadis metinlerinden ve dört halife dönemi uygulamalarından anlaşılacağı üzere, biatte aslolan meşru otoriteyi tanımak, kendini ona bağlı hissetmek ve bu hissi hayatının sonuna kadar korumaktır. Yoksa milletin her ferdinin devlet başkanı ile musafaha ederek veya başka bir şekilde biate fiilen katılması şart değildir.⁹¹²

Biat neticede devlet iktidarına itaate götürür; “kimsenin kimseye itâat etmediği” anarşi hali ve devlet teşkilatı ve bu teşkilatın karşılıklı

⁹⁰⁷ Kallek, VI, 122

⁹⁰⁸ Fetih, 48/10.

⁹⁰⁹ Vahidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisaburi, *Esbâbü'n-Nüzûl*, Beyrut, tsz, s. 216.

⁹¹⁰ Kallek, VI, 122

⁹¹¹ Müslim, “İmâre”, 58; diğer hadisler için bk. Buhârî, “Enbiya”, 50; Müslim, “İmâre”, 44, 46; İbn Mâce, “Fiten”, 9.

⁹¹² Kallek, VI, 122.

işbirliği sayesinde getireceği iyi ve faydalı sonuçları ortadan kaldırır.⁹¹³
Devlet biat sayesinde anarşiden ve karışıklıktan korunmuş olur.

⁹¹³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 883.

B) İTAAT

1. İtaat Kavramı

Arapça'da "ta-va-a" fiilinden türemiş bir mastar olan itaat; uyma, dinleme, alınan emre göre hareket etme anlamında bir terimdir.⁹¹⁴ Tav' boyun eğmek, itaat etmek manasında olup kürhün onun zıddıdır.⁹¹⁵ Tâat gönüllü olarak bir işe muvafakat etmek⁹¹⁶ demektir. Başka bir yerde de itaat bir kimsenin sözünü dinleme, buyruğunu yerine getirme; bir karara vb. uyma, boyun eğme şeklinde tanımlanır.⁹¹⁷ İtaat dini olan Müslümanlıkta itaat, itikat anlamında da kullanılır.⁹¹⁸ İtaat kelimesi Kur'ân'da geçmemekle birlikte tâat kelimesi üç yerde kullanılmakta, bundan başka yedisi isim, diğerleri fiil kalıplarında olmak üzere itaat kavramı seksen beş yerde geçmekte, kırk iki âyette de aynı kökten gelip "güç yetirmek" mânasında kullanılan istitâat kavramı yer almaktadır.⁹¹⁹

Kur'ân'da ifade edilen itaatin anlam çerçevesiyle yakın ilişkisi bulunan "esleme" fiili geçmekte⁹²⁰ ve Kur'ân'ın birçok ayetinde insan Allah'a itaate çağrılmakta, bu da aslında kâinattaki tevhidin sağlanmasının insanın yaratıcısına itaat etmesiyle gerçekleşebileceğini öngörmektedir. Beşerî açıdan itaat fiili, tabii ve bilinçli bir canlı olan insan için kaçınılmaz bir davranış biçimi olmakla birlikte itaatin objesini seçme konusunda insan özgür bırakılarak serbest bir alan yaratılmıştır. Bu dünyada yalnızca insan herhangi bir varlığa itaat etme veya etmeme serbestliğine sahiptir.⁹²¹ Nitekim ileride değineceğimiz gibi itaatle ilgili âyetlerde insanların Allah'ın dışında farklı konumda gördükleri bazı kişi ve gruplara itaat ettikleri de görülecektir.⁹²²

⁹¹⁴ Erboğa, Halid, "İtâat" ŞİA, İstanbul, 1991, III, 244.

⁹¹⁵ 'l-İsfehani, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*, s. 461.

⁹¹⁶ Cürcanî, *Ta'rifat*, s. 140.

⁹¹⁷ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Komisyon, İstanbul, 1986, X, 5954.

⁹¹⁸ Bkz. *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Komisyon, İstanbul, 1986, X, 5954.

⁹¹⁹ Alper, Ömer Mahir, "İtaat" DİA, İstanbul, 2001, XXIII, 444.

⁹²⁰ Âl-i İmran, 3/83.

⁹²¹ Alper, XXIII, 444.

⁹²² Ahzâb 33/66-67.

H. Peygamber'in Medine'de kurmuş olduğu devlette meşru olan devlet başkanına itaat esastı ve bu esas devletin tüm öğelerini teşkil eden bütün bireyler için geçerliydi.⁹²³

Bu devletin içerisinde gayrimüslim statüsünde yaşamakta olan kimseler genel hükümlerde, toplumlar arası anlaşmazlıklarda devlet başkanı olan H. Peygamber'e itaat etmekle yükümlüydüler.⁹²⁴ Müslümanlara gelince onlar her konuda hem dinî hem de siyasî olarak ona itaat etmek zorundaydılar.

Siyasal anlamda yönetimi elinde tutan kişiye "itaat" edilmesi emredilmiştir. Fakat bu itaat, yöneticinin buyruklarının Allah'ın emrine aykırı olmaması ve şeriatın emirlerine bağlı kalınması şartına bağlanmıştır.⁹²⁵ Yönetici veya devlet başkanı şeraitin emirlerini yerine getirdiği sürece kendisinin veya ekibinin ortaya koyduğu yasalara ve yükümlülüklerle halkın itaati gerekli olacaktır. Aksi takdirde itaat edilmeyecektir.

İslam âlimleri Allah'ın hükümlerine karşı bir aykırılık olması durumunda kişinin verilen emre uyma yükümlülüğünün bulunmadığını bildiren hadisi⁹²⁶ dikkate alarak İslamî kural ve ölçülerin dışına çıkan devlet başkanına itaatin olamayacağını, Müslümanların bu halifeye direnme hakkının bulunduğunu, bu duruma düşen devlet başkanının meşruiyetini kaybedeceğini belirtmişlerdir.⁹²⁷ Bu da aslında İslam toplumlarında yöneticilerin mutlak, ruhani ve sınırsız yetkilerle donatılmadığını ve hukukun üstünlüğünün, belli ilke ve esaslara bağlılığın önemli olduğunu göstermektedir.⁹²⁸ Fakat yukarıda çerçevesi çizilen genel ilkeler Müslümanların siyasi geleneğinde yer yer başarılı olmuştur. Bu hususlar, İslam âlimleri tarafından ifade edilse de, ideal manada teori pratiğe yansıtılamamıştır.

⁹²³ Sırma, "Asrı Saadet'te Devlet Başkanlığı", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, edt. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1994, s. 37.

⁹²⁴ Sırma, "Asrı Saadet'te Devlet Başkanlığı", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, s. 37.

⁹²⁵ İlmihal, II, 294; Zuhaylî, VIII, 429.

⁹²⁶ Müslim, "imare", 39; Ebû Davud, "cihâd", 87.

⁹²⁷ İlmihal, II, 295.

⁹²⁸ İlmihal, II, 294

2. İtaat ve Önemi

Allah'ın Hz. Peygamber için öngördüğü asıl görev, kendisinden Cebrail vasıtasıyla aldığı vahyi insanlara ulaştırmasıdır. Vahyin açıklanması ve uygulanması bu görevin devamı niteliğinde olduğundan, bu konularda Rasulullah'ın otoritesinin tanınması ve kabul edilmesi istenmiştir. Allah birçok ayette Rasûlüne (elçisine) inanmayı, ona itaat ve ittiba etmeyi emretmiş; ona karşı tavır alınmasını, isyan edilmesini ve karşı gelinmesini de yasaklamıştır.⁹²⁹

Müslüman hukukçular toplumun bütünlüğünü korumak için bir otoritenin bulunması gerektiğini sürekli ifade etmişlerdir.⁹³⁰ İslam hukukunun ümmet için icrasını sağlamak imam veya halifenin varlığına bağlıdır.⁹³¹ İmam ve halifeye itaat etmek de her mü'min için bir zorunluluktur.⁹³²

Kur'ân'a baktığımızda, Allah ve Resulü'ne itaati emreden bazı ayetlerin, itaat etmenin imanın bir sonucu olduğunu, ayrıca mü'min olmanın temel bir vasfı olarak kabul gördüğünü müşahade ederiz.⁹³³ Kur'ân-ı Kerîm'de Resûl-i Ekrem'e itaat etmeyi emreden ayetler, esas itibariyle Rasûlullah'ın asıl göreviyle ilgili olmakla birlikte, bu itaat emri onun siyasal otoritesine tâbi olmayı da içerecek bir mahiyet taşır ve bir genellik ifade eder.⁹³⁴ Ayrıca bu ayetler, itaat görevinin şuarsuzca değil, Allah ve Rasûlü'nün davetinin ve insanlara vaaz ettiği dinin gerçek manada kavranması ile gerçekleşeceğine işaret eder.⁹³⁵ Çünkü Kur'ân'da dört ayette itaat fiili "semi'na" (dinleyip kavradık) fiilinden sonra yer almış⁹³⁶ ve bu ayetlerde itaat fiilinin anlayıp kavrama üzerine bina edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.⁹³⁷

İtaatin biatle bağlantısına gelince, Müslümanların çoğunluğu bir imama biat ettiği takdirde artık herkesin o imama itaat etmesinin vücubiyeti

⁹²⁹ İlmihal, II, 264.

⁹³⁰ Ahmed, Manzuriddin, "Kur'ân'da Anahtar Siyasî Kavramlar", *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, Türkçesi: Kazım Güleçyüz, İnsan yay., İstanbul 1995, s. 98.

⁹³¹ Ahmed, a.g.e, s. 98.

⁹³² Ahmed, a.g.e, s. 98.

⁹³³ Alper, XXIII, 444.

⁹³⁴ İlmihal, II, 265.

⁹³⁵ Alper, XXIII, 444.

⁹³⁶ el-Bakara 2/285; en-Nisâ 4/46; el-Mâide 5/7; en-Nûr 24/51.

⁹³⁷ Alper, XXIII, 444.

üzerinde durmuşlardır.⁹³⁸Tarihi olarak baktığımızda, Akabe biatlerinde Medine’li Müslümanlar Hz. Peygamber’in davetine uyarak Müslüman oldular ve Allah ve Rasulüne her türlü şartta itaat edeceklerine dair söz verdiler.

3. İtaat edilecekler

a) Allah

Bu ayette Allah’ı dinleyip itaat etmek kişinin kendi lehine olan harcamasıyla bağlantılı olarak zikredilmiştir:

فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَاسْمَعُوا وَأَطِيعُوا وَأَنْفِقُوا خَيْرًا لِّأَنْفُسِكُمْ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

"O halde gücünüz yettiğince Allah'a isyandan kaçınınız. Dinleyiniz, itaat edin, kendi iyiliğinize olarak harcayınız. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa işte onlar kurtuluşa erenlerdir."⁹³⁹ Yani Allah'a layık bir şekilde, tam hakkıyla takva yapamazsanız bile gücünüzün yettiği kadar müttaki olun, korununuz, Allah'ı zikirden gaflet etmeyiniz. Ve dinleyiniz ve Allah'ın emirlerini, nehiylerini, vaaz ve nasihatı dinleyiniz ve itaat edin, dinlediklerinizi tutup kendi gönlünüzle tatbik ve icra edin ve infak edin, çoğalmak ve iftihar etmek için mal toplayıp biriktirmek hırsına kapılmayıp gerek çalışarak kazandıklarınızdan gerek yerden çıkan madenlerden, Allah'ın size rızık olarak verdiği şeylerden; ana baba ve yakın akraba, yetimler, miskinler ve yolcular için nafakalar, Müslüman topluluğun fakir kulların ihtiyaçları, İslâm dinini yayma ve müdafaa ile Allah yolunda cihad, iyilik ve takvada yardımlaşmak için gücünüzün yettiği kadar vergi, zekât ve sadaka veriniz. Yine nefisleriniz için hayır yapınız, Allah'ın koruması altında olmanız için kendi nefisleriniz hakkında en hayırlı, en faydalı olanı işleyiniz. Yani büyük mükâfatın Allah'ın yanında olması, dünya zevklerinin yok olup Allah'ın yanındakilerin kalması sebebiyle Allah rızası için harcamak, netice itibarıyla nefisleriniz hakkında mal ve evlattan daha hayırlıdır.⁹⁴⁰

⁹³⁸ Zuhaylî, VIII, 428.

⁹³⁹ Teğâbün, 64/16.

⁹⁴⁰ Yazır, VII, 5038.

b) Allah ve Peygamberleri

Hiz. Peygamber'e yapılan biat aslında Hiz. Peygamber'in şahsına değil; onun aracılığıyla Allah Teâlâ'ya verilmekte olup, kadın ve erkek olmak üzere bütün Müslümanları kapsamakta idi.⁹⁴¹ Bu biatle Hiz. Peygamber'e itaati gerekli kılıyor ve Müslümanların O'na biatle itaat etmesini zorunlu hale getiriyordu.⁹⁴² Şimdi bu konudaki âyetlere göz atalım:

قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ

"De ki: Allah'a ve Resulüne itaat edin. Eğer yüz çevirirlerse bilsinler ki Allah kâfirleri sevmez"⁹⁴³ Açıkça peygamberliğe şahadet edilmedikçe, Allah'ın birliğine, Allah'ın kendisinin şahadeti gibi gerçek bir şahadet yapılmamış olacağından, İslâm'da bu iki şahadetin birleştirilmesinin şart olduğu ve Allah'a itaat ile Resulüne itaatin birbirini gerektirdiği ve Allah'ın rızasına, mağfiretine, rahmetine ermenin ancak bu sûretle mümkün olacağı açıklanmıştır.⁹⁴⁴

Tertemiz olmak için ehl-i beytte dahil herkesin Allah'a ve Peygamber'ine itaat etmesi, namazı kılması ve zekâtı vermesi gerekir:

وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا

"Evlerinizde oturun, eski cahiliye âdetinde olduğu gibi açılıp saçılmayın. Namazı kılın, zekâtı verin, Allah'a ve Resulüne itaat edin. Ey Ehl-i Beyt! Allah sizden, sadece günahı gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor."⁹⁴⁵ Allah'ın ve Resulünün emir ve yasaklarında Allah'a ve Resulüne itaat edin.⁹⁴⁶

⁹⁴¹ Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, s. 294-295.

⁹⁴² Sarıçam, a.g.e, s. 295.

⁹⁴³ Âl-i İmrân, 3/32.

⁹⁴⁴ Yazır, I, 313.

⁹⁴⁵ Ahzâb, 33/33.

⁹⁴⁶ Taberî, Tefsir, XIX, 94.

İşlerin değer kazanması ancak Allah'a ve Peygamber'ine itaatle gerçekleşir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَلَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ

"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin. İşlerinizi boşa çıkarmayın."⁹⁴⁷ Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin de amellerinizi iptal ettirmeyin.⁹⁴⁸ Yani diğerlerinin yaptığı gibi küfür, münafıklık, kendini beğenme, riya, başa kakma, eziyet etme ve bunlara benzer itaatsizlik ve başlanmış olan herhangi bir ameli bozup iptal edecek ters bir fiil ve hareket ile boşa gidermeyin, hükümsüz bırakmayın.⁹⁴⁹

Peygamber'e itaat Allah'a itaattir:

مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَنْ تَوَلَّى فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِظًا

"Kim Resûl'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur. Yüz çevirene gelince, seni onların başına bekçi göndermedik!"⁹⁵⁰ Bilindiği gibi elçiye itaat, elçiye gönderene itaat olduğundan her kim Allah'ın elçisine itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur.⁹⁵¹

İman kalpten gelen bir teslimiyettir:

وَيَقُولُونَ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالرَّسُولِ وَأَطَعْنَا ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِّنْهُمْ مِّنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَمَا أُولَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ

"(Bazı insanlar:) "Allah'a ve Peygamber'e inandık ve itaat ettik"diyorlar; ondan sonra da içlerinden bir grup yüz çeviriyor. Bunlar inanmış değildir." ⁹⁵² Aslında onlar mümin değildirler. Yani iman laftan ibaret değildir. Yalnız dilden Allah'a ve Resulüne iman ettim, demekle hakikaten mümin, Müslüman olunmaz. Onunla beraber samimi, kalpten inanmalı, sadakatle sebat etmeli ve hareket ve davranışlarıyla bu imanını

⁹⁴⁷ Muhammed, 47/33.

⁹⁴⁸ Yazır, VI, 4397.

⁹⁴⁹ Yazır, VI, 4397.

⁹⁵⁰ Nisâ, 4/80.

⁹⁵¹ Yazır, II, 1399.

⁹⁵² Nûr, 24/47.

ispatlamalıdır. Bunu ispat edecek delillerden birisi de hakkına razı olmak ve bir ihtilaf halinde Allah ve Resulünün hükmüne davet edildiği zaman onu kabul ve itaat etmek, ona boyun eğmektir. Hâlbuki Allah ve Resulüne iman ettik Müslümanız, diyenler içinde öyleleri vardır ki, imanı yalnız dilindedir ve bunlar mümin değil, münafıktır. Haklarına razı olmazlar, bir kısmı sözünde durmaz, hemen dönüverirler.⁹⁵³

Allah ve Peygamber'ine itaat kurtuluşa vesile olur:

وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَخْشَ اللَّهَ وَيَتَّقِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ

*"Her kim Allah'a ve Rasûlüne itaat eder, Allah'a saygı duyar ve O'ndan sakınırsa, işte asıl bunlar mutluluğa erenlerdir."*⁹⁵⁴ Her kim Allah'a ve Resulüne itaat eder, her konuda Allah'ın kitabına ve Resulünün sünnetine tabi olur ve Allah'tan korkarsa işte asıl bunlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.⁹⁵⁵

Size gelen uyarıyı işittiğiniz halde Allah'a ve Peygamber'ine itaatten ayrılmayın:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَوَلَّوْا عَنْهُ وَأَنْتُمْ تَسْمَعُونَ

*"Ey iman edenler! Allah'a ve Rasûlüne itaat edin, işittiğiniz halde O'ndan yüz çevirmeyin"*⁹⁵⁶ Yani işitip durduğunuz halde O'ndan, Allah'dan ve O'nun Rasûlü'nden yüz çevirmeyin ve onlara itaat edin.⁹⁵⁷

Allah ve peygambere itaat, imanın bir sonucudur:

Peygambere itaat eden doğru yolu bulur, ona düşen yalnızca bir tebliğdir:

قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ وَإِنْ تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ

⁹⁵³ Yazır, V, 3531.

⁹⁵⁴ Nûr, 24/52.

⁹⁵⁵ Yazır, V, 3533.

⁹⁵⁶ Enfâl, 8/20.

⁹⁵⁷ Yazır, IV, 2383.

"De ki: Allah'a itaat edin; Peygamber'e de itaat edin. Eğer yüz çevirerseniz şunu bilin ki, Peygamber'in sorumluluğu kendisine yüklenen (tebliğ görevini yapmak), sizin sorumluluğunuz da size yüklenen (görevleri yerine getirmeniz) dır. Eğer ona itaat ederseniz, doğru yolu bulmuş olursunuz. Peygamber'e düşen, sadece açık seçik duyurmaktır."⁹⁵⁸ Ey Hak Peygamber! De ki: Allah'a itaat ediniz, Resule de itaat ediniz. Yani Peygambere itaat da özellikle Allah emri olduğundan, ona itaat edilmedikçe Allah'a itaat edilmiş olunmaz. Şu halde Allah'ın kitabına yapışmak bir görev olduğu gibi, peygamberin sünnetine yapışmak da özellikle bir görev, bir vecîbedir. Eğer bundan sonra yüz çevirir, yani o haksızlar yine aldırılmazlarsa artık onun üzerine düşen, ancak kendisine yüklenendir. Yani Peygambere ait olan görev, ancak ona yükletilen tebliğ yüküdür. Sizin sorumluluğunuz da size yüklenendir ki, bu da Allah ve Rasulüne itaat görevidir.⁹⁵⁹

وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا
إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ

"Allah ve Rasûlüne itaat edin, birbirinizle çekişmeyin; sonra korkuya kapılırsınız da kuvvetiniz gider. Bir de sabredin. Şüphesiz Allah Sabredenlerle beraberdir."⁹⁶⁰ Allah'a ve Resulü'ne itaat eyleyiniz ve ayrıca aranızda çekişmeyiniz ki, felakete düşersiniz, yani, zayıf, tembel, çekingen ve korkak olursunuz, yılınlaşırsınız ve rüzgârınız kesilir, havanız söner, ağırlığınız kaybolur, devletiniz elden gider. Sabırlı olunuz. Sabırlı davranınız. Zira Allah, kesinlikle sabredenlerle beraberdir. Beraber olduğu kimselere yani sabredenlere zafer ihsan eder.⁹⁶¹

Allah'a ve Peygambere itaat, merhamet kaynağıdır; namaz ve zekât itaatle yakından ilgilidir:

وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

⁹⁵⁸ Nûr, 24/54.

⁹⁵⁹ Yazır, V, 3534.

⁹⁶⁰ Enfâl, 8/46.

⁹⁶¹ Yazır, IV, 2412.

"Allah ve Rasûl'üne itaat edin ki rahmete kavuşturulasınız"⁹⁶²
Allah'ın size yasaklamış olduğu faizi terkedip bu hususlarda Allaha ve Peygamberine itaat edin ki size merhamet edilsin ve böylece azaba uğratılmayasınız.⁹⁶³

أَسْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ
عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا
تَعْمَلُونَ

"Gizli bir şey konuşmanızdan önce sadakalar vermekten çekindiniz mi? Bunu yapmadığınıza ve Allah'ta sizi affettiğine göre artık namazı kılın, zekâtı verin Allah'a ve Rasûl'üne itaat edin. Allah yaptıklarınızdan haberdardır."⁹⁶⁴ Yani sadaka vermekle fakirliğe düşeriz diye korkunuz, fısıltıyla konuşmadan önce çok sadaka vermediniz de dileklerinizden vazgeçtiniz değil mi? Mademki yapmadınız yapabileceğiniz halde yapmadınız Allah da size tövbe ile nazar buyurdu. Sizi affetti. Kusurunuzu affedip yine sadaka vermeksizin Peygamber'den dilekte bulunmanıza müsaade etti. Bunun bir şükür ifadesi olmak üzere o halde namaza devam edin ve zekâtı verin, Allah'a ve Resulü'ne itaat edin.⁹⁶⁵

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

"Namazı kılın; zekâtı verin; peygamber'e itaat edin ki merhamet göresiniz."⁹⁶⁶ Cenab-ı Hakk'a ait aydınlatma ile taatin vacip olduğunu, bir görev bulunduğunu tespit eden duyurma ve O'na ait müjde ve sakındırma ile öğüt verip yol göstermiştir ki merhamet edilme ancak O'na itaatle mümkündür.⁹⁶⁷

Watt, Hendek savaşıdan, daha sonra Mekke'nin fethinden ve Huneyn savaşıdan sonra Hz. Peygamber'e itaatin bir zorunluluk olduğunu

⁹⁶² Âl-i İmrân, 3/132.

⁹⁶³ Taberî, Tefsir, VI, 51-52.

⁹⁶⁴ Mücâdele, 58/13.

⁹⁶⁵ Yazır, VII, 4799.

⁹⁶⁶ Nûr, 24/56.

⁹⁶⁷ Yazır, V,

ve Müslümanların başka bir seçeneklerinin kalmadığını ifade eder.⁹⁶⁸ Ardından Kur'ân nazarında Hz. Peygamber'in konumunda herhangi bir değişiklik olmadığını söyler. O yine Allah'ın peygamberidir, Allah'ın emirlerine uyar, fakat herhangi bir emir olmaması durumunda ise iyi düşünen bir insan olarak karar verir.⁹⁶⁹ Hz. Peygamber'in ashabı da ilk günde olduğu gibi daha sonra da peygamber'in konumunun aynı olduğunu, değişmediğini, İslamiyet'in ilk yıllarında zihinlerdeki peygamber imajıyla Müslümanların tüm Arabistan'a hâkim olduğu dönemdeki imajları değişmemiş, ilk gün hangi saiklerle Hz. Peygamber'e iman edip itaat etmişlerse sonraki dönemde de Hz. Peygambere aynı düşünce ile itaat etmişlerdir. Ayrıca bu itaati severek, isteyerek ve gönüllü olarak yapmışlardır.

c) Peygamberler

Rasüle itaat Allah'ı sevmekle bağlantılıdır:

قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

*"(Rasûlüm!) De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir."*⁹⁷⁰ Muhabbet (muhabbet, sevgi), insan ruhunun yücelik ve güzellik sezdiği bir şeye öyle bir meyil göstermesidir ki, ona yaklaşmak için gerekli bütün sebep ve vesileleri arayıp bulmaya yöneltir. Binaenaleyh sevenin hedefi, sevgilinin rızasına erebilmek ve öfkesinden sakınmak, korunmak olduğundan, sevgi, itaat isteğini ve beraberinde isyan sayılan şeylerden kaçınmayı da gerektirir. Herhangi bir kişi, hakiki yüceliğin ve kemalin ancak Allah'a ait olduğunu idrak edip anladığı zaman, onun bütün sevgisi Allah için, Allah yolunda ve Allah'ın rızasını kazanmak uğrunda olacaktır.⁹⁷¹

Her peygamber kendisine itaat edilsin diye gönderilmiştir:

⁹⁶⁸ Watt, W. Montgomery, *İslam Nedir*, Türkçesi: Elif Rıza, Birleşik yay., İstanbul, 1993, s. 88.

⁹⁶⁹ Watt, a.g.e, s. 88.

⁹⁷⁰ Âl-i İmrân, 3/31.

⁹⁷¹ Yazır, II, 1076.

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ
جَاءُواكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا

"Biz her peygamberi –Allah'ın izniyle- ancak kendisine itaat edilmesi için gönderdik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah'tan bağışlanmayı dileseler, Rasûl de onlar için istiğfar etseydi Allah'ı ziyadesiyle affedici, esirgeyici bulurlardı."⁹⁷² Âyetteki "İtaat edilsin diye" hitap edilmesinden kasıt, Peygamber'in verdiği emirlerde ve yasaklarda buyruğu kabul edilip yerine getirilsin diye gönderdiğine işarettir.⁹⁷³

Hiz. Peygamber'in gönderiliş sebeplerinden birisi de kendisinden önce gönderilen şeriatları doğrulamak için gönderilmiştir. O Allah katından bir mucize getirerek kendisine itaat edilmesini istemiştir:

وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْ مِنَ التَّوْرَةِ وَلِأَحِلَّ لَكُم بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ
وَجِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا

"Benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı olarak ve size haram kılınan bazı şeyleri de helâl kılman için gönderildim. Size Rabbinizden bir mucize getirdim. O halde Allah'tan korkun, bana da itaat edin."⁹⁷⁴ Rabbinim'dan size söylediklerimin doğru olduğuna delâlet edecek bir âyet getirdim. Allah'tan korkun ve O'na itaat edin. Şüphesiz yok ki Allah benim de Rabbinim, sizin de Rabbinizdir. Öyleyse O'na kulluk edin. Kulluk etmede, boyun eğmede, sizinle benim aramda hiç bir fark yoktur. Doğru yol işte budur.⁹⁷⁵

Hiz. Peygamber'e olduğu gibi diğer peygamberlere de itaat şarttır:

وَلَقَدْ قَالَ لَهُمْ هَارُونُ مِنْ قَبْلُ يَا قَوْمِ إِنَّمَا فُتِنْتُمْ بِهِ وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ
فَاتَّبِعُونِي وَأَطِيعُوا أَمْرِي

⁹⁷² Nisâ, 4/64.

⁹⁷³ Kurtubî, III, 234.

⁹⁷⁴ Âl-i İmrân, 3/50

⁹⁷⁵ İbn Kesir, Tefsir, I, 373.

"Hakikaten Harun, onlara daha önce: Ey kavmim! Demişti, siz bunun yüzünden sadece fitneye uğradınız. Sizin Rabbiniz şüphesiz çok merhametli olan Allah'tır. Şu halde bana uyunuz ve emrime itaat ediniz."⁹⁷⁶ Musa dönmeden önce Harun onlara nasihat ederek ve hatırlatarak dedi ki: Bu buzağı ile siz fitneye düşürülüp saptırıldınız. Şüphesiz, ibadete layık olan buzağı değil, Rahman olan Allah'tır. Sizi çağırmış olduğum Allah'a ibadet hususunda bana uyun. Buzağıya tapmayı bırakarak emrime itaat edin.⁹⁷⁷

فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا

"Artık Allah'a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin."⁹⁷⁸ Artık Allah'ın azabından korkun ve emrime uyun. Onları çağırdığı şeyin önemine dikkat çekmek ve bu hususu vurgulamak için bu söz bu sûrede sürekli tekrarlandı.⁹⁷⁹

وَلَمَّا جَاءَ عِيسَى بِالْبَيِّنَاتِ قَالَ قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ وَلِأُبَيِّنَ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي تَخْتَلَفُونَ فِيهِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا

"İsa, açık delillerle geldiği zaman demişti ki: ben size hikmet getirdim ve ayrılığa düştüğünüz şeylerden bir kısmını size açıklamak için geldim. Öyleyse Allah'tan korkun ve bana itaat edin."⁹⁸⁰ İsa'nın hiçbir zaman öyle bir iddiada bulunmamış olduğunu göstermek için buyuruluyor ki: İsa o delillerle ve açık mucizelerle geldiği zaman şöyle dedi: Ben size hikmet ile yani peygamberlik ve kitap ile geldim ki hakkında ihtilaf edip durduğunuz şeylerin bazısını beyan edeyim.⁹⁸¹ Onun için Allah'tan korkun ve bana itaat edin, tebligatımı dinleyin, onları tutun, yerine getirin.⁹⁸²

Allah'a kulluk etmek ve O'nun peygamber'ine tabi olmak bir zorunluluktur:

⁹⁷⁶ Tâhâ, 20/90.

⁹⁷⁷ Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, II, 244.

⁹⁷⁸ Şuarâ, 26/108, 110, 126, 131, 144, 150, 163.

⁹⁷⁹ Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, II, 387.

⁹⁸⁰ Zuhurf, 43/63.

⁹⁸¹ Yazır, VI, 4288.

⁹⁸² Yazır, VI, 4288.

قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ وَأَطِيعُوا
يَغْفِرْ لَكُمْ مِّنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُخْرِجْكُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ أَجَلَ اللَّهِ إِذَا جَاءَ لَا يُؤَخَّرُ
لَوْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

"Nuh şöyle dedi: Ey kavmim! Şüphesiz olmasın ki, ben sizi, «Allah'a kulluk edin; O'na karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin ki, Allah bir kısım günahlarınızı bağışlasın ve sizi belli bir vadeye kadar tehir etsin (muahze etmeden yaşatsın)» diyerek apaçık uyarın bir kimseyim. Bilinmeli ki Allah'ın tayin ettiği vâde gelince, artık o ertelenmez. Keşke bilseydiniz!"⁹⁸³ Size emrettiğim ve yasakladığım şeylerde bana itaat edin ki Allah günahlarınızı affetsin ve sizi, eceliniz gelinceye kadar ertelesin; cezalandırmasın. Allah'ın, levh-i mahfuzda, yaratıkları için yazdığı ecel geldiği zaman asla ertelenmez. Keşke sizler bunu bilmiş olsaydınız. İşte o zaman Allaha itaat ederdiniz.⁹⁸⁴

Beşerin beşere itaati ancak ma'ruf olan şeydedir:

وَلَيْنُ أَطَعْتُمْ بَشَرًا مِّثْلَكُمْ إِنَّكُمْ إِذَا لَخَاسِرُونَ

"«Gerçekten, sizin gibi bir beşere itaat ederseniz, herhalde ziyan edersiniz.»"⁹⁸⁵ Hatırlatmaya gerek yoktur ki, insanın insana itaatini kayıtsız şartsız inkâr eden bu söz, hâricilik ve anarşistlik davasıdır. Çünkü bir başkanın, başkanlığı altında toplanmayan bir insan topluluğu yoktur. Hakikat odur ki Cumhuriyetler bile bir başkanın başkanlığı altında birleşmek zorundadır. Fakat kendi dünya hayatlarından ilerisini hiç hesaba almak istemeyen ihtilâlcî kâfirler, sırf kendi garaz ve menfaatlerini elde etmek için hürriyet davası altında itaat esaslarını yıkarak milletlerin toplum düzenlerini yok etmekten zevk alırlar.⁹⁸⁶

Bütün bu ayetlerden anlaşılan; peygambere itaat, aynen Allah'a itaattir. Bizzat Allah, peygamberin emir ve yasaklarını tartışmasız ve muhalefetsiz kabul edilmesini isteyerek ve onlara teslim olunmasını ister.

⁹⁸³ Nuh, 71/2,3,4.

⁹⁸⁴ Taberî, Tefsir, XXIII, 288-289.

⁹⁸⁵ Mü'minûn, 23/34.

⁹⁸⁶ Yazır, V, 3453.

Buradan aynı zamanda peygamberin, ilâhî iradenin, bütün emir ve yasakların tebliğ edicisi olduğu da ortaya çıkıyor. Allah'ın ve peygamberin hükmü, "mü'minlerin itaatten başka seçenekleri olmayan en yüksek kanun" olur. Vahyedilen bu kanun karşısında "muhalefet"e mutlak surette herhangi bir imkân yoktur.⁹⁸⁷ Çünkü Allah'ın bu konudaki beyanı açıktır: "*Doğru yol kendisine apaçık belli olduktan sonra, peygamberden ayrılıp, inananların yolundan başkasına uyan kimseyi, döndüğü yere döndürür ve onu cehenneme sokarız. Orası ne kötü bir dönüş yeridir.*"⁹⁸⁸

d) Allah, Peygamber ve Ulu'l-emr

Peygambere ve Ulu'l-emre olan itaat Allah'a itaatle birlikte zikredilmiştir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ
فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا

"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygambere ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz - Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız - onu Allah'a ve Rasûl'e götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir."⁹⁸⁹ Allah ve Resulü hakkında mutlak itaat açıkça söylendiği halde, emir sahipleri (idareciler) hakkında aynı şekilde buyrulmayıp bunlara itaat etmek Peygambere itaata atfedilmiş ve yalnız Peygambere itaat etmeye tabi olarak emredilmiş ve bu şekilde tabi olma altında itaat etmenin hem aynı kuvvetle kayıtsız olarak gerektiği gösterilmiş, hem de isyan edilen şeyler de bu hükmün dışında bırakılmıştır. Dikkate değer hususlardan biri, burada müminlere hitaben "sizden" kaydıdır ki, Müminlerden olmayan idarecilere itaat etmek dinen vacip kılınmamıştır. Bu hususta itaat değil, eğer varsa bir anlaşmaya riâyet etmek söz konusu olacaktır. Fakat itaat etmenin vacib olmamasından mutlaka isyan etmenin gerekli olduğunu anlamaya kalkışmak doğru bir hareket tarzı değildir.

⁹⁸⁷ Nevin, *İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhâlefet*, s. 140.

⁹⁸⁸ Nisa, 4/115.

⁹⁸⁹ Nisâ, 4/59.

İtaatin vacib olmaması, isyan etmenin vacib olmasını gerektirmeyeceğinden itaat mecburiyetinde bulunmamakla, isyan mecburiyetinde bulunmak arasında fark olacaktır. İsyân hakkı başka, isyan etme vazifesi başkadır. Buradan “mümin olmayan bir çevrede (ortamda) bulunan müminlerin şuna buna karşı isyancı ve ihtilalci bir durumda kabul edilmemeleri ve belki müminlerin her nerede bulunurlarsa bulunsunlar Allah'a ve Resulüne karşı itaatsizlikten sakınmaları ve aynı zamanda kendilerinden olan idarecilere itaat etmeleri ve tağutlara boyun eğmemelerinin gerekli olduğunu anlamak gerekir.”⁹⁹⁰

İslam dininin toplumun tüm fertleri arasında adâleti gerçekleştirmeyi hedef alması, yöneticilerle yönetilenler arasında ilişkiye dair düzenlemeler yapmasını gerekli kılmıştır. Bu çerçevede yöneticilere itaat edilmesi, yönetilenlerin sorumluluk alanına giren önemli bir görev olmaktadır.⁹⁹¹ Fert ve toplum arasındaki münasebet itaat bağlamında ele alındığında bunun “mâruf” yani, aklın kabul ettiği, dinin benimsediği, insan tabiatının ve toplumun uygun gördüğü bir fiil ve davranış çerçevesinde olması gerekmektedir.⁹⁹²

Ulu'l-emr, hak ve adaletle hükmeden emirler ve yöneticilerdir.⁹⁹³ Buradaki ulu'l-emr'in sadece Hz. Peygamber'in görevlendirdiği askeri ve sivil yöneticilerden ibaret olmadığı, daha sonraki yöneticileri de kapsadığı, özellikle “sizden olan” vurgusuna dikkat çekildiğini⁹⁹⁴ görüyoruz. Ayrıca rasule itaatten sonra Müslüman emirlerine itaat isteniyor. Bunlar sıralama olarak halifeler, kadılar ve seriyye komutanlarıdır. Allah'ı Teala insanlara adaleti emrettikten sonra, onların ulu'l-emre, hak üzerine olmasını da göz önünde tutarak itaat etmelerini istemektedir.⁹⁹⁵

Ayette ifade edilen itaat silsilesi bazı kimseler değiştirse bile ilahi bir kanun olarak Müslüman insanın siyaset kanunudur.⁹⁹⁶

⁹⁹⁰ Yazır, II, 1374.

⁹⁹¹ Alper, XXIII, 444-445.

⁹⁹² Alper, XXIII, 444-445.

⁹⁹³ Burusevî, *Tefsîrû Ruhû'l-Beyân*, II, 228.

⁹⁹⁴ Kösoğlu, Nevzat, *Devlet*, Ötüken yay, İstanbul, 1997, s.117.

⁹⁹⁵ Beydavî, Kadı Nasıruddin Ebî Said Abdullah b. Ömer, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, tah:Mahmut Abdulkadir el-Arnâvut, Beyrut, 2001, I, 224.

⁹⁹⁶ Sırma, “*Asrı Saadet'te Devlet Başkanlığı*”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, s. 38.

İlk önce devlet başkanı olmak üzere herkes Allah ve Resulüne itaat edecek, bu çerçevede halk da emir sahipleri denilen devlet başkanına itaati vazife bilecek, aralarındaki ortak hukuku da koruyacaktır.⁹⁹⁷ Devlet başkanına itaat, kendisinin Allah'ın hukukuna ve halkın hukukuna riayet etmesi şartına bağlıdır. Aksi takdirde kendisine itaat edilmez.⁹⁹⁸

Ayette ifade edilen “sizden” kelimesi Müslümanlardan bir topluluğu kastederek, Müslüman toplumun dışından herhangi bir topluluğa itaat edilmemesinin gerekli olduğunu açıklamaktadır.⁹⁹⁹ Ayrıca ayet şeriatın tasvip ettiği bir yolla başa gelmiş hükümete itaat etmenin dini bir gereklilik olduğunu hükme bağlamaktadır.¹⁰⁰⁰

Ayrıca ayette, hükümet otoritesinin Kur'ân'ı Kerim'den ve buna ilave olarak Hz. Peygamber'in (s.) sünnetinden alınması ve bunlara dayanması gerektiği üzerinde duruluyor.¹⁰⁰¹

4. Yöneticiye İtaat Etmenin Şartları

İslam toplumunun “kendilerinden olan emir sahiplerine” itaat etmeleri Ulu'l-emr'in yani yöneticilerin Allah ve Rasûlü'nün emirlerine itaat etmeleri şartına bağlıdır.¹⁰⁰² Bu da aslında idarecilerin bir bakıma halk tarafından denetlenme durumunu ortaya koymaktadır. Yöneticilere itaat ancak Kur'ân'da ve Hz. Peygamber'in sünnetinde ifadesini bulan adâlet, doğruluk, iyilikle hükmetme vb. şartlara binaen olacaktır.

Yönetici İslam'ın temel konularına taallük etmeyen konularda şeriatın esasları ile ilgili bir hata işleyecek olursa, yönetimi altında bulunanlar onu yumuşaklıkla, hikmetle ve güzel öğütü uyarırlar. Yani İslam'ın sabit ve kesin buyruklarına ters düşen masiyetin ortaya çıkması durumunda yöneticiye itaat etmek şart değildir.¹⁰⁰³ İslam âlimleri, Emire uymanın, şeriatla¹⁰⁰⁴ sınırlı olduğunda ittifak etmişler; fakat şeriate muhalif

⁹⁹⁷ Yeniçeri, “Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, III, s. 254.

⁹⁹⁸ Yeniçeri, a.g.mk, III, s. 254.

⁹⁹⁹ Esed, *İslam'da Yönetim Biçimi*, trc: M. Beşir Eryarsoy, Yöneliş yay., İstanbul 1995, s. 92.

¹⁰⁰⁰ Esed, a.g.e, s. 92.

¹⁰⁰¹ Esed, *Yolların Ayrılış Noktasında İslâm*, s. 144.

¹⁰⁰² Esed, a.g.e, s. 92; İkbal, “İslam'da Devlet Kavramı”, *İslami Siyaset Teorisi ve Sorunlar*, s. 58; Cemaleddin, *İslâm'da İdarî Siyaset*, s. 36-37.

¹⁰⁰³ Zuhaylî, VIII, 430; Mevdûdi, *Hilâfet ve Saltanat*, s. 75.

¹⁰⁰⁴ Burada “Şeriat” hukuk anlamında kullanılmıştır.

durumlarda ne gibi tavır alınacağı hususunda farklı görüşler serdetmişlerdir.¹⁰⁰⁵

Özellikle Kur'ân'ın genel çerçevesine baktığımızda, dünyayı fesada ve bozukluklara sevk eden hükümdarlara itaat etmeme hükmü yer almaktadır. Aynı zamanda günaha ve günahıta ısrar edene itaat etmeme, yani devlet başkanının verdiği emirler Allah'ın buyruklarıyla çeliştiğinde hükümdarın emrine itaat etmeme bütün İslâmî kaynaklarda yer almaktadır.¹⁰⁰⁶ Bu yüzden de Kur'ân, kralların kötü tutumları sebebiyle infial duyar, tiranlığa (zulüm ve dehşet idaresi) karşı asla körü körüne itaati de emretmez.¹⁰⁰⁷

Fakat hükümdar meşru ise İslâm tebaasının tam ve itirazsız bir şekilde hükümdara itaat etmesi gerekir. Hükümdar veya devlet başkanı meşruiyet kazanmamış biriye, ya da meşru yoldan hükümdar olduktan sonra yaptıkları sebebiyle meşruiyetini kaybetmiş biri ise ona itaat etme görevi sona ermekte, hatta itaat etmeme bir görev haline gelmektedir.¹⁰⁰⁸ Bu bağlamda halledilmesi gereken en önemli sorun meşruiyetini ya da dinî açıdan hükümdarın küfre saptığına kim hangi hukukî süreçlere göre karar verecek ve buna bağlı olarak hükümdarın yönetme ve kendisine itaat edilmesini talep etme hakkının ortadan kalktığına hükmedecektir?¹⁰⁰⁹ Zulüm halinde ise devlet başkanının düşürülmesinin gerekli olduğunu ve bu fetvayı verecek kimsenin de belki “ulemâdan” olması gerektiği söylenebilir.¹⁰¹⁰ Ama bu da aslında bir yorumdur. Ayrıca bunların tam bağımsız olması da önemlidir. Muhakkak ki bunların kendilerine has bazı vasıflarının olması, tarafsız olmaları karar verme aşamasında daha objektif davranmaya götürebilir.

Ehl-i Sünnet hukukçuları, şeriate aykırı bir durum olmadıkça idarecilere itaati gerekli görürler. Ancak, idareciyi görevinden almak, fitneye meydan vermeyecek bir şekilde olmalı, uygun bir ortam gözetilmelidir.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁵ Kösoğlu, *Devlet*, s.118.

¹⁰⁰⁶ Lewis, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, s. 112.

¹⁰⁰⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 879.

¹⁰⁰⁸ Lewis, a.g.e, s. 112.

¹⁰⁰⁹ Lewis, a.g.e, s. 112-113.

¹⁰¹⁰ Kösoğlu, a.g.e, s. 119-120.

¹⁰¹¹ Kösoğlu, *Devlet*, s. 119-120.

Toplum fertleri, Allah'ın koyduğu kanunlara muhalif bir durum olduğunda, açıkça kötülük sayılan tasarruflarında yöneticilere veya idarecilere itaat ettiğinde bundan mesuldürler ve cezaya çarptırılmaları gerekir. Çünkü meşru itaatin sınırları aşılmış haram olan itaate yönelinmiştir.¹⁰¹² Nitekim Hz. Peygamber'den rivayet edilen bir hadiste anlatıldığına göre: Peygamber bir seriye teşkil etti ve Ensar'dan birini onlara emir tayin etti. Seriyeye de ona itaat etmelerini emretti. Bir ara emir onlara kızdı ve odun toplamalarını emretti. Odunu yaktırdı ve kendilerini ateşe atmalarını emretti. Seriyeye bunu yapmadı. Mesele Hz. Peygambere anlatıldığında Peygamber buyurdu: “Eğer o ateşe girselerdi bir daha çıkamazlardı. Ancak iyi olana itaat edilir.”¹⁰¹³

Tabii tüm bu kurallar Müslümanların ekonomik ve siyasi olarak özgür oldukları bir toplumda geçerlidir.¹⁰¹⁴ Eğer böyle bir özgürlük durumu yoksa o vakit Müslümanlar buldukları her fırsatta bir devlet kurmak için çalışmalıdır.¹⁰¹⁵

Ulu'l-emr “kendisini” “Allah'ın ve peygamberinin hükmü”nde gösteren bu otorite ve yüksek kanunun Hz. Peygamber'in liderliğinin halefi durumundaki temsilcisi, bu otorite ve kanunun “sembolü”dür.” Bunun için de Hz. Peygamber'in emrettiğini emrettiği sürece bu temsilciye itaat vaciptir. Bu otoritenin yani Allah ve Rasulünün emrettiğinden veya yasakladığından saptığında ise kendisine muhalefet edilmesi vacip olur.¹⁰¹⁶ Nitekim Hz. Peygamber'den sonra halife olan Hz. Ebu Bekir'in (ö. 13/634) ilk hutbesinde bu durum açıkça ortaya konulmaktadır.¹⁰¹⁷ Hz. Ebu Bekir (r.) “sizin içinizden en iyiniz olmadığım halde” diyerek hem tevazu göstermiş hem de konuşmanın devamında halifeye itaat etmenin sınırlarını çizmiştir. Bu şekilde “Hz. Peygamber'in liderlik halefliliği” açısından muhalefet prensibi ortaya konuyor. Çünkü burada itaatsizliğe –yani red ve muhalefete-

¹⁰¹² Zeydan, *İslam'da Ferd ve Devlet Münasebetleri*, s. 149-150.

¹⁰¹³ Müslim, *İmâret*, 16; Tirmizi, *Cihad*, 29.

¹⁰¹⁴ İkbâl, “*İslam'da Devlet Kavramı*”, *İslami Siyaset Teorisi ve Sorunlar*, s. 58.

¹⁰¹⁵ İkbâl, a.g.mk, s. 58.

¹⁰¹⁶ Nevin, *İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhâlefet*, s. 140.

¹⁰¹⁷ “Sizin içinizde, en iyiniz olmadığım halde riyaseti (iktidarı) bana verdiniz. İyi yaparsam (hareket edersem) bana yardım edin, yanlış yaparsam beni doğrultun. Ey insanlar, ben Allah'a ve Resulüne itaat ettikçe, siz de bana itaat edin, eğer ben Allah'a ve Resulüne itaat etmezsem sizin bana itaat mecburiyetiniz ortadan kalkacaktır. Hamidullah, *İslâm Hukuku Etüdleri*, s. 129.

yöneliş, ancak İslam'da yasama gücünün gerçek sahibinin yüksek otoritesiyle tezat teşkil etmemesi durumunda söz konusu olmaktadır.¹⁰¹⁸

“İslam Şariatının hedeflerinin gerçekleşmesi için devlet başkanının seçimle işbaşına gelmesi zorunludur.”¹⁰¹⁹ Müslüman bir kimsede olsa seçim dışında iktidarı ele geçiren bir kişiye itaat etmek söz konusu değildir.¹⁰²⁰

Ayrıca yukarıda ifade edilen itaat edilmeyecek olan kimseler hakkındaki âyetlerden çıkan sonuç, kötü yöneticilere itaat etmemenin bir görev olarak insanlara verildiğidir.¹⁰²¹

Buradan devlet başkanının veya idarecinin seçilmesi noktasında bir serbestiyet söz konusudur. Devlet başkanı ümmetin ittifakı ile seçildikten sonra Allah'ın ve Rasûlü'nün koyduğu sınırlar çerçevesinde hükmettiği zaman tebaası mutlak manada kendisine itaat etmesi gerekir. Bu itaat zikredilen şartla devam eder aksi takdirde yöneticiye itaat edilme durumu ortadan kalkar.

5. İtaat Edilmeyecekler

İtaat konusunu ele alan âyetlerin önemli bir bölümü, itaat edilmeyecek sosyal, siyasi, dini ve düşünsel grupları ele alır:

a) Zanna Uyan İnsanların çoğunluğu

Yeryüzündeki insanların çoğuna uyulmaz. Çünkü onlar zanna tabi olurlar ve yalan söyleyerek Allah yolundan saptırırlar:

وَإِنْ تُطِيعُوا أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ لِيُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ

*"Yeryüzünde bulunanların çoğuna uyacak olursan, seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar zandan başka bir şeye tâbi olmaz, yalandan başka söz de söylemezler."*¹⁰²² Yüce Allah (c.) peygamberine ikazda bulunarak: Eğer sen yeryüzünde bulunanların çoğunluğuna itaat edecek, uyacak, onlardan hakem yapacak olursan, seni Allah'ın yolundan,

¹⁰¹⁸ Nevin, a.g.e, s. 140.

¹⁰¹⁹ Esed, *İslam'da Yönetim Biçimi*, s. 93.

¹⁰²⁰ Esed, a.g.e, s. 93.

¹⁰²¹ Lewis, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, s. 111.

¹⁰²² En'âm, 6/116.

şeriatından saptırırlar. Çünkü onlar hükümlerinde ilme, hak delile değil, ancak zan ve vehme tâbi olurlar. Ne inançlarında kesinlik, ne kanunlarında, ölçülerinde haklılık, ne de hükümlerinde isabet bulunur. Ve onlar başka değil, ancak kendi mızraklarıyla ölçer, kişisel, nefsanî ölçü ve tahminleriyle keyiflerine göre hüküm verir, yalan söylerler¹⁰²³ diyerek onu uyarmaktadır.

Peygamber gönderildiği topluma tabi olmaz bilakis onlar peygamber'e tabi olurlar:

وَاعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِّنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ
وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ
وَالْعَصْيَانَ أُولَٰئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ

*"Hem bilin ki, içinde Allah'ın elçisi vardır. Şayet o, birçok işlerde size uysaydı, sıkıntıya düşerdiniz. Fakat Allah size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize sindirmiştir. Küfrü, fıskı ve isyanı da size çirkin göstermiştir. İşte doğru yolda olanlar bunlardır."*¹⁰²⁴ Hz. Peygamber onlara uyması durumunda onlar sıkıntıya düşerler, sarpa sararlar, halleri yaman olur, çok zahmetlere, felaketlere maruz kalır ve yok olmaya giderlerdi. Çünkü kendisine uyulması gereken kişinin, kendisi başkalarına uyuyorsa o vakit işler ters gidiyor demektir.¹⁰²⁵

b) Şeytanın Dostları

Şeytanlar dostlarıyla birlikte insanlarla mücadele ederler ve Allah'a şirk koşmaya çağırarak yoldan çıkarmaya çalışırlar:

وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ
لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَآئِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ

"Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin. Kuşkusuz bu büyük bir günahdır. Gerçekten şeytanlar dostlarına, sizinle

¹⁰²³ Yazır, III, 1891.

¹⁰²⁴ Hucurât, 49/7.

¹⁰²⁵ Yazır, VI, 4457.

mücadele etmeleri için telkinde bulunurlar. Eğer onlara uyarsanız şüphesiz siz de Allah'a ortak koşanlar olursunuz." ¹⁰²⁶ Allah'ın ismi zikredilmeyen şeyi Müslümanların yememesini ve bunun açıkça başka fenalığı ve açık bir zararı anlaşılmasa bile, bir fiske (itaatsizlik) olduğunu, gizli ve manevi zararı ve bir cezası bulunduğunu mü'minlerin bilmesi gerekir. Bunun yanında ey müminler şu da muhakkak ki şeytanlar, dostlarına sizinle mücadele etmeleri için vahyeder gibi, gizli gizli telkinlerde bulunurlar. Bu emirlerin aksine olarak Allah'ın ismi anılanı yemeyin; anılmayanı yeyin, derler. "Şeyâtîn"den maksad ise, gizli şeytanlar, İblis ve askerleri, yani cin şeytanları; bunların dostlarından maksad da insan şeytanları ve tâbileridir. ¹⁰²⁷

c) Allah yolundan Uzaklaştıranlar ve Saptıranlar

Kafirler Allah'a ve rasûlüne itaat etmeme ve kendilerini saptıranlara uymanın cezasını ahirette bulacaklardır:

إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْكَافِرِينَ وَأَعَدَّ لَهُمْ سَعِيرًا خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَا يَجِدُونَ
وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا يَوْمَ ثَقُلَتْ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ
وَأَطَعْنَا الرَّسُولَ وَقَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَ
رَبَّنَا آتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنَهُمُ لَعْنًا كَبِيرًا

"Şu muhakkak ki, Allah kâfirleri rahmetinden kovmuş ve onlara çılgın bir ateş hazırlamıştır. (onlar) orada ebedî kalacaklar, (kendilerini koruyacak) ne bir dost ne de bir yardımcı bulacaklardır. Yüzleri ateşte evirilip çevrildiği gün: Eyvah bize! Keşke Allah'a itaat etseydik, Peygamber'e de itaat etseydik! derler. Ey Rabbimiz! Biz reislerimize ve büyüklerimize uyduk da bizi yoldan saptırdılar, derler. Rabbimiz! Onlara iki kat azap ver ve onları büyük bir lânetle rahmetinden kov." ¹⁰²⁸ Yüzleri, ateşte kızartılan et gibi, bir yönden diğer yöne çevrildiği gün, kaçırmış oldukları fırsatların hasretini çekerek şöyle derler: Keşke Allah'a ve Rasûlüne itaat etseydik de bu horlayıcı azabı çekmeseydik. ¹⁰²⁹

¹⁰²⁶ En'am, 6/121.

¹⁰²⁷ Yazır, III, 2045.

¹⁰²⁸ Ahzâb, 33/64-68.

¹⁰²⁹ Sabunî, Safvetü't-Tefasir, II, 538-539.

Firavun'a boyun eğerek itaat edenler azaba duçar olmuşlardır:

فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَأَطَاعُوهُ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ فَلَمَّا آسَفُونَا انتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ

"Firavun Kavmini aldattı; onlar da kendisine boyun eğdiler. Onlar yoldan çıkmış bir kavimdir. Böylece bizi öfkelerendirince onlardan intikam aldık, hepsini suda boğduk." ¹⁰³⁰ Firavun kavmini küçümsedi ve onları sapıklığa çağırdı. Ama onlar yine kendisine (icabetle) itaat ettiler. ¹⁰³¹

d) Ehli Kitap

Allah yolunu eğri göstermeye çalışarak müminleri inkârcılığa sevk eden ehl-i kitaba itaat edilmez:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَطِيعُوا فَرِيقًا مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُم بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ

"Ey iman edenler! Kendilerine kitap verilenlerden bir gruba uyarsanız imanınızdan sonra sizi yeniden inkârcılığa sevk ederler." ¹⁰³² Ey iman edenler! Ehl-i kitaptan bir gruba uyarsanız Allah size imanı nasip ettikten sonra, onlar sizi yeniden kâfir ederler. Bu âyet Evs ve Hazrec kabilelerine hitap etmektedir. Çünkü iniş sebebinde de belirtildiği gibi, Yahudiler onları fitneye düşürmek istiyorlardı. Ancak âyetin lafzı umumî olup, bütün mü'minleri içine almaktadır. ¹⁰³³

e) Kâfirler ve Münafıklar

Kâfirlere tabi olmak hüsrana düşmeye ve pişmanlığa sebebiyet verir:

¹⁰³⁰ Zuhruf, 43/54-55.

¹⁰³¹ İbn Kesir, Tefsir, IV, 140-141.

¹⁰³² Âl-i İmrân, 3/100.

¹⁰³³ Sabunî, Safvetü't-Tefasir, I, 219.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا يَرُدُّوكُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ
فَتَنقَلِبُوا خَاسِرِينَ

"Ey iman edenler! Eğer kâfirlere uyarsanız, gerisin geriye (eski dininize) döndürürler de, hüsrana uğrayanların durumuna düşersiniz."¹⁰³⁴ Peygamberlerin yardımcılara uymayı özendirdikten sonra, bu âyetler de "eski dininize dönün" diyen münafıkların sözleri sebebiyle inmiştir. Bu âyet kâfirlere uymaktan sakındırmakla birlikte, cihaddan kaçmak mağlup olmayı, bu da neticede dünya ve ahirette zarar doğuran dinden dönmeye götürecek bir felakettir.¹⁰³⁵

Kâfirlere boyun eğilmeyerek onlarla var güçle savaşılr:

فَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَجَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا

"(Fakat evrensel uyarıcılık görevini sana verdik.) o halde, kâfirlere boyun eğme ve bununla (Kur'ân ile) onlara karşı olanca gücünle büyük bir savaş ver!"¹⁰³⁶ Hz. Peygamber (s.)'in kâfirlere itaat etmemesi ve Furkan ile onlara karşı var gücüyle büyük bir cihad yapması isteniyor.¹⁰³⁷

Korkulacak olan Allah'tır. Onun için de kâfirlere ve münafıklara itaat edilmez:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا
حَكِيمًا

"Ey Peygamber! Allah'tan kork, kâfirlere ve münafıklara boyun eğme. Elbette Allah her şeyi bilmekte ve yerli yerince yapmaktadır"¹⁰³⁸ buyrularak peygamberin, kâfirlere ve münafıklara itaat etmemesi, onların sözlerine kulak verip de görevini yerine getirmekten çekinmemesi isteniyor.¹⁰³⁹

¹⁰³⁴ Âl-i İmrân, 3/149.

¹⁰³⁵ Yazır, II, 1198.

¹⁰³⁶ Furkân, 25/52.

¹⁰³⁷ Yazır, V, 3601.

¹⁰³⁸ Ahzâb, 33/1.

¹⁰³⁹ Yazır, VI, 3868.

Allah kendisine güvenip dayanan kimseye yardım eder. O halde kâfirler ve münafıklara itaat edilmez:

وَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ وَدَعِ أَذَاهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا

*"Kâfirlere ve münafıklara boyun eğme. Onların eziyetlerine aldırma. Allah'a güvenip dayan, vekil ve destek olarak Allah yeter."*¹⁰⁴⁰ Hz. Peygamber (s.)'e, davet görevini yerine getirirken kâfirlere ve münafıklara dost gibi görünmek, alçaktan almak, tebliğde yumuşak davranmak, uyarıda hoşgörü göstermek yasaklanmıştır. Burada Allah'ın emirlerini tebliğde bir parça hoşgörü, kâfirlere ve münafıklara itaat etmek manasında anlaşılmıştır.¹⁰⁴¹

f) Yalanlayanlar ve Kötü Ahlâklılar

Hakikati yalanlayanlara ve dünya hayatında mal mülk sahibi kötü huylu olan kimselere malları ve oğulları var diye itaat edilmez:

إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ فَلَا تُطِيعِ الْمُكَذِّبِينَ وَتُؤَاوُوا لَوْ تَذْهَبُ فَيَذْنُونَ وَلَا تُطِيعُ كُلَّ حَلَّافٍ مَّهِينٍ هَمَّازٍ مَشَاءَ بَنِمِيمٍ مَنَّا لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ أَنِمْ عُنَّا بَعْدَ ذَلِكَ زَنِيمٍ أَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنِينَ إِذَا تُتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ

"Doğrusu Rabbin, kendi yolundan sapan kişiyi en iyi bilendir, hidayete erenleri de en iyi bilen O'dur. O halde, (hakikati) yalan sayanlara boyun eğme! Onlar isterler ki, sen yumuşak davranasın da onlar da sana yumuşak davransınlar. (Rasûlüm!) Alabildiğine yemin eden, aşağılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan lâf götürüp getiren, iyiliği engelleyen, mütecaviz, günaha dadanmış, kaba ve haşin, bütün bunlardan sonra bir de soysuzlukla damgalanmış kimselerden hiç birine, mal ve oğulları vardır diye, sakın boyun eğme. Ona âyetlerimiz okunduğu zaman o, «Öncekilerin

¹⁰⁴⁰ Ahzâb, 33/48.

¹⁰⁴¹ Yazır, VI, 3911.

*masalları!» der.*¹⁰⁴² Hz. Peygamber Allah’a itaat etmeye ve yalancılara itaat etmemeye çağrılmaktadır. Bu gerçekleri yalanlayan, yalan çıkarmaya çalışarak yalancılık eden ve sonunda kendi kendilerini yalanlayacak olan inkârcıları dinlememeye, tanımamaya, sözlerini tutmamaya davet edilmekte, onların Hz. Peygamber’i (s.) sokmak istedikleri yanlış yola gitmemesi, haksızlıklarına, isyanlarına rağmen görevine, o yüce ahlâkın uygulanmasına devam etmesi kendisinden istenmektedir. Burada öncelikle ve özel olarak peygambere hitap olmakla birlikte dolaylı olarak akıl taşıyan herkese bir öğüttür.¹⁰⁴³

g) Kalbi Gafiller ve Günahkârlar

Aşırı giden, kötü arzuların esiri olmuş ve Allah’ı anmaktan geri duran kimselere itaat edilmez:

وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ
وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَن
ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا

*"Sabah akşam Rablerine, O'nun rızasını dileyerek dua edenlerle birlikte candan sebat et. Dünya hayatının süsünü isteyerek gözlerini onlardan çevirme. Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, kötü arzularına uymuş ve işi gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme."*¹⁰⁴⁴ Bu âyet-i Kerimenin, Kureyş'in ileri gelenleri hakkında nâzil olduğu zikredilmektedir. Kureyş müşriklerinden ileri gelenler, Resulullah'tan, Bilal, Ammar, Süheyb, Habbab ve İbn-i Mes'ud gibi fakir müminlerle oturup kalkmamasını, sadece kendileriyle oturup kalkmasını istemişler ve bunun üzerine bu âyet-i kerîme nazil olmuş ve Resulullah'ın, dünya hayatını tercih ederek varlıklı müşriklerle oturup kalkması yasaklanmış, fakir de olsalar müminlerden ayrılmaması emredilmiştir.¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴² Kalem, 68/7-15.

¹⁰⁴³ Yazır, VIII, 5270.

¹⁰⁴⁴ Kehf, 18/28.

¹⁰⁴⁵ Taberî, Tefsir, XV, 239.

Hiçbir günahkâra ve nanköre itaat edilmez; bilakis Allah'ın hükmüne itaat edilerek sabredilir:

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ تَنْزِيلًا فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ
أَثِمًا أَوْ كَفُورًا

"(Rasûlüm!) Kur'ân'ı sana biz, evet biz indirdik. Artık Rabbinin hükmüne (boyun eğip) sabret; onlardan hiçbir günahkâra yahut hiçbir nanköre boyun eğme."¹⁰⁴⁶ Allah (c.) Peygamber'inden acele etmemesini, Rabbinin hüküm vermesi için sabretmesini istiyor. Aynı zamanda, imtihan ettiği bir takım gayret ve didinmelerin zorluğuna dayanmasını, ilerde vereceği hükmü gözetmesini, çünkü bu çekilen zahmetlerin güzel bir sonunun var olacağını sabırsızlık edip de o insanlar içinden bir günahkâra yani günaha çağıran bir günahkâra veya küfre çağıran nankör bir kâfire itaat etmemesini istiyor.¹⁰⁴⁷

Kulu Allah'a yaklaştıran namaz ibadetinden alıkoyan kimseye itaat edilmeyecektir:

كَلَّا لَا تُطِيعُهُ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ

"Namaz kılmaktan menedene asla uyma (itaat etme). Sen secde et, rabbine yaklaş." ¹⁰⁴⁸ Kendini zengin gören, yalancı, cinayetkâr, namazdan alıkoyan azgına itaat edilmemesi istenmektedir. Bilakis kişi Rabbinin emrine boyun eğmekle okuyacak secde edecek ve O'na yaklaşıacaktır.¹⁰⁴⁹

h) Şirke Zorlayan Anne Baba

Burada ise ana-babaya iyilik tavsiye edilmiş, fakat şirk koşmak gibi hususlarda kendilerine itaat etmeleri istenirse bu durumda onlara itaat edilmemesi istenmiştir:

وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا وَإِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ
بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ

¹⁰⁴⁶ İnsan, 76/23-24.

¹⁰⁴⁷ Yazır, VIII, 5513.

¹⁰⁴⁸ Alâk, 96/19.

¹⁰⁴⁹ Yazır, VIII, 5962.

“Biz, insana, ana-babasına iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Eğer onlar, seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi (körü körüne) bana ortak koşman için zorlarlarsa, onlara itaat etme. Dönüşünüz ancak banadır. O zaman size yapmış olduklarınızı haber vereceğim.”¹⁰⁵⁰ Şayet müşrik iseler ve senin de onların dinine tâbi olmanı arzularlarsa sakın onlara uyma, bu konuda onlara itaat etme.¹⁰⁵¹

وَأِنْ جَاهَدَاكَ عَلَى أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا
وَصَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ
فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

"Eğer onlar (ana-baba) seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi (körü körüne) bana ortak koşman için zorlarlarsa, onlara itaat etme. Onlarla dünyada iyi geçin. Bana yönelenlerin yoluna uy. Sonunda dönüşünüz ancak banadır. O zaman size, yapmış olduklarınızı haber veririm."¹⁰⁵² Ana babaya teşekkür insana tavsiye edilirken, eğer onlar Allah'a şirk koşmak için evladı zorlarlarsa ve bu kişinin hakkında hiçbir bilgi olmayan bir iş durumundaysa o vakit kişi onların ikisine de itaat etmeyecek ancak günaha iştirak etmeksizin, şeriatın razı olacağı iyilik ve insanlığın gerektirdiği şekilde onlara yardımcı olacaktır. Mesela yemek, içmek, giymek gibi ihtiyaçlarını düzene koymak, eziyet etmemek, ağır söylememek, hastalıklarına bakmak, vefatlarında defnetmek gibi dünyaya ait yardımlarını yapmaktan geri kalma, manasındadır.¹⁰⁵³

Kur'ân'da ana babaya itaati emreden ayetlerde itaat, dış görünüşü kurtarmak için yapılan uyumlu davranış şeklinde değil, bilakis içten ve gönül hoşluğuyla yerine getirilmesi gereken bir vazife olarak telakki edilmektedir. Bu yüzden de birçok ayette “birr” ve “ihsan” kelimeleri kullanılarak onlara karşı nezaketli olunması, sevgi ve saygıda kusur edilmemesi istenmiştir. Ayrıca İslam geleneği içerisinde büyüklere, eğitim

¹⁰⁵⁰ Ankebût, 29/8.

¹⁰⁵¹ İbn Kesir, Tefsir, III, 416.

¹⁰⁵² Lokman, 31/15.

¹⁰⁵³ Yazır, VI, 3845.

ve öğretime katkıda bulunan hocalara ve âlimlere karşı itaat önemli addedilmiş ve bunun bir erdem olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁵⁴

i) Aşırıları

Aşırıların gittiği yoldan gidilmeyerek Allah'a itaat edilecektir:

فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ الَّذِينَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ

"Artık Allah'tan korkun ve bana itaat edin. Yeryüzünde bozgunculuk yapıp dirlik düzenlik vermeyen aşırı gidenlerin emrine uymayın"¹⁰⁵⁵ Ey Semud kavmi, Allah'tan korkun, onun emirlerine boyun eğin. Öğüt ve uyarılarımda bana itaat edin doğru yolu bulmuş olursunuz. Allah'a isyan ederek yeryüzünde bozgunculuk çıkaran ve Allah'a itaat etmek suretiyle kendilerini düzeltmeyen israfçıların emrine uymayın.¹⁰⁵⁶

6. İtaatin Karşılığı

a) Ecir

Özellikle savaş emrine itaat, Allah'ın güzel ecrinin yolunu açar:

قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ سَتُدْعُونَ إِلَى قَوْمٍ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ تُقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسْلِمُونَ فَإِنْ تُطِيعُوا يُؤْتِكُمُ اللَّهُ أَجْرًا حَسَنًا وَإِنْ تَتَوَلَّوْا كَمَا تَوَلَّيْتُمْ مِّن قَبْلُ يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا

"Bedevîlerden (seferden) geri kalmış olanlara de ki: Siz Yakında çok kuvvetli bir kavme karşı savaşılmaya çağırılacaksınız. Onlarla, teslim oluncaya kadar savaşacaksınız. Eğer emre itaat ederseniz, Allah size güzel bir mükâfat verir. Ama önceden döndüğünüz gibi yine dönecek olursanız sizi acıklı bir azaba uğrattır."¹⁰⁵⁷ Peygamber'in arkasından gitmemenize rağmen

¹⁰⁵⁴ Alper, XXIII, 445.

¹⁰⁵⁵ Şuarâ, 26/150-152.

¹⁰⁵⁶ Taberî, Tefsir, XVII, 624-625.

¹⁰⁵⁷ Fetih, 48/16.

Hız. Ömer (r.) (ö. 23/644) çağırđığı Şeye itaat ederseniz o vakit tövbeniz kabul edilir ve Allah size güzel bir ecir verir.¹⁰⁵⁸

b) Rahmet

Allah ve Peygamber'ine itaat etmek rahmete vesiledir:

وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

*"Allah'a ve Rasûl'üne itaat edin ki rahmete kavuşturulasınız"*¹⁰⁵⁹

Allah'a itaat etmek ve emirlerine sarılmak suretiyle, mağfireti gerektiren amellere koşuşunuz ve göklerin ve yerin genişliğı kadar geniş olan cennete koşunuz.¹⁰⁶⁰

Namazı kılan iyiliğı emreden, kötülükten nehyeden, zekâtı veren Allah' ve Peygamber'ine itaat eden birbirinin velisi erkek ve kadın müminler Allah'ın rahmetine mazhar olacaklardır:

وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيُطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

*"Mümin erkeklerle mümin kadınlar da birbirlerinin velileridir. Onlar iyiliğı emreder, kötülükten alıkorlar, namazı dosdoğru kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve Rasûl'üne itaat ederler. İşte onlara Allah rahmet edecektir. Şüphesiz Allah azizdir, hikmet sahibidir."*¹⁰⁶¹ Namaz kılarlar, Allah'a itaat ederler, zekât verirler, Allah'ın yarattıklarına iyilik ederler. Emrettiklerinde ve yasakladıklarını terketmede Allah ve Rasûl'üne itaat ederler. İşte Allah bunlara; bu sıfatlarla nitelenmiş olanlara rahmet edecektir.¹⁰⁶²

Namaz kılarak, zekat vererek ve Peygamber' itaat ederek rahmete erişilir:

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

¹⁰⁵⁸ Suyutî, *Dürri'l-Mensur*, XIII, 478.

¹⁰⁵⁹ Al-i İmran, 3/132.

¹⁰⁶⁰ Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, I, 229.

¹⁰⁶¹ Tevbe, 9/71.

¹⁰⁶² İbn Kesir, *Tefsir*, II, 383.

"Namazı kılın; zekâtı verin; Peygamber'e itaat edin ki merhamet göresiniz."¹⁰⁶³

Gerçek manada iman etmek rahmeti celbeder:

قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ
الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ
غَفُورٌ رَحِيمٌ

"Bedeviler "inandık" dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama "boyun eğdik" deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi. Eğer Allah'a ve elçisine itaat ederseniz, Allah işlerinizden hiçbir şeyi eksiltmez. Çünkü Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir."¹⁰⁶⁴ Allah'a ve Rasulüne itaat edilmesi, yani açıktan şahadet ile ikrar edildiği gibi kalben de samimiyetle imana yükselip olgun mümin, doğdoğru Müslüman olmak üzere amel ederek Allah ve Rasulünün emirlerini seve seve yerine getirme durumunda Allah amellerin hiçbirini eksik olarak ödemeyecek, değerinden eksik ecir ile karşılamayacaktır. Çünkü Allah Gafur'dur, itaat edenlerin kusurunu bağışlayan; Rahim'dir rahmetinden ihsanı ile ecir verendir.¹⁰⁶⁵

Allah'ın günahları bağışlaması Allah'a kulluk etmeye, O'ndan sakınmaya ve Peygamber'ine itaat etmeye bağlıdır:

أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ وَأَطِيعُوا رُسُلَهُ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرْكُمْ إِلَى
أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ أَجَلَ اللَّهِ إِذَا جَاءَ لَا يُؤَخَّرُ لَوْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

"Nuh şöyle dedi: Ey Kavmim! Şüpheniz olmasın ki, ben sizi, «Allah'a kulluk edin; O'na karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin ki, Allah bir kısım günahlarınızı bağışlasın ve sizi belli bir vâdeye kadar tehir etsin (muaheze etmeden yaşatsın)» diyerek apaçık uyarın bir kimseyim. Bilinmeli ki Allah'ın tayin ettiği vâde gelince, artık o ertelenmez. Keşke

¹⁰⁶³ Nûr, 24/56.

¹⁰⁶⁴ Hucurât, 49/14.

¹⁰⁶⁵ Yazır, VI, 4481.

*bilseydiniz!"*¹⁰⁶⁶ Bu âyet, geçmiş günahların bağışlanabileceğine ve insanlara belirli bir süreye kadar mühlet verilmesinin onlara sevap kazanabilecekleri güzel işler yapma fırsatı vereceğine işaret etmektedir.¹⁰⁶⁷ Bu da insanoğlu için çok büyük bir rahmettir. Çünkü insanoğlu için bir bakıma yaşadığı kötü hayatı telafi imkânı vermektedir.

c) Kurtuluş (fevz, felah, necat)

Allah'a ve Peygambere itaat, kurtuluş yolunun anahtarıdır:

وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَخْشَ اللَّهَ وَيَتَّقْهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ

*"Her kim Allah'a ve Resulüne itaat eder, Allah'a saygı duyar ve O'ndan sakınırsa, işte asıl bunlar mutluluğa erenlerdir"*¹⁰⁶⁸ buyrulur her konuda Allah'ın kitabına ve Rasulünün sünnetine tabi olanlar ve Allah'tan korkanlar kurtuluşa erecek, üstünlüğü elde edecek ve kurtuluş meydanında hedeflenen gayeye ulaşabilecek, ebedi saadetin de en son noktasına varacaklardır.¹⁰⁶⁹

Kim Allah'tan korkarak ve doğru söz söyleyerek Allah'a ve Rasûl'e itaat ederse, Allah o kimsenin işlerini düzeltecek ve günahlarını bağışlayacaktır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَفُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا

*"Ey İman edenler! Allah'tan korkun ve doğru söz söyleyin. (Böyle davranırsanız) Allah işlerinizi düzeltir ve günahlarınızı bağışlar. Kim Allah ve Rasûlüne itaat ederse büyük bir kurtuluşa ermiş olur."*¹⁰⁷⁰ Her kim Allah'a ve Rasûlüne itaat ederse yani yükümlü tutuldukları emirlere ve yasaklara riayet ederse -ki bu da Allah'a ve Rasûlüne itaatle olur- o

¹⁰⁶⁶ Nuh, 71/3-4.

¹⁰⁶⁷ Yazır, VIII, 5369.

¹⁰⁶⁸ Nûr, 24/52.

¹⁰⁶⁹ Yazır, V, 3533.

¹⁰⁷⁰ Ahzâb, 33/70-71.

gerçekten büyük bir maksada, kurtuluşa ve en büyük hoşnutluğa erişmiş olur.¹⁰⁷¹

d) Cennet

Allah'a ve Rasûlüne itaat edenler büyük kurtuluş olarak zemininden ırmaklar akan cennetlere gireceklerdir:

تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا
الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

*"Bunlar, Allah'ın (koyduğu) sınırlardır. Kim Allah'a ve Peygamberine itaat ederse Allah onu, zemininden ırmaklar akan cennetlere koyacaktır; orada devamlı kalıcıdır; işte büyük kurtuluş budur."*¹⁰⁷²

Âyette belirtilen buyruk, yasak ve tavsiyelerin Allah Teâlâ tarafından konulmuş sınırlar olduğu, Allah ve Resulüne itaat edenlerin âhirette büyük mükâfatlara nail olacakları bildirilmektedir.¹⁰⁷³

Allah'a ve Rasûl'e itaat eden iyi insanlarla birlikte olacaktır:

وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ
وَالصَّادِقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا

*"Kim Allah'a ve Rasûl'e itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, siddikler, şehidler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaşlardır!"*¹⁰⁷⁴ âyeti ile ilgili olarak Yazır (ö.1942); bu şekilde yapmakla, yani Allah'a ve Rasulüne itaat etmekle kendilerine gerçekten büyük bir mükâfat verileceğini ve bunlar doğru yola iletileceğini¹⁰⁷⁵ belirtir.

Özürlü de olsa Allah'a ve Rasûlüne itaat ettiği takdirde cennetle ödüllendirilecektir:

¹⁰⁷¹ Yazır, VI, 3933.

¹⁰⁷² Nisa, 4/13.

¹⁰⁷³ Kur'an Yolu, II, 28.

¹⁰⁷⁴ Nisa, 4/69.

¹⁰⁷⁵ Yazır, II, 1381.

لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ
حَرْجٌ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَمَنْ
يَتَوَلَّ يُعَذِّبْهُ عَذَاباً أَلِيماً

"Köre vebal yoktur, topala da vebal yoktur, hastaya da vebal yoktur. (Bunlar savaşa katılmak zorunda değildirler.) Kim Allah'a ve Peygamberine itaat ederse, Allah onu altından ırmaklar akan cennetlere sokar. Kim de geri kalırsa, onu acı bir azaba uğratar." ¹⁰⁷⁶ Hastaya, görülen bu özürlerinden dolayı savaşa gitmeme hususunda bir vebal veya günah yoktur. Kim, Allah'ın ve Rasulünün emrine itaat ederse, Allah onu, içinde ebedî kalmak üzere naîm cennetlerine sokar. Kim de özürsüz olarak savaştan geri kalırsa, Allah onu dünyada rezillik ve âhirette de ateşle, şiddetli bir azaba uğratar. ¹⁰⁷⁷

e) Allah'ın Kendilerini Sevmesi ve Bağışlaması

Rasûle tabi olmak Allah'ın insanı sevmesine ve günahlarını bağışlamasına vesile olur:

قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ
غَفُورٌ رَحِيمٌ

"(Rasûlüm!) De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir." ¹⁰⁷⁸ Muhabbet insan ruhunun yücelik ve güzellik sezdiği bir şeye öyle bir meyil verir ki, kişiyi ona yaklaşmak için gerekli sebep ve vesilelere yöneltir. Üstelik sevenin hedefi, sevgilinin rızasına erebilmek ve öfkesinden sakınmak ve korunmak olduğundan, sevgi, itaat isteğini ve isyan sayılan şeylerden de kaçınmayı gerektirir. Herhangi bir kişi, hakiki yüceliğin ve kemalin ancak ve ancak Allah'a ait olduğunu idrak edip anladığı zaman, onun bütün sevgisi Allah için, Allah yolunda ve Allah'ın rızasını kazanmak uğrunda olur. ¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷⁶ Fetih, 48/17.

¹⁰⁷⁷ Sabunî, *Safvetü't-Tefasir*, III, 222.

¹⁰⁷⁸ Al-i İmran, 3/31.

¹⁰⁷⁹ Yazır, II, 1076.

7. İtaatsizliğin Sonu

a) Amelin İptali

Allah ve peygamberine itaat etmemek amelin iptaline neden olur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَلَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ

"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere itaat edin. İşlerinizi boşa çıkarmayın."¹⁰⁸⁰ Ey iman edenler Allah'a ve peygamber'e itaat edin de amellerinizi iptal etmeyin.¹⁰⁸¹ Yani diğerlerinin yaptığı gibi küfür, münafıklık, kendini beğenme, riya, başa kakma, eziyet etme ve bunlara benzer itaatsizlik etmeyin ve başlanmış olan herhangi bir ameli bozabilecek, iptal ettirecek ters bir fiil ve hareket yapıp ameli hükümsüz bırakmayın.¹⁰⁸²

b) Sorumluluk

Peygamber'in sorumluluğu kendisine vahyedileni insanlara duyurmaktır. İnsanın sorumluluğu ise Allah ve Rasûlüne itaat etmesidir:

فَلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ وَإِنْ تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ

"De ki: Allah'a itaat edin; Peygamber'e de itaat edin. Eğer yüz çevirirseniz şunu bilin ki, Peygamber'in sorumluluğu kendisine yüklenen (tebliğ görevini yapmak), sizin sorumluluğunuz da size yüklenen (görevleri yerine getirmeniz)dir. Eğer ona itaat ederseniz, doğru yolu bulmuş olursunuz. Peygamber'e düşen, sadece açık-seçik duyurmaktır."¹⁰⁸³ Yani peygambere itaat özellikle Allah'ın emridir, bundan dolayı ona itaat edilmedikçe Allah'a itaat edilmiş olamaz. Allah'ın kitabına yapışmak nasıl bir görev ise, peygamberin sünnetine yapışmak da öyle bir görev ve bir vecibedir. Eğer onlar yüz çevirir, yani o haksızlar yine aldırmazlarsa Peygambere yüklenen görev ancak tebliğ etmektir. Sizin sorumluluğunuz

¹⁰⁸⁰ Muhammed, 47/33.

¹⁰⁸¹ Yazır, VI, 4397.

¹⁰⁸² Yazır, VI, 4397.

¹⁰⁸³ Nur, 24/54.

size yüklenen görevdir ki bu da itaat etmektir. Buradaki yüklenilen görevde itaatsizler ne kadar çoğalırsa peygamberin ve mü'minlerin görevi de o kadar zorlaşacaktır.¹⁰⁸⁴

Elçi Allah'a ve kendisine itaat konusunda sizi zorlamaz. Ona düşen ancak tebliğdir:

وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَإِنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ

"Allah'a itaat edin, Peygamber'e de itaat edin. Yüz çevirirseniz bilin ki, elçimize düşen apaçık bir duyurmadır."¹⁰⁸⁵ Allah'ın koyduğu hükümde Allah'a ve Rasûlüne itaat emredilmekte, hükümlerinin yapılması ve yasaklarının da terkedilmesi buyurulmaktadır.¹⁰⁸⁶

c) Cehennem

O gün Allah'a ve Peygamberine itaat etmemenin pişmanlığı duyulacak fakat iş işten geçmiş olacaktır:

يَوْمَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَّا أَطَعْنَا اللَّهَ وَأَطَعْنَا الرَّسُولَ

"Yüzleri ateşte evirilip çevrildiği gün: Eyvah bize! Keşke Allah'a itaat etseydik, Peygamber'e de itaat etseydik! derler."¹⁰⁸⁷ Allah teala bu âyetlerde ise kâfirlerin, suçlarını başkalarının üzerine atmaya çalıştıklarını ve kendilerine uydukları liderlerinin kendilerini saptırdıklarını söyleyeceklerini bildirmekte ve onların bu tür bahanelerle Ailâhın cezalarından kurtulamayacaklarını, bu nedenle kendilerini saptıranlara kat kat azap verilmesini islemekten başka bir çareleri kalmayacağını beyan etmektedir.¹⁰⁸⁸

Mazereti olanlar savaşa katılmayabilirler. Ama kim gerçek manada Allah'a ve Rasulüne itaat ederse mükâfatını görecektir, kim de itaat etmezse acı bir akıbetle karşılaşacaktır:

¹⁰⁸⁴ Yazır, V, 3534.

¹⁰⁸⁵ Tegâbun, 64/12.

¹⁰⁸⁶ İbn Kesir, Tefsir, IV, 401.

¹⁰⁸⁷ Ahzâb, 33/66.

¹⁰⁸⁸ Taberî, Tefsir, XIX, 188.

لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ
حَرْجٌ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَمَنْ
يَتَوَلَّ يُعَذِّبْهُ عَذَاباً أَلِيماً

"Köre vebal yoktur, topala da vebal yoktur, hastaya da vebal yoktur. (Bunlar savaşa katılmak zorunda değildirler.) Kim Allah'a ve Peygamberine itaat ederse, Allah onu altından ırmaklar akan cennetlere sokar. Kim de geri kalırsa, onu acı bir azaba uğratar"¹⁰⁸⁹ Bu âyetle savaşa gitmede mazereti olanlara, yani âmâyâ, köre, topala, hastaya vebal yoktur. Bunlar özürlü olduklarından savaşa katılmaktan geri kalabilirler. Bunun yanında isterlerse kendilerine mani olunmaz ve bunlar başkalarına yük olacak derecede olmamak şartıyla karşı koymak yönünden sevaba bile erişirler.¹⁰⁹⁰

8. Hz. Peygamber'in Sünnetinde İtaat

Buhari'de (ö. 255/869), Kitabu'l-Ahkâm'ın ilk babında geçen bir hadis-i şerifde Rasulullah (s.) şöyle buyuruyor: "Kim bana itaat ederse, o Allah'a itaat etmiş olur ve kim bana isyan ederse, O Allah'a isyan etmiş olur. Aynı şekilde, kim benim tayin ettiğim komutana itaat ederse, o bana itaat etmiş olur ve kim benim tayin ettiğim komutana isyan ederse, o bana isyan etmiş olur".¹⁰⁹¹

Rasulullah'ın bu hadisi dikkatle incelendiğinde buradaki itaat ve isyan kelimelerinin siyasi anlamda kullanıldığı görülür. Nitekim hadis metninde geçen "emir" yani komutan kelimesi, devlet başkanı olan Rasulullah'ın bizzat kendisi tarafından tespit edilmiş ve bu kişiye itaati de O istemiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber Allah'tan aldığı vahyi insanlara ulaştırabilmek için başkanı olduğu devleti araç olarak kullanıyordu.¹⁰⁹²

Hz. Enes (r.) anlatıyor: "Rasûlullah (s.) buyurdular ki: "Dinleyin ve itaat edin! Hatta üstünüze, başı kuru üzüm danesi gibi siyah Habeşli bir

¹⁰⁸⁹ Fetih, 48/17.

¹⁰⁹⁰ Yazır, VI, 4418.

¹⁰⁹¹ Sırma, "Asrı Saadet'te Devlet Başkanlığı", Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, s. 39.

¹⁰⁹² Sırma, "Asrı Saadet'te Devlet Başkanlığı", Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, s. 39.

*köle bile tayin edilmiş olsa, aranızda Kitabullah'ı tatbik ettikçe. . . (itaatten ayrılmayın)."*¹⁰⁹³ Burada siyah bir kölenin dahi idari makama gelebileceği ifade edilmektedir. Aslolan kişinin o makam gelebilmesi için ehliyeti ve liyakattir.

Hiz. Ebû Hüreyre (r.) (ö. 56/676) anlatıyor: "Rasûlullah (s.) buyurdular ki: *"Kim bana itaat etmişse mutlaka Allah'a itaat etmiştir. Kim de bana isyan etmiş ise, mutlaka Allah'a isyan etmiştir. Kim emîre itaat ederse mutlaka bana itaat etmiş olur. Kim de emîre isyan ederse mutlaka bana isyan etmiş olur."*¹⁰⁹⁴

Hiz. İbnu Ömer (r.) (ö. 76/696) anlatıyor: "Rasûlullah (s.) buyurdular ki: *"Müslüman kişiye, hoşuna giden veya gitmeyen her hususta itaat etmesi gerekir. Ancak, masiyet (Allah'a isyan) emredilmişse o hariç, eğer masiyet emredilmişse, dinlemek de yok, itaat de yok."*¹⁰⁹⁵

Ebû Hüreyre (r.) (ö. 56/676) anlatıyor: "Rasûlullah (s.) buyurdular ki: *"Kim itaatten dışarı çıkar ve cemaatten ayrılır ve bu halde ölürse, cahiliye ölümü ile ölür."*¹⁰⁹⁶

Ebû Hüreyre'nin bir rivayetinde şöyle gelmiştir: Rasûlullah (s.) buyurdular ki: *"Kim itaatten çıkar, cemaatten ayrılır (ve bu halde ölürse) cahiliye ölümü ile ölmüş olur. Kim de körü körüne çekilmiş (ummiyye) bir bayrak altında savaşırsın, asabiyet (ırkçılık) için gadablanırsın veya asabiyete çağırırsın veya asabiyete yardım edersin, bu esnada da öldürülürse bu ölüm de cahiliye ölümüdür. Kim ümmetimin üzerine gelip iyi olana da, kötü olana da ayırım yapmadan vurursun, mü'min olanlarına hürmet tanımaz, ahid sahibine verdiği sözü de yerine getirmezse o benden değildir, ben de ondan değilim."*¹⁰⁹⁷

Ebû Bekir (r.) anlatıyor: "Rasûlullah (s.) buyurdular ki: *"Kim Allah'ın yeryüzündeki sultanını alçaltırsa, Allah da onu alçaltır."*¹⁰⁹⁸

¹⁰⁹³ Buhârî, Ahkâm 4, Ezân 54, 56.

¹⁰⁹⁴ Buhârî, Ahkâm 1, Cihad 109; Müslim, İmâret 33; Nesâî, Bey'at, 27.

¹⁰⁹⁵ Buhârî, Ahkâm 4, Cihad 108; Müslim, İmâret, 38; Tirmizî, Cihad 29; Ebû Davud, Cihad 86; Nesâî, Bey'at 34.

¹⁰⁹⁶ Buhârî, Ahkâm 4; Müslim, İmâret, 53; Nesâî, Tahrim, 28; İbnu Mace, Fiten, 7.

¹⁰⁹⁷ Müslim, İmâret, 53; Nesâî, Tahrim 28; İbnu Mâce, Fiten, 7.

¹⁰⁹⁸ Tirmizî, Fiten 47.

9. İtaatin Sonucu

Devlet idarelerinde, devletin işlerinin düzenli ve aksamadan yürüyebilmesinin en önemli unsurlarından biri de itaattir ki yokluğunda anarşi ve başıboşluk meydana gelir.¹⁰⁹⁹

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi ulu'l-emre itaat, onların Allah'ın ve Peygamber'inin öğretilerine, emirlerine itaat etmelerine bağlıdır. Nitekim Abdullah b. Ömer'den (ö. 76/696) rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber: “bir ma'siyet (günah) emredilmediği sürece sevdiğinde ve sevmediğinde Müslüman kişinin itaat etmesi gerekir. Bir ma'siyet emrolununca itaat yoktur.”¹¹⁰⁰

Bunun için halkın yani yönetilen durumunda olanların idarecilerine, Allah'ın emrine itaat ettikçe itaat etmeleri vacib kılınmış olup; tersi durumunda itaat etme zorunluluğu yoktur.¹¹⁰¹

İtaat ma'ruf olan şeydedir. Bu da aslında kaynaklarımızda sürekli olarak zikredilen bir husustur. Kur'an âyetlerine baktığımızda itaat etme imanın bir sonucu olarak ortaya çıkan bir durumdur. Kur'an bu konuda ayrıntıya da girerek itaat edilmesi gerekenler ve itaat edilmeyecekleri tafsilatlı bir şekilde bize anlatmaktadır. İtaat etmenin olumlu sonuçları olduğu gibi itaat etmemenin de olumsuz sonuçları olacağı aşikârdır. İtaat eden mü'min için ecir, rahmet, kurtuluş ve cennetin olduğu ifade edilirken: itaatsizliğin neticesinde de amelin iptali, sorumluluğun kişinin kendisinde olması ve cehennem gibi sonuçların olacağı vurgulanmaktadır.

¹⁰⁹⁹ Sırma, “Asrı Saadet'te Devlet Başkanlığı”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, s. 39.

¹¹⁰⁰ Buhari, Ahkâm, 4; Müslim, İmare, 39.

¹¹⁰¹ Ce'dan, Fehmi, *Çağdaş Arap Dünyasında İslami Yönetim Tartışmaları*, ter: Mehmet Yolcu, İstanbul, 1989, s.30.

C. GELECEK TASAVVURU

1. Evrensel Barış

İslâm, Müslümanlarla diğerleri arasındaki ilişkilerin öncelikle barış üzerine olacağı esasını kabul eder. Bunun için yüce Allah şöyle buyurmuştur:

لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِّنْ دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ إِنَّمَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَأَخْرَجُوكُمْ مِّنْ دِيَارِكُمْ وَظَاهَرُوا عَلَىٰ إِخْرَاجِكُمْ أَن تَوَلَّوْهُمْ وَمَن يَتَوَلَّهُمْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ

“Allah, din hususunda sizinle savaşmayan ve sizi yurduvuzdan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve onlara adil davranmanızı yasaklamaz. Şüphesiz Allah, adâletli davrananları sever. Allah ancak sizinle din hususunda savaşanları, sizi yurtlarınızdan çıkaranları ve çıkarılmanıza yardım edenleri dost edinmenizi yasaklar. Kim onları dost edinirse, işte onlar zalimlerdir.” Kur’ân’a göre Müslümanların gayri Müslimlerle olan ilişkilerinin esası barıştır.¹¹⁰² İnsanlığı, başka hiçbir inanç ve düşüncede bulunmayan bir olgunluk ve ahlâkî seviyeye ulaştırmayı hedefleyen İslam, kaba kuvvete ve ilkelliğe asla yer vermemiştir. Bilakis İslamiyet, insanlarına hayatına kastetmek, zulmetmek için değil, insanlara hayat vermek, yeryüzünde fitne ve fesada engel olup adâleti yerleştirmek için gönderilmiştir.¹¹⁰³

Sulh insanî ilişkilerin devamlı bir esasını teşkil eder. Eğer sulh bozulmuş iki taraf arasında savaş çıkmışsa o zaman düşmanla olan münasebet yine adâlet üzerine olacaktır. Bunun için yüce Allah şöyle buyurmuştur: “bir kavme olan kininiz sizi adâletsizliğe sevk etmesin. Adâletli olun. Çünkü o takvaya daha yakındır.”¹¹⁰⁴ Yani bir topluma olan kin ve nefretiniz sizi onlara karşı adâletsiz davranmaya sevk etmesin. Çünkü

¹¹⁰² Şengül, “Kur’ân Kaynaklı Hoşgörü ve Hürriyet” Diyanet İlmi Dergi, C. 43, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran, s. 117.

¹¹⁰³ Şengül, a.g.mk, s. 117.

¹¹⁰⁴ Mâide, 5/8.

adâlet, dost ve düşmanın eşit tutulmasını gerektiren ilâhî bir haktır.¹¹⁰⁵ Bununla beraber Müslümanlara düşmanlık besleyen kimselere, onun düşmanlık durumuna denk ve fakat asla aşırı gitmemek şartıyla düşmanlık beslemek de adâletin bir kanunudur.¹¹⁰⁶ Bunun için yüce Allah şöyle buyurur: “*Kim hak ihlali yaparsa siz de ona, size yaptığı hak ihlalinin aynısıyla mukabele edin. Allah’tan korkun ve bilin ki Allah, muttakilerle beraberdir.*”¹¹⁰⁷ Eğer onlar saldırmaz ise, o vakit Müslümanlar da onlara saldırmaz. Eğer Müslümanlar bilirlerse ki düşmanları saldırı için hazırlık içerisinde dirler ve fırsat kollamaktadırlar, bu durumda İslâm Müslümanlara oturup onların saldırmasını beklemesini emretmez. Üstelik düşmandan daha acele hareket etmek, onlar başlamadan önce davranmak gereklidir.¹¹⁰⁸

İslâm milletlerarası adâletin gerçekleşmesi için düşmanlarla imzalanan muahedelere vefalı davranılmasını emretmiştir.¹¹⁰⁹ Yüce Allah şöyle buyuruyor: “*Verdiğiniz sözü de yerine getirin. Çünkü verilen sözde mes’uliyet vardır.*”¹¹¹⁰

Tarihî ve yaşayan bir hakikattir ki, Kur’ân’î düşüncenin insanlığa sunulmasında veya insanlığın Kur’ân’i çizgiye çekilmesinde, kaba kuvvete, şiddete kısacası ilkel yöntemlere müracaat edilmemiş ve buna ihtiyaç duyulmamıştır.¹¹¹¹ Çünkü Kur’ân’ın getirdiği prensipler, yüksek dinî ve ahlâkî değerler insan fitratıyla tam bir bütünlük arz etmektedir.¹¹¹² Bunun yanında kibir, inat ve haksız yolla elde edilen çıkarlardan vazgeçme gibi maddî, sosyal ve psikolojik etkenlerin zorlamasıyla inananları şiddet, kaba kuvvet ve zulüm yollarıyla imandan vaz geçirme, korkutma, inancın yayılmasına engel olma, hakikatleri çarpıtma ve karalama gibi yapay engeller araya girmediği takdirde Kur’ân ‘ın söz konusu yüksek dini ve ahlâkî değerleri, akıl ve ilimle çatışmayan prensipleri, akl-ı selim sahibi insanların çoğu tarafından rahatlıkla kabul edilip uygulanabilecek gerçeklerdir.¹¹¹³

¹¹⁰⁵ Ebû Zehra, *İslâm’da Toplum Düzeni*, s. 68.

¹¹⁰⁶ Ebû Zehra, a.g.e, s. 68.

¹¹⁰⁷ Bakara, 2/194.

¹¹⁰⁸ Ebû Zehra, *İslâm’da Toplum Düzeni*, s. 68-69.

¹¹⁰⁹ Ebû Zehra, a.g.e, s. 69.

¹¹¹⁰ İsrâ, 17/34.

¹¹¹¹ Şengül, “*Kur’ân Kaynaklı Hoşgörü ve Hürriyet*” *Diyanet İlmi Dergi*, C. 43, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran, s. 129.

¹¹¹² Şengül, a.g.mk, s. 129.

¹¹¹³ Şengül, a.g.mk, s. 129-130.

Barış kavramı fitrat bağlamında ele alındığında Hz. Peygamber'in uygulamalarında barışın esas olduğunu anlıyoruz. Çünkü o, bütün hayatı boyunca fitratı zorlayan davranışlardan hem kendisini uzak tutmuş hem de sahabesini bu çeşit davranışlardan uzaklaştırmıştır.¹¹¹⁴ Barış üzerinde durularak barışın hayırlara vesile olan bir davranış ve uygulama şekli olduğu vurgulanmış ve gerektiğinde de gerçekleşen savaşıla ilgili bir takım kurallar konulmuştur.¹¹¹⁵

2.Dünya Tasavvuru

İslâm dînî, Müslümanların nasıl bir siyasi organizasyon içinde kimler tarafından yönetileceği konusundan ziyade ehil olanın iş başına gelmesi, onun da hak ve adâleti hâkim kılması, ferdî ve uhrevî sorumluluk taşıması, Allah'ın huzurunda hesap vereceğinin bilincinde olması, kötülük, haksızlık ve zulmü önlemesi, iyi olanı yayması, katı ve baskıcı olmayıp insanlarla istişare ederek iş görmesi gibi temel esaslar üzerinde durmuş, kişilerin böyle bir dînî ve ahlâkî yetişkinlikte olmasına öncelik vermiştir.¹¹¹⁶ Esasen üst bir kurum olan devletin yönetim biçimi ve siyasî yapılanma konuları toplumların gelenek, kültür ve sosyal değerleriyle yakından ilgili olduğundan İslâm dininin bu konularda ayrıntıya girmemesi onun temel niteliklerinin tabii gereği olmasının¹¹¹⁷ yanında herhangi bir sistemin oluşturulması aşamasında Müslümanlar için daha rahat hareket etmesini sağlayarak bir geniş alan yaratılmıştır.

Kur'ân ve sünnetin devlet biçimini, hükümet modelini, bu devleti kimlerin yöneteceğini şart koşturması İslâm'ın bir "siyasi öngörüşü" ne sahip olmadığı, onun "özel" bireyci bir din olduğu anlamına gelmez. Tam tersine, İslâm her şeyden önce kamu ahlâkının kolektif olarak uygulanmasını vurgulayan bir dindir. "İslâm'daki ahlâk anlayışının bu "kolektif" yapısı, özellikle oryantalist ve fundamantalist çevrelerden pek çok insanın hatalı olarak İslâm'a özgü bir siyasi yapı atfetmelerine yol açmıştır. Ancak iki alan arasında bir ayırım yapmak, bir inanç sistemi olarak İslâm'ın yapısını kavramak bakımından kesinlikle temel şarttır.¹¹¹⁸

¹¹¹⁴ Sariçam, *Hz. Peygamber'in Çağımıza Mesajları*, s. 116.

¹¹¹⁵ Sariçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 403.

¹¹¹⁶ Avcı, *"Hilâfet"*, DİA, XVII, 540.

¹¹¹⁷ Avcı, *"Hilâfet"*, DİA XVII, 540.

¹¹¹⁸ Ayubi, *Arap Dünyasında Din ve Siyaset*, s. 47.

Bunun yanında ifade etmek gerekir ki Kur'ân kendini büsbütün siyasete hasretmemiş, ancak bunun yanında bize sosyal hayatla alakalı rehberliğini de ihmal etmemiştir.¹¹¹⁹ İnsanın mutluluğunu hedef alan bir dinin mutlaka toplumsal talepleri olacaktır. Devlet şeklinin veya hükümet biçiminin ya da bu devleti kimlerin yöneteceğinin belli olmaması onun toplumsal alanla ilgili bir şey söylememesi anlamına gelmez. Bireysel olarak insana vazının yanında toplumsal olarak insanlardan ve toplumdan talepleri vardır. Kur'ân kötülüğe misliyle cevap vermeyi,¹¹²⁰ yargıda adâleti¹¹²¹ yönetimde danışma (şurâ)'yı,¹¹²² fitne'ye karşı cihad'ı¹¹²³ ve bunun için kuvvet hazırlamayı¹¹²⁴ devlet reisine biat etmeyi¹¹²⁵ esas almıştır. Ma'ruf'u emir, münkeri nehy edecek bir topluluğun bulunmasını şart koşmuş,¹¹²⁶ birr ve takva üzere birlik olup yardımlaşmayı emretmiştir.¹¹²⁷ Kâfirlere itaat edilmemesi,¹¹²⁸ helal ve haramlara riayet,¹¹²⁹ Ulu'l-emre itaat,¹¹³⁰ vb. çoğaltılabilecek bu gibi tavırlar, Kur'ân'ın toplumsal hayata karşı olan bakışını ortaya koyması açısından önemlidir. Kur'ân'ın toplumsal hayata karşı bu şekildeki pasif değil; bilakis aktif ve müdahaleci tavrı Kur'ân'ın siyasa ile var olan irtibatını izah etmek açısından önem arz etmektedir.¹¹³¹

Kur'ân'a ve Hz. Peygamber'in sünnetine bakıldığında insanlığın ortak değerleri, birikimleri, deneyimleri dikkate alınmış, topluma ve yapıya uygun değerler muhafaza edilmiş, toplumun menfaatine, genel değerlerine, ahkakî yapısına aykırı ve insanlığın zararına olan hususlar da yasaklanmıştır.

¹¹¹⁹ İnan, *Çağdaş Egemenlik Teorisi ile Kur'ân'ın Hakimiyet Kavramının Karşılaştırılması*, s. 31.

¹¹²⁰ Bakara, 2/194; Maide, 5/95.

¹¹²¹ Nisa: 4/85. 16/Nahl:90.

¹¹²² Al-i İmran, 3/ 159, Şurâ, 42/38.

¹¹²³ Enfal, 8/39; Bakara, 2/118; Al-i İmran, 3/142 vd...

¹¹²⁴ Enfal, 8/60.

¹¹²⁵ Mâide, 5/12; Fetih, 48/10, 18; Mümtehin, 60/12.

¹¹²⁶ Al-i İmran, 3/104,114; Tevbe, 9/71.

¹¹²⁷ Mâide, 5/2.

¹¹²⁸ Âl-i İmran, 3/149; Kehf, 18/28; Furkan, 25/52; Kasas, 28/86 vd...

¹¹²⁹ Bakara, 2/168, 172,173; Mâide, 5/3, 77, 88, 90 vd...

¹¹³⁰ Nisâ, 4/59, 83; En'am, 6/105.

¹¹³¹ İnan, *Çağdaş Egemenlik Teorisi ile Kur'ân'ın Hakimiyet Kavramının Karşılaştırılması*, s. 31.

Kur'ân, insandan Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak sağlam, uygun ve güzel işler yapmasını istemektedir.¹¹³² “O, insana daha ziyade değerler dünyasında sağlam ve şaşmaz umdeler sunan ve ona alabildiğine düşünme ve eylem alanı bırakan bir özelliكتedir.”¹¹³³

İslâm, Allah'ın, doğuştan hepsini eşit saydığı tüm insanlara yöneliktir ve bütün insanlığın beden ile ruh yönünden yetişip olgunlaşmasını, huzurlu ve mutlu bir yaşam sürmesini, dünya ve âhiret hayatında kurtuluşa ermesini amaçlar.¹¹³⁴ Onun için İslâm insanın –bireysel ve toplumsal düzeyde- dünya yaşantısını düzenleyen ilkeler koyarak, âhiret hayatına en iyi biçimde hazırlanmasını sağlar.¹¹³⁵

İslâm her insanın, dilediği inancı benimseme hakkı olduğunu, kimsenin onu, inancını terk etmeye veya başka inancı benimsemeye zorlama yahut inancını açığa vurmasına engellemeye hakkının olmadığını vurgular.¹¹³⁶ Bu da aslında İslâm'ın inanç hürriyetine verdiği önemi göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Yine İslâm ifade hürriyetine de izin vermiş ve bunu her insanın hakkı olduğunu kabul etmiş, yani fikirleri ifade etmeyi, kamu yararı, kamu düzeni ve şeriatın kötü gördüğü her şeyle ilgili olarak insana görev kılmıştır.¹¹³⁷

İslâm'ı, hem fizikî hem manevî hayatı sürdürmek veya Kur'ân'ın dediği gibi bu dünyadan da nasibini unutmadan ebedî hayat için yaşamak şeklinde tanımlarken; denilebilir ki, bütün insanlar bilinçli veya bilinçsiz olarak potansiyel birer Müslüman konumundadır.¹¹³⁸

Ayrıca İslâm gelişmeye, ilerlemeye, yükselmeye büyük önem atfetmiştir. Hem ayetler hem de Hz. Peygamber'in sünneti bu konuda eşsiz örneklerle doludur. Gelişme kastedilirken de eskiden meydana gelen birikiminde kullanılması, üzerine bir şeyler konulmasının önemi ortadadır. Bu açıdan Yazır (ö.1942) gelişmeyi şöyle tarif etmektedir: “Gelişme demek, geçmişteki değerleri görmezden gelmek değil, onları yeni bir takım

¹¹³² Albayrak, a.g.mk, s. 122.

¹¹³³ Albayrak, a.g.mk, s. 122.

¹¹³⁴ Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 376.

¹¹³⁵ Hizmetli, a.g.e, s. 376-377.

¹¹³⁶ Belik, *İslâmî Hayat*, II, 489.

¹¹³⁷ Belik, *İslâmî Hayat*, II, 489.

¹¹³⁸ İzzetbegoviç, Ali, *Doğu ve Batı Arasında İslam*, Türkçesi: Salih Şaban, İstanbul, 1993, 248-249.

değişiklikler ve keşiflerle daha yetkin değerler haline getirmek demektir. Başka bir deyişle önceki neslin servetine bir sonraki kuşağın servetini ilâve etmektir.”¹¹³⁹ Neticede hangi topluluk sosyal hayatın yasalarının farkında olarak, gerçekçi ve akılcı adımlar atarsa onlar başarıya ulaşacaktır.

Kur’ân insanın bu dünya hayatında bir imtihan sürecinde olduğunu, hesap gününde herkesin dünyadaki hayatından dolayı bir sınanma içerisinde olacağını belirtir. O bir yandan insanın kendisinin saadetine çalışmasını överken, toplumsal birlikteliğe de vurgu yapar. İnsanın bu dünyada Allah’ın emirleri doğrultusunda yaşaması hem bu dünya saadeti hem de ahiret saadeti temin eden unsurlar olarak ele alınır.

Kur’ân ayetlerine baktığımızda insanın bu dünyadaki kısa hayatı boyunca yapacağı vazifelerle ilgili ayetler 500’ü geçmez, yani Kur’ân’ın onda birine denk gelmez. Bunun sebebi insanın tekâmülünün ve toplumda yeni olayların meydana gelebileceğinin, aklen ve ilmen değişmez vasıftaki Kur’ânî prensiplere uygun olarak, Kur’ân ve sünnetin bahsetmediği, toplumda yeni çıkan bir hadiseye insanın kendi kendine çözüm bulmasına yönelik olmalıdır.¹¹⁴⁰ Bu da toplumsal değişimin insan toplulukları için değişmez bir kanun olduğu gerçeğini ortaya koyuyor. Kur’ân’ın bu alanı insanın kendi iradesine bırakması onun cihanşümül bir din olduğunun göstergesidir. Aslolan insandır. İlhamını Kur’ân’dan alan insan, toplumsal değişimi kendisi yakalayacak, dünyaya şekil verecek; öngörülen sistemi oluşturacaktır.

Hz. Peygamber prensip olarak düşmanı imhayı değil, hep kazanmayı gaye edinmiş, düşmanın potansiyel gücünü yok etmekten ziyade, bir şekilde bu gücü sonradan kullanmayı amaç edinmiştir.¹¹⁴¹ Bu yüzdendir ki on yıl süren Medine döneminde İslâm yaklaşık iki milyon kilometrekarelik bir alana yayılmış, Beni Kureyza hariç tutulursa düşman tarafından sadece iki yüzden biraz fazla kişi ölmüş ve Müslümanlarda da yaklaşık yüz elli kadar şehit verilmişti. Bu da İslâm’ın ve Hz. Peygamber’in ne kadar insanî olduğunu ve insana değer verdiğini bize göstermektedir.¹¹⁴²

¹¹³⁹ Yazır, Muhammed Hamdi, *İslam Düşüncesinin Problemlerine Giriş*, Sad: Recep Kılıç, Ankara, 1996, s. 24.

¹¹⁴⁰ Devâlibî, *İslâm’da Devlet ve İktidar*, s. 41.

¹¹⁴¹ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 296.

¹¹⁴² Sarıçam, a.g.e, s. 296.

İslam ırkçılığı da her türlü şekliyle yasaklamaktadır. Kur’ân ve sünnet öğretileri, İslam anlayışının her türlü cins, vatan ve dil farklarını ortadan kaldırmakta, temel ölçü olarak da inanç ve ahlâk bağlamında kardeşliğin önemli olduğunu vurgulamaktadır.

İslâm aynı zamanda bütün insanların eşit olduğunu vurgulayarak üstünlüğün ancak takvada olduğunu¹¹⁴³ ifade etmiştir. Kimsenin kimseye, hiçbir grubun bir başka gruba, hiçbir ırkın başka başka bir ırka, hiçbir rengin ötekine, hiçbir efendinin emrinde olana, hiçbir yöneticinin yönetilene üstünlüğü yoktur.¹¹⁴⁴

Neticede “İslâm; Tevhid esasına dayalı bir düşünce ile insanoğlunun hem yeryüzünü en güzel bir şekilde imar etmesi, hak ve adâlet ölçüleri içerisinde huzurlu bir hayatı tesis etmesi, hem de Yaraticısı’nın rızasını kazanarak ebedî mutluluğu elde edebilmesi için Allah tarafından özde aynı, ancak teferruatta farklı olarak –peygamberleri aracılığıyla- insanlığa gönderdiği, insanlığın gelişmesine paralel bir gelişme çizgisi göstermiş ve nihayet Hâtemü’l-Enbiya olan Hz. Muhammed Mustafa (s.) aracılığıyla 23 senelik peygamberlik hayatı içerisinde tamamlanmış, kemale ermiş olarak insanlığa tebliğ edilen, öğretilen ve bizzat tatbik edilerek gösterilen ilâhî mesajlar bütünüdür.”¹¹⁴⁵

Buradan şöyle bir sonuca varabiliriz: “Aslında, İslâm çok fazla toplumsal bir dindir; toplumsal hayatın pratiklerini, aile hayatının belli başlı bütün ayrıntılarını örgütlemeye çalışır. Ayrıca bu niyet, kişisel değil, toplumsal (kolektif) bir uğraş olarak görülür. Hükümete önem veriliyorsa, bunun nedeni taşıdığı siyasi önem (yani, çıkarların temsili, kurumların işlemesi vb.) değil, ahlâki ilkelerin bekçisi olarak hükümdardan beklenen kritik yoldur. Hükümdar ahlâki ilkelere bağlılığı gözetir. Bu kadarını algılayan biri, bir İslâmî Devlet veya bir İslâmî hükümetin kurulması için yapılan çağrılarda toplumsal bir birim olarak aileye, örtünme, cinsiyet ayrımı gibi meselelere neden büyük önem verildiğini, zina ve sarhoşluk gibi moral suçlara ağır cezalar getirildiğini anlamak bakımından daha iyi bir konumda olur.”¹¹⁴⁶

¹¹⁴³ Hucurât, 49/13.

¹¹⁴⁴ Belik, *İslâmî Hayat*, II, 503.

¹¹⁴⁵ Şengül, İdris, “İslâm’ın Evrenselliği” *Tasavvuf İlmî ve Akademik Dergisi*, Ankara, 1999, yıl:1, sayı: 1, Ağustos, s.45.

¹¹⁴⁶ Ayubi, *Arap Dünyasında Din ve Siyaset*, s. 47.

Özet olarak diyebiliriz ki: “Özgün İslâm veya münzel İslâm dönemi Kur’ân ve sünnet eksenli İslâm anlayışının, adâletin ve eşitliğin, barış ve kardeşliğin, İslâmî zihniyet ve yaşantının egemen olduğu dönemdir. Bu dönem Kur’ân’ın, İslam’ın bütün saflık ve sadeliği ile bilinip bilinçli bir şekilde yaşandığı devredir. Bu dönemde Müslümanlar, toplumsal, ekonomik, siyasî, idarî ve ticarî problemlerini Kur’ân ve Sünnet’in hakemliğinde çözümlemişlerdir. Düşünme, araştırma, özgün değerlere içtenlikle bağlılık, üstün ahlâk, ihlâsla inanma ve yaşama özelliklerine dayanan bir kimlik ve kişiliğe sahip olmuşlardır. Her zaman ve şartta manayı maddeye üstün tutmuşlar; el-emr-i bi’l-ma’ruf ve nehiy ani’l-münkeri yerine getirmeyi, Allah yolunda cihad etmeyi, ibadetleri ve salih amelleri eksiksiz yerine getirmeyi inançlarının gereği saymışlardır. Neticede inanç, ibadet ve ahlâk anlayışları ile temayüz etmişler ve yaşadıkları çağa damgalarını vurmuşlardır. Öyle ki Hz. Peygamber (sav) ile onun yetiştirdiği bu seçkin ve örnek Müslümanların yaşadığı döneme “*Asr-Saadet*” (Mutluluk Çağı) denmiştir. İslâm öncesi din ve kültürü koruyup yaşatmak isteyen gelenekçiler (müşrikler) ile yenilikçiler (ashab-ı kiram) arasındaki mücadele ise “*değişim mücadelesi*” olmuştur.”¹¹⁴⁷

3.Ortak Gaye

Ortak gaye aslında insanlığın barış içerisinde, birlikte ve beraber yaşamasıdır. Dinlerin temel çıkış noktası insanların saadetini temin etmektir. Özellikle ilahi kaynaklı dinler dünya ve ahiret saadetini insanlara sunmanın gayreti içerisindeyler. Kur’ân’a baktığımızda insanlığın hidayetinin her şeyden önemli olduğunu görürüz.

İbn Haldun’un (ö. 808/1406) ifadesiyle “toplumsal yaşam kaçınılmaz bir gerekliliktir.”¹¹⁴⁸ O halde insanlar birbirleriyle bir arada yaşamak durumundadır. Bu bir zorunluluktur. Bu yaşam alanında birlikte huzur içerisinde yaşamaları için de ortak bir gayelerinin olması kaçınılmazdır.

Şunu da ifade etmek gerekmektedir ki tarihi süreç içerisinde şayet Müslümanlar kılıç kuşanmış veya bunu kullanmak zorunda kalmışlarsa şüphesiz bu, Allah’ın (c.) bile müdahale etmediği, her insanın ve toplumun tabîî hakkı olan inanma hürriyetini, fikir hürriyetini; inandığı fikir ve

¹¹⁴⁷ Hizmetli, “*İslam ve Değişim*”, AÜİFD, XXXVII, s. 98.

¹¹⁴⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 79.

düşünceleri zora başvurmada serbestçe açıklama ve yayma hürriyetini kaba kuvvetle ve ilkel metodlarla engellemek isteyenlere karşı başvurulması zarurî bir yol olmuştur. Bu ise şartların zorlamasıyla meşru kılınan istisnâî bir durumdur.¹¹⁴⁹

İslâm Şeriatı, bütün çağların ve bütün milletlerin ihtiyacını karşılama amacına matuf olması hasebiyle esnek bir yapıya sahip kılınmıştır.¹¹⁵⁰ Adâletin hâkim kılınması, zulmün ortadan kaldırılması, meselelerin ehline götürülmesi, emanetlerin sahiplerine verilmesi, işlerin şurâ ile yürütülmesi, herkesin kendi yaptığından sorumlu tutulması, nimet-külfet, suç-ceza dengesinin kurulması, haksız kazanç yollarının yasaklanması, kardeşliğin tesisi ve sosyal dayanışmanın sağlanması, verilen sözlerin yerine getirilmesi, altına girilen yükümlülüklerin ifası, tedrice riayet, kolaylık ve güçlüğü kaldırılması ilkesi, zaruret ilkesi, gibi insanlığın doğuştan sahip olduğu hak ve hürriyetler İslâm nazarında hep değerli addedilmiş, insanların bir tarağın dişleri gibi eşit olduğu,¹¹⁵¹ üstünlüğün ancak takva ve ilim gibi meziyetlerle kazanılabileceği¹¹⁵² sık sık vurgulanmıştır.

¹¹⁴⁹ Şengül, “Kur’ân Kaynaklı Hoşgörü ve Hürriyet” *Diyanet İlmi Dergi*, C. 43, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran, s. 135.

¹¹⁵⁰ Erdoğan, *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet*, s. 6

¹¹⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 411.

¹¹⁵² Erdoğan, a.g.e, s. 6-7.

SONUÇ

Siyasetle ilgili Kur'ân'î kavramlardan yönetimin temel unsurlarını ve siyasi davranış biçimlerini incelemiş bulunmaktayız. Hz. Peygamber döneminden başlamak üzere bu kavramların kullanılış biçimlerinin ve tarihi uygulamanın nasıl olduğuna değinmeye çalıştık.

Yönetimin temel unsurları olan şurâ, emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker ve adâlet kavramlarının, siyasî davranış biçimleri ile ilgili biat ve itaat kavramlarıyla bağlantılı olduğunu düşünüyoruz. Mesela devlet başkanının belirlenmesinde ilk önce istişare edilecek, daha sonra çıkan karara uyularak seçilen kişiye biat edilecek, haktan ve doğrudan ayrılmadığı müddetçe bu kimseye itaat edilecek, isyan edilmeyecek, idaredeki kişi adâletle hükmedecek, insanlar arasında ayırım yapmayacak, iyiliği emir ve kötülüğü nehiy ilkesiyle de devlet başkanı denetlenecek, bunu idarecilerin yanında halkın kendisi de ihmal etmeyecek. Bunlardan en önemli olan ve diğer kavramlara yön veren kavram şurâ kavramıdır. Çünkü şurâ “bilginin ve hikmetin paylaşımıdır”. Şurâ neticesinde biat edilerek itaat edilecek, ardından adâletle hükmedilecek, iyilik emredilecek ve kötülük yasaklanacaktır. Onun için de Kur'ân'ın siyasi boyutunu değerlendirirken sağlıklı bir sonuca varmak için bu kavramların birlikte ele alınmasının zorunlu olduğu ortadadır. Yine doğru bir çıkarsama yapmak için bu kavramları ele alıp değerlendirirken de tikel bir yaklaşımdan ziyade tümel bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Bu kavramlar dinî olduğu kadar siyasî anlamlar içerir. Din insanların bu dünyadaki hayatını ele alır. Din bu dünya için vardır. Kur'ân'ın ahiret vurgusunun yanında dünya vurgusunun olduğunu ve ahirete giden yolun da dünya hayatından geçtiğini ifade ederek insanın bu dünyadan nasibini de unutmaması istenmektedir. Bireysel ve toplumsal manada ayetlerin serdedilmesi insanın bu dünyadaki ve ahiretteki mutluluğunu sağlamaya yöneliktir. İşte Kur'ân'ın bu toplumsal boyutu siyasa ile bağlantılı ve Kur'ân'ın içeriğiyle bütünlük arz etmektedir.

İnsanların mutluluğunu, bir düzen içerisinde birlikte yaşamalarını hedef alan bir dinin, insanların yönetimi ve toplumsal hayat ile ilgili ilkeler ve prensipler koymaması düşünülemezdi. Evet, Kur'ân bu konuda gerçek manada takip edildiği zaman insanlara huzur ve saadet getirecek külli kaideler koymuştur. Tarih buna şahitlik etmektedir. Devlet şeklinin veya

hükümet biçiminin ya da bu devleti kimlerin yöneteceğinin belli olmaması onun toplumsal alanla ilgili bir şey söylememesi anlamına gelmez. Bireysel olarak insana vazının yanında toplumsal olarak insanlardan ve toplumdan talepleri vardır. Nice insanlar ve hükümdarlar vardır ki sırf kendi egosu yüzünden toplumlarını felakete düşürmüş ve nice idareciler vardır ki insanları adâletle yönetmiş, halk onların hüküm sürdüğü zamanında huzur içerisinde yaşamıştır.

“İslamî Siyaset Düşüncesi”nde despotluğa, zorbalığa ve baskıya yer yoktur. Herkes istediği görüşü dinin çizdiği çerçeve ve diğer insanların hukukuna aykırı hareket etmediği sürece istediği görüşü benimseme, kabul etme ve savunma hakkına sahiptir. İsteyen istediği kimseye biat edebilir. Çünkü sahabe bu şekilde davranmış, istemediği kimseye biat etmemiştir. Kur’ân’da iman noktasında “Gerçek olan Rabbinin katından gelmiştir; artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin...” (Kehf, 18/29) buyrulur, insanları Allah’a inanıp inanmamakta bile serbest bırakan bir dinin, biat edip etmeme gibi bir mesele de insanları ne kadar serbestiyet içerisinde bıraktığı tahayyül bile edilemez.

Hiz. Peygamber dönemi siyasî uygulamaları İslâm ümmeti için orijinal ve bağlayıcı bir konuma sahiptir. Dört halife dönemi -ki bu dönemde bazı eksikliklerin olmasına rağmen- Hiz. Peygamber sonrası bu alanla ilgili ilk uygulamalar olması açısından önem arz etmektedir. Dört halife dönemi sonrası pratikler ve uygulamalar bizim için örnek alınabilecek yönleri olsa da bağlayıcı konumda değildir.

Ayrıca o dönemleri anlamaya çalışırken o dönemin şartlarını da dikkate almanın çok önemli olduğunu düşünüyoruz. Tabii ki onlar da birer insandı. Onların da sevapları, doğruları olduğu gibi yanlışları da vardı. Bu unsuru dikkate almadan Hiz. Peygamber’in mümtaz sahabesini yerden yere vurmanın haklı bir açıklaması yoktur. Evet, kişilerin hatası ortaya konulabilir ve konulmalıdır da; ama bunu yaparken o zamanın şartlarını dikkate alarak, saygı ve hoşgörü sınırlarını zorlamadan, ders çıkararak, onların yaptığı hatalara düşmeyerek, aklı başında bir sorgulama yapmak ta çok daha elzemdir.

Şunu ifade etmek gerekir ki: Ele aldığımız kavramlar öz olarak hâlâ önemlerini korumaktadır. Fakat uygulama ve teorik olarak isimlendirmeler çeşitlilik arz etmektedir. Bu kavramların uygulanabilir olup

olmamasından ziyade; değişim, teknoloji, zaman ve şartların farklılaşmasına bağlamak daha doğrudur.

İslamî yapıda öz ve genel çerçevenin korunması şartıyla insanlar istedikleri sistemle kendilerini yönetme hakkına sahiptir. Buna ister demokrasi, ister cumhuriyet, isterse başka bir şey denilsin. Bu şimdilerde demokrasi olabilir; ileride başka bir sistem de olabilir.

Kur'ân'ın bütün hedefi insandır. Siyasette de aslanan insanın kendisi, kendi tercihi, kendi mutluluğudur. Yöneticiyi ve yönetimi belirlemek insanın elindedir ve bu da onun en doğal hakkıdır. Bundan dolayı kendi tercihi çok önemlidir.

Kur'ân siyasetle ilgili olarak genel çerçeveyi çizmiş ayrıntıya girmemiş, bu alanın doldurulmasını insanoğlunun kendi tercihine bırakmıştır. İnsan günün şartlarına göre genel ilkelere bağlı kalmak şartıyla kendi yöntemini kendisi tespit edecektir. Kur'ânî siyasî yapının o dönemde bilinçli bir şekilde belirlenmediğı, bu alanın kasıtlı olarak boş bırakıldığı kanaatindeyiz. Kur'ân ve Hz. Peygamber'in uygulamaları ilkesel bazda bu ilkeleri ele alarak bir bakıma İslâm ümmetinin yolu açılmak istenmiştir. Zaman ve mekân neyi, hangi sistemi ve nasıl yapılmasını gerektiriyorsa ümmet ona göre çözümünü Kur'ân'ın ve hadis'in öngördüğü ilkelere bağlı kalarak gerçekleştirecektir.

O açıdan İslâm, Müslümanların nasıl bir siyasî organizasyonla ve kimler tarafından yönetileceğinden ziyade; ehil olanın işbaşına geçmesini, onun hak ve adâleti hâkim kılmak için gayret sarf etmesini önemser. Ayrıca onun Allah'ın karşısında hesap vereceğinin bilincinde olmasını, kötülük haksızlık ve zulmü önlemede gayret göstermesini, katı ve baskıcı olmayıp insanlarla istişare ederek işlerini halletmesini, her zaman iyiliğı emir ve kötülüğü nehiy etmesini, hakkı, doğruyu söylemesini, mazlunun yanında ve zalimin karşısında olmasını ister. "İslâmî siyaset sistemi"nde kişinin bütün bu saydığımız işleri yapabilmesinde dinî ve ahlâkî yetişkinliğinin ve yetkinliğinin de önemi büyüktür.

Hiz. Peygamber'i (s.) takip eden sahabe de yönetimin nass veya vasiyet olarak belirlenmediğini bilerek ona göre bir tercihte bulunmuş başta Hiz. Ebu Bekir olmak üzere dört halife hep seçimle işbaşına gelmişlerdir. O zamanın şartlarında ifâ edilen biat ameliyesi bir bakıma seçim olayını yansıtmaktadır. Eğer bu konuda nass veya vasiyet olsaydı sahabenin tamamının halifelere biat etmesi gerekirdi. Fakat bu öyle olmamış, verilen

serbestiyet neticesinde bazı sahabe hiçbir kimseye biat etmeden vefat etmişlerdir. Ayrıca başa geçen halifeler, her zaman halka karşı sorumlu olduklarının bilincinde olarak, yanlış bir davranış yaptıklarında halkın kendilerini düzeltmesini istemişlerdir.

Dört halifeden sonra devlet başkanlığının, verasetle babadan oğla intikal etmesi bizim için hiçbir zaman bağlayıcılığı bulunmayan bir durumdur. Bu bir bakıma kişisel hırs, enâniyet ve belki de en önemlisi asabiyetle açıklanabilecek bir durumdur.

Buna göre Kur'ân'ın öngördüğü sistemin şimdiki anlamıyla gayet demokratik, insan haklarına saygılı, bireye önem veren bir mahiyette olduğunu gördük. İstibdat ve kişi hâkimiyetinden ziyade ortak aklın oluşturulduğu bir sistemin öngörüldüğü açıktır. Kur'ân'ın bu husustaki tasavvuru, insanların barış içerisinde, huzurlu, mutlu bir şekilde yaşaması; dünyanın imarına yönelikte birlikte çalışmasıdır. Dünyanın geleceği için iyiliğin hâkim kılınmasını ve kötülüğün önlenmesinin toplum için ne kadar önemli olduğu da izahtan varestedir.

Adâlet toplumların olmazsa olmaz şartlarından biridir. Adâletli toplumlar müreffeh, huzurlu ve barış içerisinde yaşayan toplumlardır. İslâm adâleti hem yönetenleri, hem yönetilenleri hem de bütün insanlığı kapsamına alan bir özellik gösterir. Adâlet, yönetimde, idarede, vergilerin tespit edilmesinde, malların toplanmasında, insanların menfaatleri yolunda harcanmasında, görev dağılımında, toplumsal adâletin uygulanmasında, şahitlikte, hükümlerin uygulanmasında, had ve kisasların uygulanmasında, sözde, yazıda, aile çerçevesi içerisinde, hanım ile çocuklar arasında, öğretimde, mülk edinmekte, görüş, fikir ve tasarrufların hepsinde uygulanması gereken bir prensiptir. Ayrıca adâlet uygulamalarında, heva ve hevese uyulmaması, din ve inanç farkı gözetilmemesi, kin, öfke ve yakınları kayırmanın adâlete engel olmaması gerektiğinden bahsedilir.

Devlet başkanı veya yöneticiye biat edip etmeme hususunda en başta ifade edilmesi gereken, biatin müşavere yoluyla olması gerektiğidir. Çünkü burada ortak akıl devreye girmektedir. Ortak akıl da insanları kötü ve çirkin olandan çıkararak güzel ve doğru olana sevkeden şeydir. Neticede istişare, biat olayında da doğruya götüren bir yol olacaktır. Biatin hem biat eden hem de edilen açısından bir takım hukukî sonuçlar sonuçları olacağı da aşîkârdır. Halifenin bazı ehliyet şartlarını kaybetmesi biatin sona erme

nedenidir. Biatın bu dünyada bir karşılığı olduğu gibi ahirette de bir karşılığı olacaktır.

İtaat edebilmek için bazı şartların bulunması gerekmektedir. Yönetici veya devlet başkanı şeriatin emirlerini yerine getirdiği sürece kendisinin veya ekibinin ortaya koyduğu yasalara ve yükümlülöklere halkın itaati gerekli olacaktır. Yöneticilere itaat ancak Kur'ân'da ve Hz. Peygamber'in sünnetinde ifadesini bulan adâlet, doğruluk, iyilikle hükmetme vb. şartlara binaen olacaktır. Aksi takdirde yöneticilere itaat edilmeyecektir. Kur'ân itaat edilecek kimseleri saydığı gibi, itaat edilmeyecek kimseleri de sayar. Ayrıca yapılan itaatın bir karşılığının verileceğinden ve itaat edilmemesinin de bir sonucu olduğundan bahseder.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulhamîd İsmâil el-Ensârî, “*Ehlü’l-Hal ve’l-Akd*” DİA, İstanbul, 1994, X.
- Ağırman, Cemal, *Sünnette İtaat*, (Doktora Tezi), MÜSBE, İstanbul, 1995.
- Ağırman, Mustafa, “*Asr-ı Saadet’te Ordu ve Savaş Stratejisi*”, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslâm, Edt: Vecdi Akyüz, Beyan yay., İstanbul 1994, IV.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hûlefa*, Haz: Mahir İz, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 1985, C. I.
- Ahmed, Manzuriddin, “*Kur’ân’da Anahtar Siyasî Kavramlar*”, İslâm’da Siyaset Düşüncesi, Türkçesi: Kazım Güleçyüz, İnsan yay., İstanbul 1995.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, birleşik yay., İstanbul 1992.
- Akgündüz, Ahmet, *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslâm Anayasası*, Timaş Yay., İstanbul, 1989.
- Akıncı, Ferman, *İlk İslâm Fırkalarından Hâricilerde İyiliği Emir ve Kötülükten Sakındırma Prensibi (el-Emru bi’l Ma’ruf ve Nehy Ani’l-Münker)*, (Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, İstanbul, 2004.
- Akyüz, Vecdi, *Hayatın İçinden Fıkıh*, Rağbet yay., İstanbul, 1999.
- *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, Dergah Yay., İstanbul, 1991.
- *Kur’ân’da Siyasî Kavramlar*, Kitabevi, İstanbul, 1998.
- Albayrak, Halis, “*Hz. Muhammed’den Günümüze İslâm Dünyası*” *Hz. Muhammed ve Gençlik*, (Kutlu Doğum Haftası: 1992), Ankara, 1995.
- *Kur’ân’ın Bütünlüğü Üzerine*, İstanbul, 1992.
- Alper, Ömer Mahir, “*İtaat*”, DİA, İstanbul, 2001, XXIII.
- Alper, Yusuf, “*Sosyal Adâlet*”, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, İstanbul, 1990, III.
- Armağan, Servet, *İslâm hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, DİB. Yay., Ankara, 1992.
- Aşur, M. Tahir, *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, Çev: Vecdi Akyüz, Rağbet Yay., İstanbul 2000.
- Avcı, Casim, “*Hilâfet*”, DİA, İstanbul, 1998, XVII.
- Aydın, Ali Arslan, “*İslâm’da Şurânın Manası, Yeri ve Önemi*”, İslâmî Yönetimin Temeli: Şurâ, Vefa, İstanbul, 1992.

- Aydın, Mehmet Akif, “Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi İslâm Devlet Yönetimi”, *İslam ve Demokrasi*, Ankara 1999.
- Ayhan, Sinan, “Şurâ’ya Yeni Bir Bakış”, *İslâmî Yönetimin Temeli: Şurâ*, Vefa, İstanbul, 1992.
- Ayubi, Nazih, *Arap Dünyasında Din ve Siyaset*, Türkçesi: Yavuz Alogan, İstanbul, 1993.
- Azimli, Mehmet, *Halifelik Tarihine Giriş*, Öykü yay. Konya, 2005.
- Balıkkaya, Şükran, *Kur’ân’da Adâlet Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), UÜSBE, Bursa, 2005
- Bardakoğlu, Ali, “Ehliyet” DİA, İstanbul, 1994, X.
- Başoğlu, Tuncay, *İslâm Hukukunda Bey’at*, (Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, İstanbul, 1996.
- Baylav, Hüseyin, *İnanç Açısından İtaat*, (Yüksek Lisans tezi), SÜSBE, Konya, 2004.
- Bayraktar (Barış), Ayşe, *Kelâmda Emri bi’l-Maruf ve Nehyi ani’l-Münker Meselesi*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara, 2007.
- Bayraktar, Lütfiye Gülay, *Kur’ân-ı Kerim’e Göre Hz. Peygamber’e İtaat*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara, 1999.
- Bedevî, İsmail, *Meâlimü’ş-Şurâ fi’l-İslâmî*, Kahire, 1994.
- Belîk, İzzeddin, *İslâmî Hayat*, Çev: İbrahim Cücük vd. y.y, tsz, II.
- Beydavî, Kadı Nasıruddin Ebî Said Abdullah b. Ömer, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vil*, tah:Mahmut Abdulkadir el-Arnâvut, Beyrut, 2001.
- Bozkurt, Abdullah, *Kur’ân’da Resule İtaat ve Hz. Muhammed*, (s.a.v.), (Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya, 1994.
- Bulaç, Ali, “Adâlet”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul, 1990, I.
- Buharî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buharî*, Kahire, 1315.
- Burusevî, İsmail Hakkı, *Tefsîrû Ruhû’l-Beyân*, İstanbul, 1926/1330.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Komisyon, İstanbul, 1986.
- Cânan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Ankara 1988, II.
- Canikli, İlyas, *Hadislere Göre Yöneticilere İtaatin Sınırları*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara, 1996.
- Ce’dan, Fehmi, *Çağdaş Arap Dünyasında İslami Yönetim Tartışmaları*, ter: Mehmet Yolcu, Yöneliş yay., İstanbul.
- Cemaleddin, Seyyid Abdullah, *İslâmî İdarî Siyaset*, tahkik: A. Kadir Kabakçı, terc: Erol Bayraktar, Hira yay., İstanbul, tsz.
- Cürcanî, Eş-Şerif Ali bin Muhammed, *Ta’rifat*, Beyrut, 1983/m-1403/h.

- Çağrı, Mustafa, Çağrı, Mustafa, “*Adâlet*”, DİA, İstanbul, 1988, I.
..... “*Emir bi’l-Ma’rûf Nehiy ani’l-Münker*”, DİA, İstanbul, 1995, XI.
Çelik, Hasan, *Farabi’de Adâlet Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), SDÜSBE, Isparta, 1997.
Çıkar, Mehmet Şirin, *Mu’tezili İnanç Sisteminde “el-Emru bi’l-Ma’rûf ve’n-Nehyu-ani’l-Münker” Prensibi*, (yüksek Lisans Tezi), YYÜSBE, Van, 1995.
Çubukçu, İbrahim Agah, “*Gazalî ve Siyaset*”, AÜİFD, Ankara, 1962, Yıl: 1961, IX.
Dabaşî, Hamid, *İslâm’da Otorite*, türkçesi: Süleyman E. Gündüz, İnsan Yay., İstanbul 1995.
Darimî, Ebû Muhammed Abdullah, *Sünen*, Çağrı yay., İstanbul, 1981.
Davutoğlu, Ahmet, “*Devlet*”, DİA, İstanbul, 1994, IX.
Demir, Ömer-Acar, Mustafa, “*Adâlet*” *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, İstanbul, 1992.
Dertli, Yahya, *Kur’ân-ı Kerîm’in iyiliği Emretme ve Kötülükten Sakındırma İlkesinin Mu’tezile Düşüncesindeki Kullanım Alanı*, (Yüksek Lisans Tezi) KSİÜSBE, Kahramanmaraş, 2006.
Devâlibî, Ma’rûf, *İslâm’da Devlet ve İktidar*, trc: Mehmed S. Hatiboğlu, Cem Vakfı, İstanbul, 1998.
Dihlevî, Şâh Veliyullah, *Hüccetullâhi’l-Bâliğa*, Türkçesi: Mehmet Erdoğan, İstanbul, 1994.
Dönder, Burhanetin, *Kur’ân’da Adâlet*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara, 1994.
Dumlu, Ömer, *Kur’ân’da Bazı Kavramlara Bakış*, Anadolu, İzmir, 1999.
Ebû Davud, Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî, *Sünen*, Matbaa Mustafa el-Babi el-Hale, Mısır, 1952.
Ebû Zehra, Muhammed, *İslam Birliği*, trc: İbrahim Sarıms, Esra yay., Konya, 1996.
..... *İslâm’da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, Çev: Ethem Ruhi Fığlalı, Osman Eskicioğlu, Yağmur yay., İstanbul, 1970.
..... *İslâm’da Sosyal Dayanışma*, trc: E. Ruhi Fığlalı, Osman Eskicioğlu, Yağmur Yay., İstanbul, 1969.
..... *İslâm’da Toplum Düzeni*, trc: Nurettin Demir, Vesim Taylan, Kayihan yay., İstanbul, 1993.
..... *Kur’ân Nizamı*, Kazdal yayınevi, y.y, tsz.
Erboğa, Halid, “*İtâat*” ŞİA, İstanbul, 1991, III.

Erdoğan, Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İFAV, İstanbul 1994.

..... *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet*, İFAV, İstanbul, 1996.

Ertürk, Rasih, Hz. *Peygamber'in Sünnetinde İtaat Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), SDÜSBE, Isparta, 1997.

Esed, Muhammed, *İslam'da Yönetim Biçimi*, trc: M. Beşir Eryarsoy, Yöneliş yay., İstanbul 1995.

..... *Kur'ân Mesajı*, Çev: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret yay., İstanbul, 1999.

..... *Yolların Ayrılış Noktasında İslâm*, Çev: Hayreddin Karaman, Nesil yay., İstanbul, 1986.

Fazlur Rahman, *Allah'ı Elçisi ve Mesajı*, Ankara, 1997.

..... *Ana Konularıyla Kur'ân*, Trc: Alpaslan Açıkgöç, Ankara, 1987.

..... *"İslâm ve siyasî aksiyon: siyaset dinin hizmetinde"*, *İslâm'da Siyaset Düşüncesi*, Türkçesi: Kazım Güleçyüz, İnsan yay., İstanbul 1995.

Farsakh, Andrea M., *"Sünnî Halifelikle Şîf imamlığının Mukayesesi" İslâm'da Siyaset Düşüncesi*, Türkçesi: Kazım Güleçyüz, İnsan yay., İstanbul 1995.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, *"Osmanlı Öncesi İslâm Devletlerinde Din-Devlet İlişkileri"*, *Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye'de Din hizmetlerinin Yeniden Yapılanması Uluslar arası Sempozyumu*, Cem Vakfı, İstanbul, 1998.

Gazalî, Muhammed, *Fıkhu's Sîre*, Çev: Resul Tosun, Risale, İstanbul, 1997.

Genç, H. Mustafa, *İslâm'da Devlet ve Politika*, İstanbul, 1995.

Geyikoğlu, Yasemin, *İtaat Sözcüğünün Semantik Açısından İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara, 2000.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Anayasa Hukuku*, Edt: Vecdi Akyüz, Çev: Abdulaziz Hatip, Beyan yay., İstanbul, 1995.

..... *İslâm'da Devlet İdaresi*, Çev: Kemal Kuşçu, İstanbul 1963.

..... *İslam'a Giriş*, Çev: Cemal Aydın, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara, 1996.

..... *İslâm Hukuku Etüdleri*, Bir Yayancılık, İstanbul 1984.

..... *İslam Müesseselerine Giriş*, Türkçesi: İhsan Süreyya Sırma, İstanbul, 1992

..... *İslâm Peygamberi*, Çev: Salih Tuğ, Yeni Şafak, Ankara 2003, II.

Hasan Hanefi, *Buhusun fi'l-Ulum*, Mısır, 1986.

Hatipoğlu, Mehmed Said, *Hilâfetin Kureyşliliği*, AÜİFD, Ankara, XXIII,

- Hizmetli, Sabri, “İslam ve Değişim”, AÜİFD, Ankara, 1997. XXXVII,
..... İslâm Tarihi, Ankara, 2006.
- İsfehani, Hüseyin b. Muhammed Rağıp, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*,
Tahkik: Muhammed Seyyid Geylani, Beyrut, tsz,
İbn Haldun, *Mukaddîme*, çev: Halil Kendir, Ankara, 2004.
- İbn Hanbel, Ahmet, *El-Müsned*, el-Matbatü'l-Meymeniyye, Mısır, 1313.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, tah:
Muhammed Ali Kutub- Muhammed Dalî Belta, Beyrut, 1992.
- İbn Kesir, İmamüddin Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*,
tah: Abdullah b. Abdulmuhsin'l-Türki, 1997, IV.
....., *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, Daru'l-Ma'refah, Beyrut, 1987.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed el-Kazvînî, *Sünen*, el-Matbaatü'l-
İlmiyye, Kahire, 1313.
- İbn Manzur, Cemalüddin Ebu'l-Fazl, *Lisanu'l-Arabi'l-Muhit*, Daru'l-
Lisani'l-Arab, Beyrut, 1970.
- İbn Teymiyye, *Siyaset*, Çev: Vecdi Akyüz, Dergah yay., İstanbul, 1985, tsz.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh, Muhammed, *Kitâbu't-Tabakâtü'l-Kebir*, tah: Ali
Muhammed Ömer, Kahire, 2001, I.
- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzuddin Ali b. Muhammed El-Cezerî, *El-Kamil
Fi't-Tarih*, Edit: Carolus Johannes Tornberg, Beyrut, 1979, II.
- İkbal, J. Cavid, “İslam'da Devlet Kavramı”, İslami Siyaset Teorisi ve
Sorunlar, Çev: Halim Sırçancı, İstanbul, 1997.
- İlmihal*, H. Yunus Apaydın ve diğerleri, DİB, Ankara, 2006, II.
- İmam Malîk (Malik b. Enes), Muvatta, Çağrı yay., İstanbul, 1981.
- İnan, Ahmet, *Çağdaş Egemenlik Teorisi ile Kur'ân'ın Hakimiyet
Kavramının Karşılaştırılması*, Ankara, 1999.
- İşcan, Mehmet Zeki, *Emr Bi'l-Ma'ruf ve Nehy Ani'l-Münker*, (Yüksek
Lisans Tezi) AÜSBE, Erzurum, 1991.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâki Kavramlar*, Türkçesi:
Selahattin Ayaz, Pınar yay., İstanbul.
- İzzetbegoviç, Ali, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, Türkçesi: Salih Şaban,
İstanbul, 1993.
- Kallek, Cengiz, “Biat”, DİA, İstanbul, 1992, VI.
- Kapar, Mehmet Ali, *İslam'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, Beyan
Yay., İstanbul, 1998.

- Kara, Emin, *Mu'tezile Ekolüne Göre İyiliği Emretmek Kötülüğü Yasaklamak İlkesi*, (Yüksek Lisans Tezi), SDÜSBE, Isparta, 2001.
- Karaca, Fatih Mehmet, *Kur'an'da Şurâ*, (Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya, 1998.
- Karaman, Hayreddin, "Adâlet", DİA, İstanbul, 1988, I.
-*Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1987, I.
-*Her şeye Rağmen*, İz yay., İstanbul 2002.
-"Şurâ'nın Önemi ve İşlerliği, İslâmi Yönetimin Temeli: Şurâ, Vefa, İstanbul, 1992.
- Karataş, Osman, *Kur'an'ı Kerim'e Göre Adâlet Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), CÜSBE, Sivas, 1998.
- Kasımî, Muhammed Cemalüddin, *Tefsîrû Kasımî-Mehâsinü't-Te'vil*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, y.y, 1957/1960
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, Kayıhan,
- Kayaoğlu, İsmet, "İslamda Adâlet Mefhumu", AÜİFD, Ankara, 1985, XXVII.
- Kerimoğlu, Yusuf, "Bey'at" ŞİA, I.
- Köksal, M. Asım, *İslâm Tairihi*, Medine Devri, İstanbul, 1981, I.
- Komisyon, *Kur'an-ı kerim ve Açıklamalı Meâli*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- Kösoğlu, Nevzat, *Devlet*, Ötüken yay, İstanbul, 1997.
- Kulat, Mehmet Ali, *Hadis Bilimleri Açısından Emr bi'l-Mar'ûf ve Nehy-i Ani'l-Münker'le İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya, 1995.
- Kur'an Yolu, Hayrettin Karaman vd., DİB, Ankara, 2007.
- Kurt, Eyüp, *Hız. Peygamber Devrinde Danışma Meclisi*, (Yüksek Lisans Tezi), DEÜSBE, İzmir, 2000.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebibekr, *El-Câmi'li Ahkâmi'l-Kur'an*, thk: Muhammed İbrahim el-Hafnavi, Daru'l-Hadis, Kahire, 2002/2003.
- Küçük, Ahmet, *Kur'an'da Toplumsal Sınanma*, Beyan, İstanbul 2007.
- Küçük, Raşit, "İslâmî Bir Toplumun Oluşmasında İstişarenin Yeri", *İslâmi Yönetimin Temeli: Şurâ*, Vefa, İstanbul, 1992.
- Lewis, Bernard, *İslam'ın Krizi*, Çev: Abdullah Yılmaz, İstanbul, 2003.
- *İslâm'ın Siyasal Söylemi*, Türkçesi: Ünsal Oskay, İstanbul, 1997.
- Levy, Reuben, *The Social Structure of İslam*, Cambridge, 1957.
- Mahâllî, Celaledin, Suyutî, Celaledin, *Tefsîrû'l-Celaleyn*, İstanbul, tsz.

- Maverdi, Ebu'l-Hasen, *El-Ahkâmu's-Sultâniyye*, terc. Ali Şafak, İstanbul, 1976.
- Mehmed Vehbi, *Hulâsat'ül Beyân fî Tefsîr'il Kur'ân*, İstanbul, 1967.
- Mevdûdi, Ebu'l-A'la, *Hilâfet ve Saltanat*, trc: Ali Genceli, İstanbul, 1972.
- *İslâm'da Hükûmet*, Çev: Ali Genceli, Ankara 1967.
- Müslim, Ebu'l-Huseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî En-Nisaburi, *Sahih-i Müslim*, Çağrı yay., İstanbul, 1981.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed, *Sünen*, Matbaa Mustafa el-Babi el-Hale, Mısır, 1964.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Tefsirü'n-Nesefi*, Nevin, MustafaAbdulhâlık, *İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhâlefet*, türkçesi: Vecdi Akyüz, İz yay., İstanbul, 1990.
- Meydan Larousse*, *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, Şurâ, Yayımlayanlar: Safa Kılıçlıoğlu, Neziha Araz, Hakkı Devrim, Sabah Yay., y.y, 1992.
- Mucemu'l-Vasît*, Mustafa, İbrahim vd., Çağrı yay., İstanbul, 1992.
- Mücahid, Huriye Tevfik, *Fârâbî'den Abduh'a Siyâsî Düşünce*, Çev: Vecdi Akyüz, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Mümtaz, Ahmet, *İslami Siyaset Teorisi ve Sorunları*, trc: H. Sırçalı, İstanbul, 1997.
- Nebhan, Muhammed Faruk, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, Ter: Servet Armağan, Sönmez yay, İstanbul, 1980.
- Nebhâni, Tekıyyüddin, *İslâm Nizamı*, yy., ty.,
- Nedvi, Muinüddin Ahmed-Ansari, Said Sahib, *Asrı Saadet; Peygamberimizib Ashabı*, trc: Ali Genceli, haz. Eşref Edip, İstanbul, 1985, I.
- Nevin, Abdulhalık Mustafa, *İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhalefet*, trc: Vecdi Akyüz, İz yay., İstanbul, 1990,
- Osman, Fethi, *“İmama Biat”*, *İslami Siyaset Teorisi ve Sorunları*, trc: Halim Sırçalı, İstanbul, 1997.
- Önkâl, Ahmet, *“Akabe Biatlar”* DİA, İstanbul, 1989, II.
- *Rasulullah'ın İslâma Davet Metodu*, Ankara, 1997.
- Özsoy, Ömer- Güler, İlhami, *Konularına Göre Kur'ân*, Fecr, Ankara, 2004, 519.
- Razi, Fahreddin, *Et-Tefsîrû'l-Kebir (Mefatihu'l-Gayb)*, ter: Suat Yıldırım vd. Ankara, 1988/1989.
- Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim (Tefsir-ül Menar)*, Mısır, 1353/1366.

- Sabunî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, Hoca Ahmet Yesevi yay., Beyrut, 1986.
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, İz, İstanbul, 2003.
- Sarıçam, İbrahim, *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB, Ankara, 2004.
- *“İslâm'ın Doğuşunun Tarihî Şartları” İslâm ve Demokrasi*, Ankara, 1999.
- *H. Peygamber'in Çağımıza Mesajları*, Ankara 2000.
- Seyyid Kutub, *Fîzilâl-il Kur'ân*, ter: M. Emin Saraç vd., Hikmet yay., İstanbul, 1971.
- Sırma, İhsan Süreyya, *“Asrı Saadet'te Devlet Başkanlığı”*, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul, 1994.
- Sugü, Hasan, *Kur'ân'da İtaat Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), YYÜSBE, Van, 2007
- Suphi es-Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, Çev: İbrahim Sarıms, Bir yay., İstanbul, 1983.
- Suyutî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celadeddin, *Dürrü'l-Mensur Tefsîru bi'l-Me'sur*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsini'l-Türkî, Kahire, 2003.
- Şahin, Mustafa, *H. Ömer Döneminde Şurâ “Danışma Meclisi”* (Yüksek Lisans Tezi), UÜSBE, Bursa, 2002.
- Şahin, Mustafa, *İslâm Hukukunda Zâlim ve Fâsık idarecilere İtaat düşüncesinin Dayanakları*, (Yüksek Lisans Tezi), EÜSBE, Kayseri, 2002.
- Şahinoğlu, Nazif, *“Şurâ'ya Bir Bakış”*, İslâmî Yönetimin Temeli: Şurâ, Vefa, İstanbul, 1992.
- Şanlı, Yunus, *İslam Mezheplerinin İyiliği Emretme ve Kötülükten Sakındırma Konusuna Yaklaşımları*, (Yüksek Lisans Tezi), CÜSBE, Sivas, 2004.
- Şenat (Kazancı), Fatma Asiye, *Kur'ân ve Gelenek Açısından İtaat Olgusu*, (Doktora Tezi) AÜSBE, Ankara, 2003.
- Şengül, İdris, *“Kur'ân Kıssalarının Tarihî Değeri” Kur'ân Kıssalarının Anlam ve Değeri*, Fecr, Ankara, 1998.
- *“Kur'ân Kaynaklı Hoşgörü ve Hürriyet” Diyanet İlmi Dergi*, Ankara, 2007. C. 43, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran.
- *“İslâm'ın Evrenselliği” Tasavvuf İlmî ve Akademik Dergisi*, Ankara, 1999, yıl:1, sayı: 1, Ağustos.

Taberî, Ebu Câfer Muhammed b. Cerîr, *Tesfiru't-Taberî; Camiu'l-Beyan fî Te'vîl-Âyi'l-Kur'ân*, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Tür, Merkezu'l-Buhus ve'd-diraseti'l-Arabiyyeti ve'l-İslamiyye, Kahire, 2001.

..... *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire, 1939. II, 278.

Taplamacıoğlu, Mehmet, “*Bazı İslâm bilginlerinin Toplum görüşleri*”, AÜİFD, Ankara, 1964, C. XII.

Tekin, Özcan, *Şurâ Kavramı ve Siyasi Niteliği*, (Yüksek lisans Tezi), Ankara, 2006.

Tirmizî, Ebû'l-İsâ Muhammed, Sünen,

Turan, Sebahattin, *Kur'ân'da İtaat Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), UÜSBE, Bursa, 2006.

Türkoğlu, Alaattin, *Kur'ân'ı Kerim'de Hz. Muhammed'e İtaat*, (Yüksek Lisans Tezi), EÜSBE, Kayseri, 2007.

Udeh, Abdulkadir, *İslâm ve Siyasi Durumumuz*, Pınar yay., İstanbul, 1995.

Vahidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisaburi, *Esbâbü'n-Nüzûl*, Beyrut, tsz.

Ünalın, Abdullah, *İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Meali el-Cüveyni'nin Gıyasü'l-ümem fî İltiyasi'-zulem adlı eserine göre bey'at ve imamet* (Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara, 1995.

Watt, W. Montgomery, *İslam Nedir*, Türkçesi: Elif Rıza, Birleşik yay., İstanbul, 1993.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, yer ve tarih yazılacak II.

..... Yazır, Muhammed Hamdi, *İslam Düşüncesinin Problemlerine Giriş*, Sad: Recep Kılıç, Ankara, 1996.

Yeniçeri, Celal, “*Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi*”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, edit: Vecdi Akyüz, Beyan, İstanbul, 1994, III.

Yıldırım, Hamdi, *Hz. Peygamber Döneminde Bey'at*, (Yüksek Lisans Tezi), UÜSBE, Bursa, 1997.

Yıldız, Nurettin, “*Ehl-i Hall ve'l-Akd*”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale, İstanbul, 1990.

..... “*Şurâ*”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale, İstanbul, 1990, C. IV.

Zeydan, Abdülkerim, *İslâm Hukukunda Ferd ve Devlet*, Çev: Aksay Öncel, İstanbul, tsz.

..... *İslamda Davet ve Tebliğ Esasları*, ter: Ruhi Özcan, İstanbul, 1979,

..... *İslam'da Ferd ve Devlet Münasebetleri*, İstanbul, 1978.

..... Zeydan, Abdülkerim, *İslâm Devletçilerine*, Çev: Nezir Demircan.
Zuhayli, Vehbe, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, mütercimler: Ahmet Efe ve
diğerleri, İstanbul, 1991, VIII.